

15. ÉVFOLYAM 2. SZÁM (2025)

TARTALOM

**A JÓLÉTI MIGRÁCIÓ FOLYAMATAI A MAGYARORSZÁGI VIDÉKI TÉRSÉGEKBE – TANULMÁNYOK
(SZERKESZTETTE TOMAY KYRA, RAGADICS TAMÁS ÉS MEGYESI BOLDIZSÁR)**

Tomay Kyra – Ragadics Tamás:

 Szerkesztői előszó A jóléti migráció folyamatai a magyarországi vidéki térségekben
című tematikus blokkhoz

1–5

Orbán Éva – Kovács Teréz:

A vidéki dzsentrifikáció Erdőbénye példáján

6–23

Tomay Kyra – Ragadics Tamás:

*„A legfontosabb, azt gondolom, hogy ez egy élő falu (...) és van múlt, ami ennek a falu-
nak a lényegét adja.”* A sváb falvakhoz kapcsolt képzetek szerepe a vidékre költözésben

24–47

Váradi Monika Mária – Gábrriel Dóra – Koós Bálint – Németh Krisztina:

Lehet-e Riviéra a periféria? Nyugat-európai időskorúak vidéki terekben

48–73

Erőss Ágnes – Kohut-Ferki Julianna – Kovály Katalin – Tátrai Patrik

Az időskorúak migrációja mint transznacionális családi stratégia

Kárpátaljai áttelepülők Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyében

74–93

Csurgó Bernadett – Kiss Márta – Tomay Kyra

A vidéki vállalkozók szerepe a helyi hagyomány és a térségimázs formálásban

94–121

TANULMÁNYOK

Koloh Gábor – Halmos Károly:

A gazdasági elit vidékképe a 18. század végétől a 20. század közepéig

122–138

Kelemen Katalin

Magánpraxis történet

139–164

Grajczár István – Örkény Antal – Csepeli György

A zsidókról alkotott gondolkodási minták változatai a mai magyar társadalomban

165–194

KITEKINTŐ

Sik Endre:

Olvass sokat és sokfélét! 7. A felszínes istenhít mint a fasizmus melegágya

195–203

A Socio.hu Társadalomtudományi Szemle a HUN-REN
Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet,
Magyar Tudományos Akadémia Kiváló Kutatóhely szabadon
hozzáférhető (open access) online lektorált (double blind
peer-reviewed) folyóirata.

Szerkesztőség: Erőss Gábor, Győri Ágnes,
Herke Boglárka (főszerkesztő), Kiss Márta, Kopasz Marianna,
Kovács Mariann, Kőszeghy Lea, Kucsera Csaba,
Megyesi Boldizsár, P.Tóth Tamás, Takács Judit

Székhely: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
Megjelenik: évente négy magyar nyelvű szám
Felelős kiadó: a TK főigazgatója
Olvasószerkesztés: P.Tóth Tamás
Arculat és tördelés: Kovács Mariann
ISSN: 2063-0468
Kapcsolat: socio.hu@tk.hun-ren.hu
A folyóirat megjelenítését a HUN-REN Köz-
pont támogatja.

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

A JÓLÉTI MIGRÁCIÓ FOLYAMATAI A MAGYARORSZÁGI VIDÉKI TÉRSÉGEKBEN

CÍMŰ TEMATIKUS BLOKKHOZ

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2025.2.2>

A magyarországi vidéki térségek átalakulásának tárgyköre régóta áll a társadalomtudományi kutatások fókuszában. Tematikus blokkunk a falvakba irányuló jóléti és életmód-migrációval, a vidéki dzsentrifikáció hazai helyzetével és következményeivel foglalkozik, sajátos perspektívát biztosítva az elmúlt időszak folyamatainak megértéséhez.

A városokból vidékre vándorlás jelenségének a jóléti és életmód-migráció fogalmi keretében történő kutatása az 1970-es évektől vált népszerűvé – elsősorban az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok kutatóinak körében. Jóléti migráció alatt a relatíve jobbmódú, magasabb státuszú rétegek által választott, a természeti és a kulturális értékek által motivált vándorlásokat értették. A jóléti migráció szakirodalma jellemzően a vidéki idill elemeire, a természeti és kulturális előnyökre, a rurális környezetben megélhető jobb életminőségre fókuszál (Kocabiyyik–Loopmans 2021). Ezzel szorosan rokonítható az életmód-migráció fogalma (Benson–O’Reilly 2009, 2016), amely egy vágyott új életforma megvalósítását állítja a középpontba, és melyhez gyakran a nemzetközi migráció nyújt megfelelő eszközöket: a viszonylag kedvező anyagi helyzetű nyugat-európaiak és észak-amerikaiak jobb életkörülményekkel, előnyösebb éghajlati viszonyokkal rendelkező térségekbe költöznek. Az időskorúak nemzetközi vándorlását a kutatók leggyakrabban életmód-migrációként értelmezik, ugyanakkor a jelen tematikus blokkban szereplő két tanulmány (Erőss et al. 2025; Váradi et al. 2025) rámutat arra, hogy az időskorúak országhatárokon átvándorló migrációja mögött is heterogén motívációk állhatnak.

Ugyan a jóléti és életmód-migráció kutatói is foglalkoznak a vándorlások célterületekre vonatkozó hatásaival, a vidéki dzsentrifikáció megközelítése hangsúlyában kritikaibb: a társadalmi egyenlőtlenségek és a kiegyenlítetlen hatalmi viszonyok szemszögéből vizsgálja a magasabb státuszú városiak vidékre áramlását. A vidéki dzsentrifikáció szakirodalma a céltelepülések vonzó tényezőin túl vizsgálja azt az átalakulást is, amelyet az újonnan érkezők okoznak a településen: az épített és természeti környezetnek a „dzsentrifikánsok” által elképzelt vidékidillhez való igazítását, valamint az emelkedő ingatlanárak révén a korábbi lakosok, különösen a fiatalok kiszorulását. Jelen tematikus blokkban két tanulmány kiindulópontja a vidéki dzsentrifikáció fogalmi kerete (Orbán–Kovács 2025; Tomay–Ragadics 2025), de az időskorúak vándorlásával foglalkozó két tanulmány is megvizsgálja a migrációs mintázatok dzsentrifikáló hatásait.

Lehetséges további értelmezési keretet jelent a földrajzi arbitrázs fogalma, mely megközelítés azon a megfigyelésen alapul, hogy nem csupán a jómódúak (felső és középosztálybeliek) privilégiuma a migráció.

¹ Pécsi Tudományegyetem Szociológia Tanszék.

A vidékre költözés háttérében – különösen a válságok idején – a romló egzisztenciális körülményektől, illetve a prekarizációtól való félelem is állhat. Az újonnan érkezők – különösen a külföldi nyugdíjasok – alapvetően a globális Észak és Dél közötti strukturális egyenlőtlenségekben rejlő előnyöket kihasználva relatív életszínvonal-növekedést tudnak elérni a különböző országok és régiók közötti lakóhelyváltással (Hayes 2018). Hayes munkái a migráció dzsentrifikáló hatásaira, a gazdasági, ingatlanpiaci és társadalmi kizorítás problematikájára is felhívják a figyelmet. A tematikus blokkban Várad és szerzőtársainak cikke használja ezt az értelmezési keretet.

Az életmód-migráció egy speciális alosztéka az életmód-vállalkozás. A vidékre költözők – amellyel, hogy a jobb életminőség és a kiegyensúlyozottabb munka-magánélet egyensúly érdekében lakóhelyet változtatnak – vállalkozásokat indítanak annak érdekében, hogy erősítsék a településhez való kötődésüket, és helyettesítsék vagy kiegészítsék városi jövedelmüket (Atterton et al. 2011; Pato–Teixeira 2016). Ezt a keretet alkalmazzák a szerzők a jelen tematikus blokk utolsó tanulmányában (Csurgó–Kiss–Tomay 2025), amely a vidékre költöző vállalkozók helyzetével és szerepével foglalkozik.

A tematikus blokk előzménye két, a blokk szerkesztői által kezdeményezett és levezetett konferenciaszekció volt. A közölt tanulmányok a Magyar Regionális Tudományi Társaság 2023. november 2–3-án megrendezésre került XXI. Vándorgyűlésének „A jóléti migráció folyamatai a magyarországi vidéki térségekben” című, valamint a 2024. május 28-án a HUN-REN Regionális Kutatások Intézete által szervezett X. Falukonferencia „Jóléti és életmód-migráció, geoarbitrázs, vidéki dzsentrifikáció? A vidékre irányuló városi migráció értelmezési keretei és gyakorlata” című szekciókban megkezdett párbeszéd folytatását jelentik. A konferenciaszekciók és a blokk célja is az volt, hogy a különböző terepeken, részben különböző elméleti keretekben vizsgált migrációs folyamatokat egységesen értelmezett, egymásra reflektáló fogalmi keretben helyezze el, csökkentse a kutatások kvalitatív jellegéből fakadó töredezettséget, és párbeszédet biztosítson az egyes kutatási eredmények között.

A jelen tematikus blokk három NKFIH által finanszírozott kutatás eredményeire épít: „Időskorúak migrációja és lehetséges fejlesztési hatásai a vidéki Magyarországon” (K-138838) (HUN-REN, KRTK, vezető kutató: Várad Monika Mária), „A vidéki dzsentrifikáció szerepe a településfejlesztésben” (FK-138098) (PTE BTK, vezető kutató: Tomay Kyra) és „Alkalmazkodóképesség és helyi identitás vidéken: A vidékimázs, a helyi identitás és a megélhetési stratégiák összefüggéseinek kvalitatív és kvantitatív elemzése magyar vidéki térségekben” (K 132676) (HUN-REN TK, vezető kutatók: Megyesi Boldizsár és Csurgó Bernadett) című kutatások eredményeiből olvashatnak szemelvényeket az itt következő oldalakon.

A blokkban megjelenő cikkek különböző elméleti megközelítéssel, de alapvetően kvalitatív szociológiai módszertannal készített kutatásokon alapulnak. Tanulmányainkban az alábbi kérdésekre keressük a választ: Mitől válik vonzóvá egy település a tehetősebb középosztálybeliek, a vállalkozók vagy éppen az időskorú külföldi betelepülők számára? Mely tényezőkön múlik, hogy mely településekre kik érkeznek? Milyen gazdasági, társadalmi és szimbolikus szempontok és életforma-elvárások formálják a vidéki kistelepülésekre érkező migrációját? Mi motiválja a különböző városi csoportok beköltözését az egyes falvakba? Milyen következményei vannak az érkezésüknek a falu közösségére, működésére és fejlődési irányaira nézve? Mennyiben járulnak hozzá, miként gyorsítják fel a vidékies térségek szegregációját a jóléti migrációs folyamatok? Milyen hatásai vannak a vidéki turizmusnak és – ehhez szorosan kapcsolódva – az életmód-vállalkozók megjelenésének? Mit adnak hozzá és mit vesznek el a hely imázsából az érkező csoportok? És végül: a rurális terekben

megvalósuló jóléti migráció mennyiben képes hozzájárulni a vidékies térségek, falvak gazdasági-társadalmi fennmaradásához?

Orbán Éva és Kovács Teréz: A vidéki dzsentrifikáció Erdőbénye példáján című tanulmányukban a vidéki dzsentrifikáció (Phillips 1993) fogalmából indulnak ki, amikor az Erdőbényére időszakos (turistaként, nyaralótulajdonosként) és állandó jelleggel érkező városiak motivációit és jelenlétük következményeit elemzik. Az általuk tanulmányozott erdőbényei eset egyfelől jól illeszkedik a nemzetközi szakirodalomban sokak által leírt vidéki dzsentrifikációs modellbe, másfelől felhívja a figyelmet a vidéki turizmus dzsentrifikáló hatásaira. Eredményeik alapján a vidéki turizmus és a megnövekedett vendégforgalom új lehetőségeket teremt a település számára, ugyanakkor az ingatlanár-emelkedés az őslakosok kiszorulását eredményezi nemcsak az ingatlanpiacról, de a turizmushoz kapcsolódó gazdasági lehetőségekből is. Erdőbénye esetében fontos szerepet játszik a beköltözők motivációi között a Tokaj-Hegyalján található hajdani mezőváros múltja, a hely szimbolikus jelentősége és kulturális emlékezete.

Hasonló kérdéseket és problémákat tárgyal Tomay Kyra és Ragadics Tamás tanulmánya **A legfontosabb, azt gondolom, hogy ez egy élő falu (...)** és van múlt, ami ennek a falunak a lényegét adja, amikor a sváb falvakhoz kapcsolt képzetek szerepét vizsgálja a vidékre költözésben. Két Baranya vármegyei sváb települést vizsgáltak arra a kérdésre keresve választ, hogy kik és milyen motivációval költöznek ezekre a településekre, illetve hogyan és milyen mértékben sikerül bekapcsolódniuk a faluközösség életébe. Tanulmányuk rávilágít arra, hogy a sváb identitás nemcsak a több generáció óta a településen élő magyarországi német népesség mindennapjait szövi át, de lényeges szempont a beköltözők településválasztása szempontjából is. Az ide érkezők képzettársításában a sváb falu – a vidéki idill olyan megszokott elemei mellett, mint a természet szépsége, a csend, a nyugalom és az esztétizálható épített környezet – az ideális vidéki település olyan egyéb attribútumait is biztosítja, mint a biztonság, a rendezett, élhető környezet és a stabil helyi közösségek. A sváb falvakba történő migráció sajátosságainak vizsgálata egyúttal hozzájárul a vidéki dzsentrifikáció sokrétű és változó természetének megértéséhez.

Váradi Monika Mária, Gábrriel Dóra, Koós Bálint és Németh Krisztina: Lehet-e Riviéra a periféria? Nyugat-európai időskorúak vidéki terekben című tanulmányukban az Európán belüli életszínvonalbeli különbségekből eredő migráció sajátosságaira hívják fel a figyelmet Somogy vármegyei falvakba irányuló beköltözések vizsgálatán keresztül. A korábbi hazájukban alacsonyabb státuszú, de a helyieknél jellemzően jobb anyagi helyzetű időskorú külföldiek (elsősorban németek) beáramlását – melyet elsődlegesen az időskorúak nemzetközi migrációjának szakirodalmi keretében értelmeznek – a szerzők dzsentrifikációs szempontból is megvizsgálják. Eredményeik alapján az általuk vizsgált terepen az időskorú nyugat-európaiak migrációját elsősorban a polikrízis, mindenekelőtt a megélhetési válság motiválja, és a földrajzi arbitrázs logikáját követve választják az olcsóbb élet lehetőségét kínáló magyar vidéket. Noha a beköltözők relatíve kedvezőbb anyagi helyzetük alapján potenciális dzsentrifikátoroknak tekinthetők, sem az alacsonyabb jövedelmű helyi lakosság kiszorulása, sem a település társadalmi-gazdasági felértékelődése nem látszik megvalósulni. Ennek okát egyfelől a jelenség nagyságrendjében, másfelől a célterületek kevésbé vonzó természeti, kulturális, turisztikai vonzerejében, harmadrészt pedig a beköltözők alacsonyabb (alsó-középosztályi) társadalmi státuszában látják a szerzők. A tanulmány rámutat egy fontos szempontra a vidéki dzsentrifikáció kapcsán: az évtizedeken át tartó népességvesztés, elöregedés és kiürülés nyomán számos vidéki településen ingatlantöbblet jellemző, ezáltal az újonnan érkezők sokáig tudnak anélkül beköltözni, hogy direkt ingatlanpiaci kiszorító hatásról beszélhetnénk. A kereslet hatására bekövetkező ingatlanár-emelkedés hozzásegíti a mobilisabb helyi rétegeket

a településről való elköltözéshez. Az viszont kérdéses, hogy a kizorítás/kiszorulás más formában (gazdasági, kulturális szempontból) sem bekövetkezik-e ezeken a településeken.

Erőss Ágnes, Kohut-Ferki Julianna, Kovály Katalin és Tátrai Patrik: *Az időskorúak migrációja mint transznacionális családi stratégia: kárpátaljai áttelepülők Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyében* című tanulmánya ugyancsak az időskorúak nemzetközi migrációjának fogalmi keretében vizsgálja a Kárpátaljáról Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyébe, elsősorban a határátkelők környékén fekvő falvakba áttelepülő időskorúakat. Ebben az esetben a bevándorlók – a globálisan elterjedt tendenciákkal szemben – egy alacsonyabb fejlettségű régióból költöznek magasabb megélhetési költségekkel jellemezhető országba, mozgósítva a szélesebb család anyagi és kapcsolati tőkéjét. Eredményeik alapján azok a kárpátaljaiak költöznek a határsávba, akik anyagilag nem engedhetik meg maguknak a határtól távolabbi, nagyobb városokban az ingatlanvásárlást, illetve azok, akik kétlaki életre rendezkedtek be. A 2022-es orosz inváziót követően az átköltözés és a lakóhelyválasztás fő motivációja lett a biztonságos hely, menedék létesítése a család számára. Ugyan az áttelepülő kárpátaljaiak segítenek a falvak szolgáltatásainak megőrzésében, és a korábban üresen álló ingatlanok megvásárlásával és felújításával javítják a faluképet, egyelőre itt sem tapasztalták a kutatók a vidéki dzsentrifikáció jeleit.

Végül **Csurgó Bernadett, Kiss Márta és Tomay Kyra:** *A vidéki vállalkozók szerepe a helyi hagyomány és a térségimázs formálásban* című tanulmánya az életmód-migránsok egy sajátos csoportját, az életmód-vállalkozókat vizsgálja. A szerzők összehasonlítják a tősgyökeres és a beköltözővállalkozókat abból a szempontból, hogy hogyan viszonyulnak a helyi értékekhez, tradícióhoz, a vállalkozói hagyományokhoz, és hogyan alakítják a település/térség imázsát. A négy magyarországi dzsentrifikálódó vidéki térségben (Bakony, Mátra, Tokaj-Hegyalja, Villányi borvidék) készült interjúk elemzése alapján nemcsak a vállalkozó tősgyökeres vagy beköltöző volta, hanem az adott település jellege (a már meglévő turisztikai imázs és vállalkozói hagyományok) is kiemelt hatást gyakorol a vállalkozói szerepekre. Meghatározza azt, hogy hol milyen mértékű kreativitást és innovativitást lehet, illetve érdemes felmutatnia az újonnan érkező vállalkozóknak. A szerzők által kialakított vállalkozótípológia más vizsgálatok szempontjából is hasznos adalékokat szolgáltat a vidéki gazdaság működésének megértéséhez, a gazdasági tevékenység és a lokalitás kölcsönhatásának értelmezéséhez.

A tematikus blokk tanulmányai nem csupán egy, a vidéki Magyarország átalakulását bemutató színes mozaik darabjait képezik, hanem egy olyan szakmai párbeszéd elemeit jelentik, amely a rurális térségben megvalósuló aktuális migrációs folyamatok mélyebb elemzéséhez nyújt segítséget. Az elméleti keretek egyeztetése, a módszertani nehézségek és a tereptapasztalatok megosztása olyan együttműködést alapozhat meg, amely nemcsak a téma kutatóit, de az érdeklődő olvasókat is hozzásegíti a vidéki folyamatok alaposabb megértéséhez.

HIVATKOZÁSOK

- Atterton, J. – Newbery, R. – Bosworth, G. – Affleck, A. (2011) Rural enterprise and neo-endogenous development. In Alsos, G. A. – Carter, S. – Ljunggren, E. – Welter, F. (szerk.) *The handbook of research on entrepreneurship in agriculture and rural development*. Cheltenham: Edward Elgar, 256–280.
- Csurgó B. – Kiss M. – Tomay K. (2025) A vidéki vállalkozók szerepe a helyi hagyomány és a térségimázs formálásban. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 15(2), 94, <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2025.2.94>
- Benson, M. – O'Reilly, K. (2009) Migration and the Search for a Better Way of Life: A Critical Exploration of Lifestyle Migration. *The Sociological Review*, 57(4), 608–625. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-954X.2009.01864.x>.
- Benson, M. – O'Reilly, K. (2016) From lifestyle migration to lifestyle in migration: Categories, concepts and ways of thinking. *Migration Studies*, 1, 20–37. <https://doi.org/10.1093/migration/mnv015>
- Erőss Á. – Kohut-Ferki J. – Kovály K. – Tátrai P. (2025) Az időskorúak migrációja mint transznacionális családi stratégia: kárpátaljai áttelepülők Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyében. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* 15(2), 74. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2025.2.74>
- Hayes, M. (2018) *Gringolandia. Lifestyle Migration under Late Capitalism*. (Globalization and Community, Volume 29). Minneapolis, London: University of Minnesota.
- Kocabiyik, C. – Loopmans, M. (2021) Seasonal gentrification and its (dis)contents: Exploring the temporalities of rural change in a Turkish small town, *Journal of Rural Studies*, 87, 482–493. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2020.09.002>
- Orbán É. – Kovács T. (2025) A vidéki dzsentrifikáció Erdőbénye példáján. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* 15(2), 6, <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2025.2.6>
- Pato, M. L. – Teixeira, A. A. C. (2016) Twenty Years of Rural Entrepreneurship: A Bibliometric Survey. *Sociologia Ruralis*, 56(1), 3–28. <http://dx.doi.org/10.1111/soru.12058>.
- Phillips, M. (1993) Rural gentrification and the processes of class colonisation. *Journal of Rural Studies*, 9(2), 123–140. [http://dx.doi.org/10.1016/0743-0167\(93\)90026-G](http://dx.doi.org/10.1016/0743-0167(93)90026-G).
- Tomay K. – Ragadics T. (2025) „A legfontosabb, azt gondolom, hogy ez egy élő falu (...) és van múlt, ami ennek a falunak a lényegét adja.” *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* 15(2), 24, <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2025.2.24>
- Váradí M. M. – Gábríel D. – Koós B. – Németh K. (2025) Lehet-e Riviéra a periféria? Nyugat-európai időskorúak vidéki terekben. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* 15(2), 48, <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2025.2.48>

A VIDÉKI DZSENTRIKÁCIÓ ERDŐBÉNYE PÉLDÁJÁN

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2025.2.6>

ABSZTRAKT

A városból vidékre történő migrációs áramlás jelenségét a nemzetközi és a hazai szakirodalom többféle elméleti keretbe ágyazza, amelyek közül a legelterjedtebbek a szuburbanizáció, a dezurbanizáció, a jóléti migráció és a vidéki dzsentrifikáció. Elemzésünkben a vidéki dzsentrifikáció elméleti keretét használjuk, hiszen ez ragadja meg a leginkább árnyalt módon az általunk vizsgált jelenséget. Tanulmányunkban Erdőbénye esetét vizsgáljuk az általunk készített 41 félig strukturált interjú felhasználásával. A település Borsod-Abaúj-Zemplén vármegyében található és a Tokaj-Hegyalja történelmi borvidék része. A településen először a kirándulóturizmus jelent meg, majd egyre többen vettek második otthonot. Ezt követően érkeztek a befektetők, borászok, szálláshelyek üzemeltetői, illetve egy borászati-gasztronómiai fesztivál is elindult. Mindezek által a település egyre felkapottabbá vált. Ugyan kevesen költöztek ide állandó jelleggel, a turizmus hatásaival együtt mégis dzsentrifikációról beszélhetünk. A beköltözők, nyaralók, kétlakiak, vállalkozók csoportjait mind más, ugyanakkor komplex motivációk összessége hozta a településre, de a csend, a nyugalom, a szép táj, az elhelyezkedés (Tokaj környéke), az épített környezet a legtöbb esetben közrejátszottak. Tanulmányunkban azokra a kérdésekre keressük a választ, hogy mi motiválta a kívülről érkezőket arra, hogy Erdőbényén házat és szőlőt vegyenek és erre a célra miért pont ezt a települést választották. Illetve, hogy hogyan látják a betelepülők Erdőbényét, valamint arra is kitérünk, hogy a dzsentrifikáció folyamata milyen hatást gyakorol a falura.

Kulcsszavak: vidéki dzsentrifikáció, vidéki turizmus, magántőke áramlása a vidékre, borfesztivál

¹ PTE BTK Demográfia és Szociológia Doktori Iskola, doktorandusz.

² PTE BTK Demográfia és Szociológia Doktori Iskola, professzor emerita.

RURAL GENTRIFICATION- THE EXAMPLE OF ERDŐBÉNYE

ABSTRACT

The phenomenon of urban-rural migration is embedded in a variety of theoretical frameworks in the international and Hungarian academic literature, the most common of which are suburbanization, deurbanisation, amenity migration and rural gentrification. We adopt the analytical framework of rural gentrification in our study, as it provides the most nuanced understanding of the phenomenon. We examine the case of Erdőbénye using 41 semi-structured interviews that we conducted. The village is located in the Borsod-Abaúj-Zemplén county and is part of the Tokaj-Hegyalja historical wine region. The settlement first became a tourist destination, then more and more people bought second homes. After that, investors, winemakers, and providers of accommodation arrived, and later, a wine and gastronomy festival was launched. As a result, the village has become more and more popular. Few people have moved here permanently, but the process of gentrification is evident. The different groups of people who moved here (second home owners, entrepreneurs, etc.) had various and complex motivations, but the quiet, the tranquillity, the beautiful scenery, the location (Tokaj is nearby) and the built environment were the most important factors. In our study, we seek to explain what motivated people from outside to buy a house and vineyard in Erdőbénye and why they chose this settlement for this purpose. We also examine how the newcomers perceive Erdőbénye and how the process of gentrification is affecting the village.

Keywords: rural gentrification, rural tourism, private capital flows to the countryside, wine festival

A VIDÉKI DZSENTRIFIKÁCIÓ ERDŐBÉNYE PÉLDÁJÁN

BEVEZETÉS

A Borsod-Abaúj-Zemplén vármegyében található Erdőbénye a Tokaj-Hegyalja történelmi borvidék egyik legsebbe faluja. Tanulmányunkban ennek a településnek a példáján mutatjuk be a vidéki dzsentrifikáció folyamatát az általunk készített 41 félig strukturált interjú segítségével.³ Írásunkban először foglalkozunk témánk elméleti keretével, majd kitérünk az előzmények rövid ismertetésére, a településen zajló népességfogyásra, illetve az üresen és eladatlanul álló házak meglétére, amelyek a gyönyörű természeti környezettel és a környékbeli turizmus megjelenésével együtt Erdőbényén a dzsentrifikáció kialakulásához vezettek. Az interjúk elemzéséből kiderült, hogy Erdőbényére az 1990-es évektől kezdve főként kirándulók érkeztek a környező nagyobb városokból, majd az 1990-es évek végén, 2000-es évek elején többen már befektetési szándékkal vásároltak szőlőterületeket és ingatlanokat a terület későbbi felértékelődésére számítva. 2002-ben alakult meg a Béres borászat, ami nagy szerepet játszott a borturizmus beindításában, majd a 2009-től megrendezett borászati-kulturális-gasztró fesztivál adott további löketet a turizmus fejlődésének. A fesztivál nemcsak, hogy sok látogatót vonz, hanem még felkapottabbá tette a falut, egyre több borászat, vendégház nyílik, és még többen vásárolnak ingatlant. Kevesen költöztek a településre, sokan Budapesten élnek és csak hétvégekre vagy ritkábban járnak a faluba. A Covid19-járvány hatására sokan döntöttek úgy, hogy vidékre költöznek, ez Erdőbénye esetében is jellemző.

Tanulmányunkban azokra a kérdésekre keressük a választ, hogy mi motiválta a kívülről érkezőket arra, hogy Erdőbényén házat és szőlőt vegyenek, és erre a célra miért pont ezt a települést választották. Illetve, hogy hogyan látják a betelepülők a Erdőbényét, valamint arra is kitérünk, hogy a dzsentrifikáció folyamata milyen hatást gyakorol a falura.

ELMÉLETI KERET – A VIDÉKI DZSENTRIFIKÁCIÓ FOGALMI KÖRE

A városból vidékre történő áramlás jelenségét a nemzetközi és a hazai szakirodalom többféle elméleti keretbe ágyazza, amelyek közül a legelterjedtebbek a szuburbanizáció (Tímár–Várad 2000), a dezurbanizáció (Berry 1976), a jóléti migráció (Moss 2006; Gosnell–Abrams 2009) és a vidéki dzsentrifikáció (Phillips 1993).

A városokból vidékre történő áramlás jelenségét eleinte jóléti migrációként írták le az Egyesült Államokban végzett kutatások. Ez a fogalom egy általános definíció szerint „*az emberek természeti és/vagy kulturális előnyökön alapuló mozgását*” jelenti (Gosnell–Abrams, 2009:305), ami által az ebben részt vevő migránsok relatíve jobb életkörülményeket tudnak elérni (Benson–O’Reilly 2009). A jóléti migrációval foglalkozó szakirodalom túlnyomórészt a vidéki területek vonzó tényezőivel foglalkozik, hangsúlyozva a természeti és kulturális környezet jelentőségét (Hansen et al. 2002; Marcouiller–Clendenning–Kedzior 2002). A folyamatot vezérlő kulcsfontosságú fogalom a „*lifestyle*” (életmód) is (Benson–O’Reilly 2009). A gazdasági motivációk,

³ Tanulmányunk *A vidéki dzsentrifikáció szerepe a településfejlesztésben* (FK-138098) című, NKFIH által támogatott kutatás keretében valósult meg, illetve munkánkat a Kulturális és Innovációs Minisztérium Egyetemi Kutatói Ösztöndíj Program EKÖP-24-3-II-PTE-377 kódszámú pályázata támogatta.

mint például az ingatlanokba, földterületekbe történő befektetés, bár egy kisebb csoport számára fontosak, gyakran háttérbe szorulnak az életminőséggel, a természet közelségével és a rekreációs lehetőségekkel kapcsolatos értékekkel szemben (Kendra–Hull 2005). A jóléti migráció a városi problémákra, illetve a külvárosok vélt korlátaira adott válaszként is értelmezhető.

A jóléti migrációhoz képest árnyaltabb módon ragadja meg az általunk elemzett jelenséget a vidéki dzsentrifikáció fogalmi kerete, amennyiben ez a városközpontú gondolkodástól elszakadva a folyamat vidéki településekre gyakorolt hatását is integrálja a vizsgálatokba. A vidéki dzsentrifikáció a városokban (Glass 1964) megfigyelt jelenséget veszi alapul. A városi dzsentrifikáció eredetileg azt a folyamatot írja le, amikor a város belső részein fekvő korábbi szegény- és munkásosztályi, gyakran etnikai kisebbségek által lakott negyedek megújulnak, középosztályi ingatlanvásárlók, bérlők áramlanak be, ezáltal a negyed fizikai, demográfiai és társadalmi szerkezete átalakul (Hamnett 1991).

A városi folyamat fogalmait több szerző használja a karakterükben és következményeikben jelentősen különböző, vidéki folyamatok leírására is (Phillips 1993; Hines 2010; Solana-Solana 2010; Mamonova–Sutherland 2015; Nemes–Tomay 2022; Tomay–Völgyi 2022). A vidéki dzsentrifikáció során a városi felső- és középosztályhoz tartozó csoportok jelennek meg a természeti és társadalmi értékek miatt vonzó vidéki településeken. A zöld lakóterülethez való hozzáférés a vidéki dzsentrifikáció egyik fő mozgatórugója (Smith–Phillips 2001). A városi fogyasztók a saját értékeik és vízióik szerint alakítják át a helyi adottságokat, az épített és a természeti környezetet, amelynek következtében a települések mind gazdasági, mind társadalmi értelemben felértékelődnek (Phillips 1993; Nelson–Oberg–Nelson 2010; Solana-Solana 2010).

Hagyományosan a vidéki dzsentrifikáció fogalma alatt állandó jellegű beköltözést értünk (Phillips 1993). Ugyanakkor, az állandó jellegű beköltözők mellett más módok is megjelennek a vidéken való jelenlétben, amelyek jelentősen befolyásolják az ott élők mindennapjait. A vidéki térhasználat kapcsán említhetjük a nyaralótulajdonosokat és a turistákat is, akik időszakosan használják a települést (Nemes–Orbán–Tomay 2022). A vidékkel foglalkozó kutatók a vidéki tereket egyre inkább fogyasztási tereknek (Marsden 1999) vagy turisztikai tájnak (Keane 1992) tekintik, amelyek értéke a korábbi termelési funkció helyett leginkább esztétikai, szimbolikus és rekreációs típusúvá vált. A vidék dzsentrifikációja kapcsolatban van a turizmus vidéki fordulatával is, aminek során a szép környezetben fekvő település vagy térség eleinte turisztikai célpontként válik ismertté, majd a városiak nyaralókat, második otthonokat vásárolnak (Solana-Solana 2010; Leebrick 2015). A nyaralók jelentős mértékben hozzájárulnak a turizmus élénkítéséhez, hiszen fogyasztási szokásaik sok tekintetben hasonlítanak a turistákéhoz, és gyakran veszik igénybe a turisztikai infrastruktúrát (Michalkó et al. 2017). Ez a csoport rendszeresen visszatér vidéki ingatlanába, amely idővel akár állandó lakóhellyé is válhat, különösen a nyugdíjba vonulás után (Pitkänen–Adamiak–Halseth 2013). Ugyanakkor a Covid19-világjárvány is elősegítette (ha csak ideiglenesen is) a nyaralókba való költözés folyamatát (Zoğal–Domènech–Emekli 2020).

A szakirodalom a vidéki dzsentrifikáció megjelenésével kapcsolatban még számtalan tényezőt említ, így leginkább azt, hogy a városok irányából a vidékre mozgók csoportját vonzza a vidéki idill, a vidék által reprezentált nyugalom, biztonság, család, közösség és általános nosztalgia (Földi 2000; Nelson–Oberg–Nelson 2010), de a városi nyüzsgéstől való eltávolodás, a városi életfeltételek negatív aspektusai, például a biztonság hiánya vagy a környezetszennyezés is közrejátszhatnak a döntésben (Koós 2007; Tímár–Váradi 2000). A kiköltözők megnyugvást, harmóniát, elmélyülést és biztonságot keresnek a vidéki területen, vonzódnak a tájhoz, a természethez, a növény- és állatvilághoz, a mezőgazdasághoz (Csurgó 2013). Ehhez járul hozzá a térbeli

mobilitás felgyorsulása, a kommunikációs technika fejlődése és hozzáférhetősége (Kovács 2012), amelynek segítségével könnyű otthonról munkát végezni, de a mentalitás változása, a vidék értékének átalakulása (Jetzkowitz–Schneider–Brunzel 2007) és a globalizáció hatása is fontos tényezőként jelenik meg (Halfacree–Woodward 2002).

Az eredeti lakosság magas áron értékesítheti ingatlanjait a városból érkezőknek, ami előnyös az elköltözni szándékozók számára. Azonban az őslakosok leszármazottjai alulmaradnak az ingatlanhoz való jutás versenyében, mivel a beköltözők jelentősebb tőkével rendelkeznek (Ghose 2004). Ugyanakkor, az ingatlanok turistáknak való kiadása bevételi lehetőséget teremthet a helyben maradók számára (Wachsmuth–Weisler 2018). A kívülről érkezők által városi vagyon és társadalmi tőke érkezik a vidéki területekre, ami pozitívan befolyásolhatja a terület gazdasági fejlődését (Putnam 2000). Mindemellett verseny alakulhat ki a nyaralótulajdonosok és a helyi közösségek, mezőgazdasági vállalkozók között a mezőgazdasági területekért (Stedman 2006; Pitkänen–Adamiak–Halseth 2013).

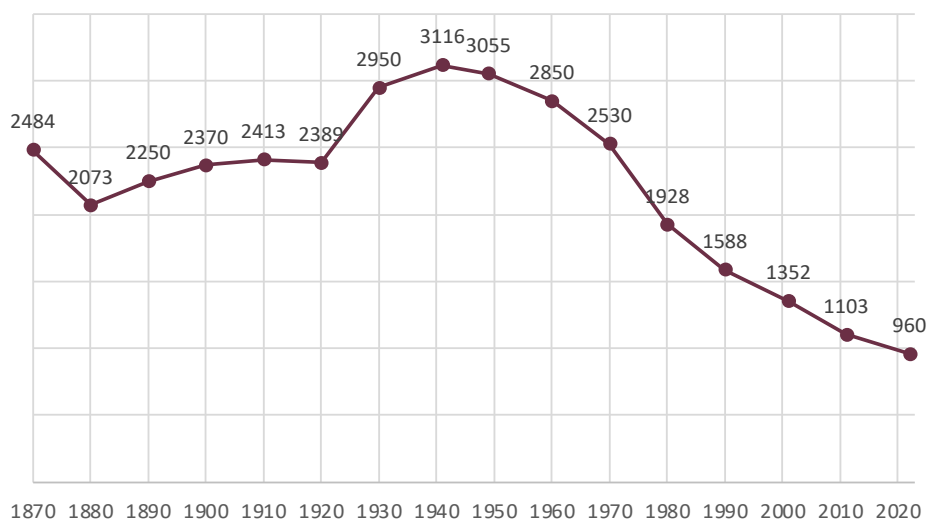
MÓDSZERTAN ÉS A TEREP BEMUTATÁSA

Tanulmányunkban azt állítjuk, hogy Erdőbényén a dzsentrifikáció folyamata zajlik. Vizsgálatunkban elsősorban kvalitatív módszert alkalmaztunk, amihez az általunk készített 41 félig strukturált interjú anyagait használtuk fel. Interjúkat készítettünk helyi kulcsszereplőkkel, vállalkozókkal, nyugdíjasokkal, őslakosokkal, másodikotthon-tulajdonosokkal, betelepülőkkel és kétlakiakkal is. Az interjúk 2022 júniusában és szeptemberében, illetve 2023 augusztusában készültek. Válaszadóink egy részét, az önkormányzat munkatársait, a borászokat, a szállásadókat, az őslakosokat az interneten fellelhető elérhetőségeik segítségével kerestük fel. Másik részükkel pedig a terepen eltöltött idő alatt találkoztunk véletlenszerűen. Többen ajánlottak olyan további szereplőket, akik szívesen válaszoltak a kérdéseinkre, így a hólabda módszert is alkalmaztuk.

Erdőbénye a Tokaj járásban és a zempléni kistájban található. A szőlőtermelés és borkészítés mellett a faluban a 19. század végétől a 21. század elejéig kőbányászat is folyt, és híres kőfaragó- és kádárdinasztiák éltek a településen. Erdőbénye mai adottságaihoz tartozik a szép természeti környezet, a jó levegő és a helyi építészeti örökség. A falu egy völgyben fekszik, és ha bármely pontjáról körülnézünk, hegyeket látunk, amelyeket erdők és szőlőültetvények borítanak. A környék fő helyi erőforrása a szőlőtermesztésre kiválóan alkalmas talaj- és mikroklima-adottságok, valamint az erre épülő magas minőségű borkészítés (Kovács–Bodnár 2016; Kovács 2022, 2023) majd erre kiépült egy piacképes árucseré-forgalom. A 19. és 20. században megnyílt két bánya, amelyek közül ma már egyik sem működik. Az erdőbényeieknek a szocializmusban egészen az 1970–1980-as évekig kellett várniuk arra, hogy abban a rendszerben jobb legyen a megélhetőségük. A rendszerváltás után munkanélküliség, elvándorlás és a falu lakosságának elöregedése állt be. Következésképpen megjelentek az üresen álló házak, amelyeket először a környező városok lakói megvásároltak és második otthonként használtak. Majd a 2000-es évek közepén-végén a városi felső középosztálybeli fiatal- és középkorúak, a dzsentrifikánsok kezdték el a házfelvásárlásokat, akik szőlőterületeket is vettek, és borászati vállalkozásokat hoztak létre, illetve a felújított helyi házakat panzióvá alakították. Ezekkel a vállalkozásokkal beindították a vidékturizmust Erdőbényén.

A Tokaj-hegyaljai történelmi borvidék kultúrtáj kategóriában 2002 óta az UNESCO világörökségi listáját gazdagítja. A kultúrtájhoz 27 település tartozik, ezek egyik gyöngyszeme Erdőbénye. A kormány Tokaj-Hegy-

1. ábra. Erdőbénye népességének alakulása (1870–2022)

Forrás: Saját szerkesztés, KSH területi adatok, * Népszámlálás 2022**

* Forrás: https://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_05 Utoljára letöltve: 2024. augusztus 23.

** Forrás: <https://nepszamlalas2022.ksh.hu/> Utoljára letöltve: 2024. augusztus 23.

alját 2022-ben kiemelt fejlesztési térségé nyilvánította⁴ azzal a céllal, hogy a régió – Budapest és a Balaton térsége után – az ország harmadik leglátványosabb turisztikai célpontjává váljon. A koncepció meghatározó eleme a közlekedési hálózat fejlesztése a régió gyors és minőségi megközelíthetőségének megteremtése érdekében. Ez alatt nemcsak autópályák és utak, hanem bicikliutak, így a Tokaj-Sátoraljaújhely-Kassa bicikliút megépítése is szerepel. A Bodrog-parti kikötőpontok építése pedig azzal a céllal valósul majd meg, hogy azok tovább gazdagítsák a szabadidős lehetőségeket. A kiemelt turisztikai fejlesztési térség keretén belül Sárospatakon már létrejött Magyarország borászati képzési központja.

Másrészt, a dzsentrifikáció előzményéhez hozzájárult a falu demográfiai folyamatainak alakulása is. Erdőbényén az 1940-es népszámlálás alkalmával a lakosság száma még meghaladta a 3000 főt, de ez a szám a rendszerváltás idejére megfeleződött. A rendszerváltástól napjainkig a népesség csökkenésének folyamata tovább gyorsult (1. ábra).

Az okok az elvándorlásra és a természetes fogyásra vezethetők vissza. A lakosság elöregedése és drasztikus csökkenése következtében megjelentek az üresen álló és helyenként már az enyészetnek induló házak. Ebben a folyamatba érkeztek meg több szakaszban a városi ingatlanvásárlók.

A dzsentrifikáció első szakasza: az 1980-as évek vége és az 1990-es évek

A rendszerváltás környékén felkapottá vált az Erdőbénye felső részén elhelyezkedő Aranyosi-völgy, ahol fás legelők, pihenőhelyek és különböző kiránduló-útvonalak találhatóak. Ez a terület hétvégi kikapcsolódásként szolgált a városi emberek számára, főként Nyíregyháza, Debrecen és a szabolcsi régió lakosai használták, de távolabbról is érkeztek már látogatók. Közülük többen meglátogatták Erdőbényét is. „A városi emberek jól érezték magukat a természetben. Mai napig is sokan kirándulnak az erdőben Aranyosi-völgy pihenőiben. A Covid idején különösen sokan kirándultak gyalogosan, kerékpárral. Egyre többen kerekeznek a völgyön”

⁴ Forrás: <https://www.tbft.hu/kiemelt-fejlesztési-tersegge-nyilvanitotta-a-kormany-tokaj-hegyaljat/> [Letöltve: 2024-08-22].

(1).⁵ Ebben a szakaszban turisztikai infrastruktúra még nem fejlődött ki a faluban, „...de ott semmi nem volt. Tényleg egy étteremben nem lehetett enni egy levest se, meg nem volt szálláshelyed se” (2).

Az 1990-es években többen vásároltak házat Erdőbényén. Ők főként középosztálybeli tanárok, orvosok, könyvtárosok voltak és a három közeli nagyvárosból, Debrecenből, Miskolcra, Nyíregyházára, illetve Budapestre is érkeztek. Az ingatlanokat felújították, amiket nyaralóként, második otthonként használnak a mai napig. Ebben az első, kezdeti időszakban a településen a helyiek mellett a napi látogatók, kirándulók, biciklisták, illetve a hétvégi házaspárok voltak jelen Erdőbényén.

Második szakasz: a 2000-es évek elejétől 2009-ig

A dzsentrifikáció második szakaszában, az 1990-es évek végén, a 2000-es évek elején egy újabb társadalmi-gazdasági réteg érkezett Erdőbényére. Az ekkoriban érkezők döntően budapesti, felső középosztálybeliek, vállalkozók, menedzserek, befektetők. Többen már kifejezetten befektetési szándékkal vásároltak szőlőterületeket és ingatlanokat a településen és környékén. Ők kifejezetten a terület felértékelődésére számítottak, hiszen Erdőbénye a Tokaj-Hegyalja borvidék része. A falu elhelyezkedése fontos szerepet játszik a befektető szándékú szereplők érkezésében: „...tehát ő [az apja] szőlőterületet vett akkor [97-ben], egy kicsit befektetési céllal... akkor még olcsók voltak a területek... Mert ő úgy gondolta, hogy majd 2004-ben az EU-s csatlakozásra elszabadulnak az ingatlanárak, és akkor majd el lehet adni...” (3). Ekkoriban kezdtek megjelenni a külső szereplők által létesített borászatok is. Történt ez akkor, amikor a helyiek jórészt felhagytak a szőlőműveléssel, mert nem tudták a megtermelt árut gazdaságosan értékesíteni. A legnagyobb borászat a Béres Birtok, amely 2002-ben kezdte meg a működését. Ez mérföldkövet jelentett és nagy szerepet játszott a borturizmus beindításában. „Borászatok közül is 20 ilyen kisebb borászat van már. Van egy nagyobb, a [...] szőlőbirtok. Mondjuk, azért ők voltak az elsők, és akkor a kisebbek meg az ő farvizükön látták meg a lehetőséget” (4). Fokozatos fejlődés történt a falu infrastruktúrája és kínálata tekintetében, egyre több szálláshely, vendégház létesült. A második szakaszban a helyiek, a napi látogatók (kirándulók, biciklisták), illetve a hétvégi ház-tulajdonosok mellett megjelentek a befektetők, borászok, valamint a vendégházakat üzemeltetők is.

Harmadik szakasz: 2009-től

Erdőbénye életében fontos és meghatározó rendezvény a Bor, Mámor, Bénye fesztivál, ami 2009 óta kerül megrendezésre a településen. A fesztivál a részt vevő borászatokban, pincészetekben zajlik, gasztronómiával, kulturális programokkal egybekötve. A fesztivál megszervezését eredetileg a településre kívülről érkező borászok kezdeményezték, és kezdetben szoros együttműködésben valósult meg az önkormányzattal. Idővel azonban a szervezés egyre inkább a bevételorientált szemlélet felé tolódott, ami feszültségeket eredményezett mind a település vezetésével szemben, mind a borászok között. Mára azonban ezek a konfliktusok rendeződtek, és a fesztivál egy jól működő egyesület keretein belül valósul meg. A rendezvény célja nem a tömeges turizmus ösztönzése Erdőbényén; jellemzően mintegy 3000 látogató vesz részt a háromnapos eseményen. A fesztivál látogatói túlnyomórészt felső középosztálybeli városiak, emellett jelentős számban érkeznek külföldről is. A helyi lakosság azonban csak kis arányban vesz részt az eseményen, és elsősorban az ingyenes programokat látogatja.

A rendezvény által Erdőbénye meghatározó eleme lett a térségi kulturális életnek és egyre több látogató érkezik belföldről és külföldről egyaránt. A fesztiválon kívül is egyre több a turista, illetve a fesztivál a borásza-

⁵ Az interjúalanyok jellemzőit a Függelék 1. számú táblázata tartalmazza. A szövegben sorszámmal jelöltük őket.

tok, szálláshelyek számának további növekedéséhez is nagyban hozzájárult. Mára nagyjából 16–20 borászat működik a faluban és 40 körüli szálláshely van, ami 2–300 férőhelyet jelent. *„Sokat fejlődött a település. Az, hogy az eladó ingatlanokat megvásárolják és akár hétvégi házak, akár panzió, vendégházként hasznosítják újra, vonzóvá teszi a települést... már most érezhető, hogy túl sok vendégház van, persze mindegyik más színvonalú, más felszereltségű, más szolgáltatású”* (5). Sokan vásároltak/létesítettek ebben az időszakban befektetésként borászatokat, illetve vendégházakat is *„a munkájából olyan bevétele van, hogy nem tud vele... tehát ebben lát fantáziát meg élvezni, jó a hely, szeret itt lenni... A lányom főnökhasszonya is az [multinacionális informatikai cég] európai igazgatója”* (6).

A fesztivál kezdete óta még többen vettek ingatlant a faluban. Az ingatlanvásárlók között vannak állandó jelleggel letelepedők, ők általában fiatalok, kisebb gyerekekkel, többen távmunkában dolgoznak. Nyugdíjas házaspárok is költöztek életvitelszerűen Erdőbényére, többen a korábban hétvégi házaikként szolgáló ingatlanjaikba. Van olyan nyugdíjas pár is, akik külföldről tértek haza: *„Tehát kiköltöztek és azóta itt élnek nyugdíjasként életvitelszerűen... a konyhakert-szomszédunk, ők Amerikából költöztek haza, magyarok... ők ott kint életek már 20 évig”* (6). Sokan nem telepednek le állandó jelleggel, ők második otthonként használják az ingatlanokat, hétvégente, ünnepek, iskolai szünetek alkalmával érkeznek. Vannak olyanok is, akik az egész nyári szünetet itt töltik. *„Ilyenkor jönnek ide idegenek, látja a környezetet, megtetszik neki, és akkor már rögtön beindul a fantázia, hogy van ötmillió forintom. Azért ugyan nem tudok venni Hajdúszoboszlón egy üdülőt, de esetleg Erdőbényén veszek egy kis parasztházat, és rendbe teszem”* (7). Többen hívják látogatóba az ismerőseiket, barátait, akiknek szintén megtetszik a település és ők is vesznek egy ingatlant, tehát a folyamat már önmagát katalizálja. Azt is többen megfigyelték, hogy egyre több hétvégi ház tulajdonosa tölt hosszabb időt Erdőbényén.

Általában véve fontos esemény volt a Covid19-világjárvány és az utána következő változások a turizmus és a vidékre költözés trendjeiben. Többen döntöttek úgy, hogy vidékre költöznek, ez Erdőbényére is jellemző. A *home office* elterjedése is hozzájárul(t) ehhez. Olyan eset is előfordult, hogy egy Budapestről újszülött gyerekkel érkező család használt egy vendégházat, és nekik annyira megtetszett a vidéki élet és Erdőbénye, hogy ott később szőlőt vásároltak.

MIÉRT ÉPP ERDŐBÉNYE? – A KÍVÜLRŐL ÉRKEZŐK MOTIVÁCIÓI

A kívülről érkező ingatlanvásárlók motivációi rendkívül sokrétűek és összetettek, gyakran több tényező együttes hatására születik meg a döntésük. Sokan a természet közelsége és a nyugodt vidéki élet, a jó levegő miatt választották Erdőbényét. Ez utóbbinak néhányan különleges jelentőséget is tulajdonítanak: *„Úgyhogy... azért jöttek ide ingatlant vásárolni, mert itt... hozták az asztmás gyerekeket, és azok az asztmás gyerekek, amikor itt voltak, soha semmi problémájuk nem volt... de a családban bárki, aki asztmás volt, az itt mindenki nagyon jól érezte magát”* (8). Az egészséges környezet mellett a fizikai aktivitás és az életmódváltás lehetősége is szerepet játszott a döntésükben. *„...A fizikai munka az... a szőlőbe, az roborál. Szeretem, meg ugye van egy... volt egy kis szívproblémám, úgyhogy életformaváltást kellett csinálni úgy 10 éve. Akkor eladtam a [cégem], egyébként volt egy nagy tanácsadó cégem, ott eladtuk „management buy out”, tehát ott kiszálltam... akkor úgy állt a kardióállapotom, hogy ha még úgy folytatom, 1–2 év, és jön a flex. És elkezdtem dolgozni részben kinn a szőlőben, és megálltak a paraméterromlásaim”* (12).

Az életmódváltás mellett a városi zsúfoltságtól való eltávolodás is visszatérő motívum a kívülről érkezők körében. Sokan olyan helyet kerestek, ahol nagyobb tér áll rendelkezésükre, ahol kertjük lehet, és ahol a

családjuk számára nyugodtabb környezetet biztosíthatnak. „...amikor még mi Nyíregyházán éltünk... sorházi lakásban... szerettünk volna egy kicsit nagyobb teret, kertet. Tulajdonképpen nagyon zsúfoltnak éreztük már ott” (11). A Covid19-járvány is felerősítette ezt a tendenciát, hiszen sokak számára az önellátás és a nagyobb tér iránti igény a vidékre költözés felé billentette a mérleget. Egyesek konkrétan egyfajta menekülési lehetőségként, alternatívaként tekintenek a vidéki ingatlanjukra: „...mi is azért gondolkodtunk, hogy mi lesz, hogy lesz. Tehát, itt van kandallótól kezdve, fával tudunk fűteni, saját kút van, aminek van vize, tehát hogyha Miskolcon szülőknél a panelben nincs fűtés... bármi lehet, ugye a mai világ... most már sajnos ott tartunk, hogy ugye bármi lehet, akkor...” (13).

Van olyan nyaraló is, akinek az ősei itt éltek és elsődlegesen családi kapcsolatok miatt járt rendszeresen Erdőbényére. Eleinte vendégházakban szállt meg, majd az egyik eladó ház különleges bejárata megtetszett neki és megvásárolta. Jellemzőek a családi kötelékek, a család közelsége, de a visszatérés a gyökerekhez is. Szerepe van annak is, hogy a településen magas volt a zsidó lakosság aránya a deportálások előtt, így a deportáltak rokonai közül is többen érkeznek a településre. Fontos a nosztalgia is, hiszen sokan nyaraltak itt gyerekkorukban, például a Honvéd üdülőben vagy a szülők nyaralójában.

Az épített környezet és a település atmoszférája is vonzó tényező volt sokak számára. Az egyik első hullámban érkezett borász így emlékezett vissza: „...az egész építészeti jellege a falunak, hogy úgy megmaradt gyakorlatilag olyannak, mint volt száz évvel ezelőtt” (2). Erdőbényén a kisebb polgári és parasztházak dominálnak, szemben a szomszédos Mád és Tállya nagyobb nemesi épületeivel, ami lehetőséget adott arra, hogy több ember számára elérhetővé váljon az ingatlanvásárlás és a vállalkozásindítás. „Hiszen nem 100 milliókat kellett elkölteni arra, hogy ott valamit kialakítson, hanem néhány tízmillió forintot, és ez szerintem így vonzotta az embereket” (2).

A vidékre költözésben meghatározó tényező volt az ingatlanpiaci árkülönbség is. Erdőbényén hosszú ideig jóval alacsonyabb áron lehetett ingatlant vásárolni, mint akár a környező településeken, ami sokak számára vonzóvá tette a falut. „...kerestem a helyszínt arra, hogy... volt egy kis megtakarításom... kis megtakarítás, már nekem nem volt kicsi, amiből tudtam, hogy szeretnék valahol Debrecentől távolabb, olyan helyen venni egy ingatlant, aminek már köze van a hegyekhez...” (9). Az ingatlanbefektetés és az életminőség javítása kéz a kézben járt azok számára, akik új életet akartak kezdeni vidéken: „...jó, hát kifizettük volna, de akkor nem tudtunk volna olyan nívón élni, mint ahogy eddig éltünk. Hát, mi azért színházba, moziba, operába, moziba kevésbé, balettra, mindenhova sokat jártunk mi” (10).

A gazdasági lehetőségek, különösen a borászat és a turizmus fejlődése is szerepet játszott Erdőbénye vonzerejében. Azok, akik befektetési céllal érkeztek, gyakran tudatosan választották ki ezt a települést, mert a Tokaj-Hegyalja borvidék részeként potenciált láttak benne. „Végignéztem a régiókat Magyarországon... számbavettem, hogy milyen turisztikai vonzerők vannak, hogy mit lehet csinálni. És azt gondoltam, hogy itt van hegy, van folyó, van bor. Külföld számára is akár ismert lehet, nagyobb a lehetőség, hogy nem csak belföldi, hanem külföldi vendégek is jönnek majd, és összevettem a pénztárcámmal, hogy éppen akkor... mekkora tőkém volt, és hol tudok esetleg beruházni vagy vásárolni területet, ami aztán később fejleszthető” (14). Egy másik borász pedig így fogalmazott: „érdemesebb... bizonyos esetekben azt mondani, hogy zöldmező. Eladtam mindent két hónap alatt. Vitorlást, házat, szőlőt stb. Vettem itt annak az árából nagyjából ezt a birtokot, a házat stb., mert hogy úgy gondolom, hogy az alapanyag, a szőlőfajták és a terület adottságai azok olyanok, hogy itt sokkal messzebb lehet futni. Magasabb szintű bort lehet készíteni. Ez egy meggyőződés” (12).

Biztonsági szempontok is megjelentek a döntések mögött. Többen kifejezetten keresték azokat a településeket, ahol kisebb a társadalmi feszültség: „...bizony nézzük ám a lakosság összetételét keményen... Bor-sod-Abaúj-Zemplénben vagyunk. Ezt nem szabad elfelejteni” (9). Sokan hangsúlyozták, hogy Erdőbényén jó a közbiztonság, szemben a szomszédos falvakkal, és rendszerint Olaszliszktól említették. Emellett a helyi lakosok támogató, összetartó közösséget alkotnak. „Alapjában véve jó a kapcsolat, meg segítőkészek, meg hogyha sikerül olyan szomszédot... szomszédoknak úgy egymásra találniuk, akkor tényleg működik az, hogy figyel a házra, vagy esetleg leolvassa a vízőrárt, van egy kulcsa az idősebb szomszédnak, és akkor akár lenyírja a fűvet. Így ez oda-vissza működhet” (4).

A DZSENTRIFIKÁCIÓ FOLYAMATÁNAK HATÁSAI ERDŐBÉNYÉN

Házak felújítása

Az Erdőbényére kívülről érkező nyaralók, beköltözők, vállalkozók többféle hatással vannak a településre. Az ingatlanállomány megújul, sok házat felújítanak. Ennek egyik módja, amikor a lakásfunkció megmarad, ebben az esetben az értékvédelem mellett a mai követelményeknek megfelelő korszerűsítés is megtörténik. Az értékek védelme fontos szempont a faluképet illetően is. Sokakat felháborít, ha hagyják a házakat összedőlni, végképp leromlani, illetve az is, ha teljesen átalakítják őket és a régi értékek eltűnnek. Több kívülről érkezőt kifejezetten zavarnak a faluképet rontó, általában a helyiek által végzett építkezések. Ilyen például az egyik helyi kisbolt, „...a Fő utcán, ott van a libafos színű hullámlemez, bocsánat, úgy hívják, hogy cseréplemez, cseréplemezzel fedett bolt” (15). Az értékmegőrző felújítások egyik kimenete ugyanakkor lehet a skanzenesedés.

A megvásárolt régi, leromlott állapotú épületek felújításának másik iránya, amikor nyaralónak, vendégháznak, borászatnak, borbárnak alakítják át őket, főként turisztikai célú használatra. Például Erdőbénye egyik ikonikus kúriája leromlott állapotban volt, az 1990-es évekig hegyközségi székházként használták. Ezt megvásárolták, felújították, mára borászat és szezonálisan nyitva tartó étterem működik benne.⁶ A nyaralók kialakítása sokszor nagyobb változtatásokat igényel, egyes épületrészek lebontásával, újabbak építésével is járhat. Egyes nyaralónak kialakított házak „rózsadombi” színvonalat ütnek meg, „van egy-kettő olyan, ami otthon nincs ilyen, és ezt nyaralónak!” (13). A vételi ár többszörösét is ráköltik az ingatlanok felújítására. Néhány újonnan kialakított vendégház nem feltétlenül illik a helyi építészeti hagyományokba és több esetben szauna, wellness részleg is tartozik hozzájuk,⁷ csakúgy, mint az önkormányzat által kialakított panzióban. Mindezek által fejlődik a turizmus, az ingatlanok értéke növekszik.

A helyiek az újabb felújításokat pozitívan ítélik meg, a legtöbben inkább örülnek, hogy nem hagyják tönkremenni a házakat. „Szépül a falu, rendbe szedegetik az elhanyagolt házakat” (16). A falu számára fontos fejlesztési forrás a kívülről érkező tőke, amit ide befektetnek, innen már „nem lehet elvinni”. „Nagyon szépen felújított házak, és akkor még visszafogottan mondtam, hogy egy értéke van, és ez lehet a településnek ilyen megtartó, hogy ezt nem lehet innen elvinni. Tehát, aki ezt ide belerakta, az utolsó követ, téglát, bármilyen felújítást, ez azt jelenti – nem azt mondom, hogy a falunak adta, de valahogy a falu értékét ezzel növeli –, mert ezt a befektetését innen nem lehet elvinni. Eladni el lehet, de elvinni nem tudja, és szerintem ez egy jó dolog” (13). Azonban néhányan kritikusán viszonyulnak a faluba érkező tőkéhez és fejlesztésekhez. Az ingatlanok vásárlásakor a befektetés, a gazdasági megfontolás az elsődleges, a helyben élők érdekei nem fontosak a

⁶ <https://www.facebook.com/Budahazy.Fekete.Kuria>

⁷ Forrás: <https://benyecske.hu/galeria/> Utoljára letöltve: 2024. augusztus 23.

külről érkezőknek. „A házak felújítása csak „állagmegőrzés”, ettől a falu lakosainak az életminősége semmivel nem lesz jobb, pedig az életminőség javulása lenne a valódi fejlődés” (17).

Ingatlanárak emelkedése

Az ingatlanárak 2002–2003 óta indultak lassú, fokozatos emelkedésnek, a település általános felértékelődésével párhuzamosan. A 2010-es évek elejéig több eladó ház is volt a településen, akkoriban még nem volt ennyire felkapott: „egy nagyon-nagyon rossz út vezetett [ide]... tehát az az út, ami most jön be a 37-esről, az egy majdnem járhatatlan út volt, tehát ilyen toldozott-foldozott” (13). Az ingatlanárak tekintetében vízváltásnak számít a Covid19-világjárvány, attól kezdve felgyorsult az ingatlanok vásárlása. „Meghal valaki, esküszöm egy hét múlva már eladják a lakást” (7). „...az utóbbi másfél évben így megy fel az ingatlanvásárlás... csak itt, tudom, hogy itt körülöttem minden ingatlan eladva egy éven belül” (18). A beköltözés is jellemzőbb lett, a járvány hatására többen ítélik meg úgy, hogy vidéken jobb élni. Mindez az árak emelkedésén is meglatászik, egyesek szerint az elmúlt 15–20 év során a korábbi árak tízszeresére emelkedtek az ingatlanárak: „2007-ben körülbelül olyan 70 eladó ház volt a településen 2–3 millió forintba került, amit mi vettünk... ma egy olyan házat, mint az, mondjuk 10 millióért lehet venni, ahol se víz, se semmi nincs arra még minimum egy 10–20 milliót rá kell költeni” (13). Már nemcsak a környező nagyvárosokból és Budapestről, hanem külföldről (például Lengyelországból) is érkeznek ingatlanvásárlók.

Turizmussal kapcsolatos hatások

A turizmussal kapcsolatos hatások általában időszakosan, főként a nyári szezonban és a Bor, Mámor, Bénye fesztivál alatt érintik a falut. Pozitív hatás az élet felpeteszdzdülése: „a jó az, hogy azért valami új. Mozgolódás, egy ünnepszerű, vagy ilyen valami. Ez egy pozitív dolog” (19). A fesztivál gazdasági hasznót jelent, hiszen a vendégházak megtelnek a fesztivál alatt és a borászatok is jobb áron tudják értékesíteni a boraikat. Emellett a helyi szolgáltatások, a kisboltok forgalma is megnő. Negatív hatás a fesztivál ideje alatt, hogy bizonyos részeit lezárják a településnek, megváltozik a közlekedés. Emellett zajos is a program „...nyilván jár némi zajszennyezéssel is, ha szabad így fogalmaznom. Tehát a borfogyasztás, ha úgy van, az esti órákban át szokott csapni kicsit magasabb hanghordozásba a borfogyasztó személyek részéről” (20). A köztereken található szemeteksek megtelnek, szemetesebbé válik a fesztivál alatt a település.

Összességében Erdőbénye a Bor, Mámor, Bénye hatására „felkerült a térképre” és meghatározó eleme lett a térségi kulturális életnek, valamint a borászatok és szálláshelyek számára nyújt marketing- és értékesítési lehetőségeket is. Egyre több látogató és visszatérő vendég érkezik a fesztivál idején kívül is. Mindez megteremti az igényt, lehetőséget még több borászat és szálláshely létrehozására. Ezek egymást gerjesztő jelenségek, mivel így a falu ismertsége még tovább nő, ami még több vendég érkezését is jelenti. A fesztivál elősegítette ezt a folyamatot, ugyanakkor a hatása nem választható el élesen attól a trendtől, hogy egyébként is divatosá vált borászatakat, vendégházakat nyitni. „Hát, most az egy kérdés ugye, hogy a Bor, Mámor, Bénye nélkül is lett volna-e itt ennyi borászat meg ennyi szálláshely. Mert azért a kettő felfutása az teljesen egybeesett 2010 és 2017–18 között. Én azért ismerek egy pár embert, aki így a Bor, Mámor, Bényén először látogató volt, aztán utána lett ott neki már panziója meg borászata, ez nyilván adott egy lökést annak, hogy a faluban ez a turisztikai szolgáltató szektor fejlődött” (2).

Kiszorítás

A települések gazdasági, társadalmi értelemben felértékelődnek, ugyanakkor a kiszorítás többféle formája is megjelenik. Az egyre magasabb ingatlanárak miatt a tősgyökeres lakosság, a helyi fiatalok nem tudnak a településen ingatlant venni és helyben maradni. Emellett, a városiak idegen, a hagyományostól eltérő szokásokat hoznak a településre, amitől az őslakosok elidegenedve érezhetik magukat a saját lakóhelyükön. „...*Hiába a tokaji borvidéken nőttek fel, nem tudják mi az a jó bor, mert sose ittak jó bort, mert ott a pincében ugyanabból a szutykos hordóból, mint amiből 40 éve csinálták, abból ugyanabból issza, és neki az a bor. És nem is látott semmit, nem is próbált ki, és most már ugye hozzuk be ide kívülről, hogy egyáltalán, hogy kell kinézni egy bulinak, mi a gasztronómia...*” (15). A városiak által szervezett kulturális programok sem a helyieknek szólnak, ezek is erősíthetik a kiszorítás érzését. Néhány borász szinte lenézően beszélt a helyiekről, mintha őket oktatni, fejleszteni kellene. Az egyik interjúalany elmesélte, hogy a fesztiválon részt vevő őslakosok bort ugyan nem fogyasztottak, viszont az ingyenes, kulturális programon részt vettek: „...*Pénzt nem hagytak itt, de az előadást meghallgatták... tehát okoskodtak általa...*” (3).

A turizmusból is kiszorulnak a tősgyökeresek, hiszen tőke hiányában vállalkozóként nem tudnak ebben rész venni, illetve kulturális különbségek miatt sem. Számukra az alkalmazotti viszony, a szezonális munkák elérhetőek a turisztikai vállalkozóknál, mint például a takarítás, a gondnokság, a kertek gondozása vagy más mezőgazdasági munkák. A legtöbben más településen levő munkahelyre ingáznak. Az őslakosok a borászatokban nem fogyasztanak, hiszen a borok ára nagyon magas. Ugyanakkor a szezonálisan nyitva tartó étterem tulajdonosa megjegyezte, hogy egyre több őslakos fogyaszt náluk hétfévente. Az egyik tősgyökeres borász azt állapítja meg, hogy a kívülről érkező városiak kihasználják nemcsak a falut, hanem a városi közönséget is. „*Na, most ők ugye hozzák magukkal a pesti árat, meg a Sziget árait, meg mit tudom én, milyen árakat. Én értem, hogy három nap alatt le akarják vágni a nagy kígyót, de most azért gondolkozzunk már el! Hát, most ő pesti emberként lehívja a pesti közönséget, jól megfeji és útjára bocsátja őket. És most mi ebben a pláne? Én ezt értem, hogy ez neki jó, de ettől a vidéknek nem lesz jó. Ettől ennek a falunak nem lesz jó*” (17).

Következtetések

Tanulmányunkban azt állítjuk, hogy Erdőbényén a vidéki dzsentrifikáció folyamata összhangban áll a nemzetközi szakirodalomban megfogalmazott vidéki dzsentrifikációs folyamatokkal (Phillips 1993; Hines 2010; Solana-Solana 2010), és általánosítható példaként értelmezhető mind az érkező csoportok motivációi, mind a helyi társadalmi-gazdasági átalakulások tekintetében. Az általános vidéki problémákkal szembesülő (népességcsökkenés, elöregedés) településre a rendszerváltás környékétől kezdve több szakaszban érkeztek külső, városi szereplők. Alattuk nemcsak a beköltözőket értjük, hanem a turistákat, a nyaralókat, a kétlakiakat, továbbá a borászokat, a szálláshelyeket üzemeltető vállalkozókat és a befektetőket is. Ahogyan egy nemrégiben megjelent tanulmány is kiemeli, Magyarország vidéki területein – a lakóhelyi mellett – a turizmus által vezérelt dzsentrifikáció is jelen van (Tomay–Orbán 2024). Esettanulmányunk ez utóbbira példa, hiszen kezdetben a nyaraló és kirándulóturizmus vonzotta a látogatókat, majd a fesztivál növelte tovább a falu vonzerejét, intenzívebbé téve a turizmust és a társadalmi-gazdasági szerkezet átalakulását.

Kutatásunk eredményei alapján megállapítható, hogy a kívülről érkező ingatlanvásárlók motivációi összetettek, és döntésüket több tényező együttes hatása alakította. A természet közelsége, az egészséges környezet és az életmódváltás lehetősége kiemelt szerepet játszott a választásban, különösen azok számára, akik

egészségügyi okokból – például légzőszervi vagy szív- és érrendszeri problémák miatt – kerestek alternatív lakóhelyet, de sokan a városi zsúfoltságból való menekülés és a nagyobb tér iránti igény miatt is Erdőbényére költöztek. A Covid19-járvány tovább erősítette ezt a tendenciát, hiszen sokak számára a vidéki ingatlan nem csupán rekreációs lehetőségként, hanem egyfajta menekülési útvonalként és biztonsági alternatívaként is értelmeződött, amely az önellátás lehetőségével és az energiafüggetlenséggel is összekapcsolódott. A személyes és kulturális kötődések szintén meghatározó tényezőként jelentek meg: többen ősük emlékéhez, gyermekkori élményeikhez vagy a település történeti sajátosságaihoz, például a zsidó közösség egykori jelenlétéhez kapcsolódva döntöttek Erdőbénye mellett, ahol a nosztalgia és a hely szimbolikus jelentősége is szerepet kapott. Az épített környezet és a település atmoszférája szintén vonzó tényezőként jelent meg, hiszen Erdőbénye tradicionális építészeti karaktere, a megmaradt polgári és parasztházak autentikus hangulata olyan sajátos miliót teremtett, amely lehetőséget adott arra, hogy a vidéki ingatlanvásárlás szélesebb társadalmi rétegek számára is elérhetővé váljon.

A gazdasági szempontok is jelentős szerepet játszottak: Erdőbényén hosszú ideig kedvezőbb áron lehetett ingatlanhoz jutni, mint a környező településeken, és fontos a jóléti migráció fogalmában hangsúlyosan megjelenő ingatlanérték-különbözet is (Gosnell–Abrams 2009), hiszen a városi árakhoz képest jóval olcsóbban lehetett házat vásárolni. Ez az árkülönbség különösen azok számára jelentett lehetőséget, akik a befektetési szempontokat is mérlegelték, illetve akik vállalkozásindításban gondolkodtak, hiszen a borászat és a turizmus fejlődése miatt a település gazdasági potenciálja is meghatározó tényezővé vált. Emellett a biztonsági és társadalmi tényezők is fontos szerepet játszottak a döntésekben: a városi háttérrel érkező ingatlanvásárlók tudatosan keresték azokat a településeket, ahol alacsonyabb a társadalmi feszültség, jobb a közbiztonság és erősebb a helyi közösségi kohézió, így ezek a szempontok egyértelműen hozzájárultak a vidéki dzsentrifikációs folyamat erősödéséhez.

Erdőbénye dzsentrifikációs folyamatai egyértelműen mutatják, hogy kezdetben egyrészt az előregedő népesség és a drasztikusan csökkenő lakosság üresen álló hazáinak bő kínálatát a külső tőke gyorsan megtalálta, továbbá a turizmus és az ingatlanpiac fellendülése mélyreható átalakulásokat eredményezett a településen. Az ingatlanok felújításának egyik iránya az értékmegőrzésre törekszik, helyreállítani az épületet, az eredeti funkciót megtartva, hagyományőrző, tájba illő módon (Tomay 2006), ugyanakkor korszerűsítve is az épületet. Az ilyen jellegű felújítások egyik kimenete lehet a skanzenesedés, ami a település kiüresedését hozhatja magával, mint ahogyan azt a Káli-medence egyes településein (Szíjártó 2002; Nemes et al. 2022) is láthatjuk. A házfelújítások második fajtája, amikor a régi, leromlott állapotú épületeket vendégházakká, borászatokká, éttermekké, borbárokká alakítják át, a harmadik irány pedig az ingatlanok nyaralókká történő átalakítása. A felújítások utóbbi két formája turisztikai fejlődést hoz magával. A házak felújítása és a növekvő ingatlanárak bár esztétikai és gazdasági fejlődést hoztak, egyúttal növelték a tősgyökeres lakosok kiszorulásának veszélyét is.

A vidéki turizmus térnyerése egyértelműen új lehetőségeket hozott a település számára. Az események, fesztiválok és borászatok révén Erdőbénye felkerült a turisztikai térképre, ám a gazdasági haszon főként a kívülről érkező vállalkozókhoz áramlik, míg a helyiek számára az előnyök sokkal korlátozottabbak maradnak. A megnövekedett vendégforgalom és az ingatlanpiaci áremelkedések az őslakosok számára egyre nehezebbé teszi a helyben maradást, ami a társadalmi szerkezet fokozatos átalakulásához vezethet.

A dzsentrifikáció következményeként a település eredeti lakói kiszorulnak a gazdasági lehetőségekből is, hiszen tőke hiányában nem tudnak versenyezni a kívülről érkező befektetőkkel. A turizmusból elsősorban azok profitálnak, akik szálláshelyeket és borászatokat üzemeltetnek, míg az őslakosok gyakran csupán alkalmazottként vehetnek részt ebben a gazdasági folyamatban. Az ingatlanárak robbanásszerű növekedése pedig tovább mélyíti a társadalmi különbségeket, és megnehezíti a fiatal generáció számára, hogy saját otthonhoz jusson.

Összességében Erdőbénye esete jól mutatja, hogy a vidéki dzsentrifikáció kettős hatású folyamat: miközben hozzájárul a település fizikai és gazdasági fellendüléséhez, egyúttal a tősgyökeres közösség marginalizációjához és kiszorulásához is vezethet. A külső befektetők által dominált átalakulások következtében az eredeti lakosság nemcsak anyagi, hanem kulturális értelemben is egyre kevésbé érzi magáénak a saját települését. A hosszú távú fenntarthatóság érdekében elengedhetetlen lenne olyan fejlesztéspolitikák bevezetése, amelyek a helyi közösségek érdekeit is szem előtt tartják, és biztosítják, hogy a gazdasági növekedés valóban minden érintett számára előnyökkel járjon.

FÜGGELÉK

1. táblázat. Az interjú jegyzéke

Sor-szám	Nem	Kor	Státusz a településen	Kiegészítés	Interjú időpontja
1	Nő	65+	Gazdálkodó	Korábban kívülről érkezett	2022.06.25
2	Férfi	45–65	Borász, szálláshelytulajdonos	90-es évek végén érkezett (más, közeli településen él jelenleg)	2023.08.15
3	Nő	30–45	Borász	Beköltöző, 2000-es évek közepén érkezett	2022.06.26
4	Férfi	30–45	Borász, szálláshelytulajdonos	Őslakos	2022.09.18
5	Férfi	30–45	Borászat és szálláshely helyi üzemeltetője	Másik vidékről beköltöző	2022.09.20
6	Férfi	65+	Kádár	Tősgyökeres	2022.09.20
7	Nő	65+	Nyarlós	Tősgyökeres, jelenleg külföldön él	2022.09.19
8	Férfi	45–65	Polgármester	Tősgyökeres	2022.09.19
9	Férfi	45–65	Nyarlós	Közel nagyvárosból	2022.09.18
10	Nő	65+	Nyarlós	Közel nagyvárosból	2022.06.27
11	Nő	65+	Beköltöző	Korábban nyarlós, közeli nagyvárosból	2023.08.14
12	Férfi	65+	Vállalkozó	Fővárosban él	2023.08.15
13	Férfi	45–65	Szálláshelytulajdonos	Kétlaki, közeli nagyvárosból	2022.06.27
14	Férfi	30–45	Szálláshelytulajdonos	Kétlaki, Budapestről	2022.06.27
15	Férfi	30–45	Borász	Beköltöző	2022.09.19
16	Férfi	30–45		Őslakos	2023.08.13
17	Férfi	65+	Borász	Tősgyökeres	2023.08.13
18	Nő	30–45	Szálláshelytulajdonos, turisztikai vállalkozó	Beköltöző külföldről	2022.06.25
19	Férfi	45–65	Vállalkozó	Őslakos	2022.06.25
20	Férfi	30–45	Birtokigazgató, alkalmazott	Közel településen él	2022.06.26
21	Nő	30–45	Turizmusban alkalmazott	Őslakos	2022.09.17
22	Nő	45–65	Nyarlós	(vállalkozó)	2023.08.14
23	Nő	45–65	Kulcsfigura	Közel településen él	2022.10.04
24	Nő	30–45	Kulcsfigura	Őslakos	2022.09.18
25	Férfi	65+	Szálláshelytulajdonos	Közel településen él	2023.08.14
26	Férfi	45–65	Szálláshelytulajdonos	Közel nagyvárosban él	2023.08.14
27	Nő	30 alatt	Látogató		2022.10.17
28	Férfi	65+	Borász, szálláshelytulajdonos	Őslakos	2023.03.08
29	Nő	65+	Borász, szálláshelytulajdonos	Őslakos	2023.03.08
30	Férfi	45–65	Borász	Közel településen él	2022.06.25
31	Férfi	45–65	Látogató		2022.09.17
32	Nő	65+	Nyarlós	Külföldről hazaköltözött	2023.08.14
33	Nő	30 alatt	Beköltöző		2022.09.19
34	Férfi	30 alatt	Látogató		2022.10.17
35	Férfi	45–65	Kádár	Őslakos	2022.06.27
36	Férfi	30–45	Szálláshelytulajdonos	Őslakos, de külföldön él	2023.08.15
37	Nő	30–45	Látogató		2022.06.25

Sor-szám	Nem	Kor	Státusz a településen	Kiegészítés	Interjú időpontja
38	Nő	45–65	Kulcsfigura	Őslakos	2022.06.25
39	Férfi	45–65	Kulcsfigura	Lelkész	2022.06.26
40	Férfi	30–45	Borász, szálláshelytulajdonos	Őslakos	2023.08.14
41	Férfi	45–65	Borász	Fővárosban él	2023.08.13

HIVATKOZÁSOK

- Benson, M. – O'Reilly, K. (2009) Migration and the Search for a Better Way of Life: A Critical Exploration of Lifestyle Migration. *The Sociological Review*, 57(4), 608–625. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-954X.2009.01864.x>.
- Berry, B. J. L. (1976) *Urbanization and counterurbanization*. Beverly Hills, Calif.: Sage.
- Csurgó B. (2013) *Vidéken lakni és vidéken élni: A városból vidékre költözők hatása a vidék átalakulására: a város környéki vidék*. Budapest: Argumentum – MTA TK Szociológiai Intézet.
- Földi Z. (2000) A lakókörnyezet minőségének szerepe a főváros migrációs folyamataiban, az 1990-es években. *Tér és Társadalom*, 14(2–3), 219–228. <http://dx.doi.org/10.17649/TET.14.2-3.589>.
- Ghose, R. (2004) Big Sky or Big Sprawl? Rural Gentrification and the Changing Cultural Landscape of Missoula, Montana. *Urban Geography*, 25, 528–549. <http://dx.doi.org/10.2747/0272-3638.25.6.528>.
- Glass, R. (1964) *London: aspects of change*. London: MacGibbon & Kee.
- Gosnell, H. – Abrams, J. (2009) Amenity Migration: Diverse Conceptualizations of Drivers, Socioeconomic Dimensions, and Emerging Challenges. *GeoJournal*, 76, 303–322. <http://dx.doi.org/10.1007/s10708-009-9295-4>.
- Halfacree, K. – Woodward, R. (2002) Influences on Leadership and Local Power in Rural Britain. In Halfacree, K. – Kovács, I. – Woodward, R. (szerk.) *Leadership and Local Power in European Rural Development*. Aldershot: Ashgate, 59–90.
- Hansen, A. J. – Rasker, R. – Maxwell, B. – Rotella, J. J. – Johnson, J. D. – Parmenter, A. W. – Kraska, M. P. V. (2002) Ecological Causes and Consequences of Demographic Change in the New West: As natural amenities attract people and commerce to the rural west, the resulting land-use changes threaten biodiversity, even in protected areas, and challenge efforts to sustain local communities and ecosystems. *BioScience*, 52(2), 151–162. [http://dx.doi.org/https://doi.org/10.1641/0006-3568\(2002\)052\[0151:ECACOD\]2.0.CO;2](http://dx.doi.org/https://doi.org/10.1641/0006-3568(2002)052[0151:ECACOD]2.0.CO;2).
- Hines, J. D. (2010) Rural Gentrification as Permanent Tourism: The Creation of the 'New' West Archipelago as Postindustrial Cultural Space. *Environment and Planning D: Society and Space*, 28(3), 509–525. <http://dx.doi.org/10.1068/d3309>.
- Jetzakowitz, J. – Schneider, J. – Brunzel, S. (2007) Suburbanisation, Mobility and the 'Good Life in the Country': A Lifestyle Approach to the Sociology of Urban Sprawl in Germany. *Sociologia Ruralis*, 47(2), 148–171. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9523.2007.00431.x>.
- Keane, M. (1992) Rural Tourism and Rural Development. In Briassoulis, H. – van der Straaten, J. (szerk.) *Tourism and the Environment: Regional, Economic and Policy Issues*. Dordrecht: Springer Netherlands, 43–55.
- Kendra, A. – Hull, R. (2005) Motivations and Behaviors of New Forest Owners in Virginia. *Forest Science*, 51, 142–154. <http://dx.doi.org/10.1093/forestscience/51.2.142>.
- Koós B. (2007) A szuburbanizációs folyamat a magyar gazdaságban. *Közgazdasági Szemle*, 54, 334–349.
- Kovács I. (2012) *A vidék az ezredfordulón*. Budapest: Argumentum – MTA Szociológiai Kutatóintézet.
- Kovács T. (2022) A Bor, mámor, Bénye fesztivál hatása a budapesti dzsentifikánsokra és egy zempléni kistelepülés lakosságára. In Horeczki, R. – Szabó, T. (szerk.) *A vidéki Magyarország a pandémia korában - IX. Falukonferencia*. Pécs: KRTK Regionális Kutatások Intézete Pécs, 209–220.
- Kovács T. (2023) Hogyan lett egy termelőfaluból szolgáltató falu? Társadalmi gazdasági átalakulás Erdőbénye példáján = How did a farming village become a service village? Socio-economic transformation in Erdőbénye. *Észak-Magyarországi Stratégiai Füzetek*, 20(2), 92–108.
- Kovács T. – Bodnár Z. (2016) Erdőbénye: a hagyományos és a posztmodern falu között félúton. *A falu*, 31(3), 31–48.
- Leebrick, R. A. (2015) Rural Gentrification and Growing Regional Tourism: New Development in South Central Appalachia. In Jon, S. (szerk.) *States and Citizens: Accommodation, Facilitation and Resistance to Globalization*. Leeds: Emerald Group Publishing Limited, 34, 215–234.
- Mamonova, N. – Sutherland, L.-A. (2015) Rural Gentrification in Russia: Renegotiating Identity, Alternative Food Production and Social Tensions in the Countryside. *Journal of Rural Studies*, 42, 154–165. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jrurstud.2015.10.008>.
- Marcouiller, D. W. – Clendenning, J. G. – Kedzior, R. (2002) Natural Amenity-Led Development and Rural Planning. *Journal of Planning Literature*, 16(4), 515–542. <http://dx.doi.org/10.1177/088541202400903572>.
- Marsden, T. (1999) Rural Futures: The Consumption Countryside and its Regulation. *Sociologia Ruralis*, 39(4), 501–526. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-9523.00121>.

- Michalkó G. – Balizs D. – Kiss É. – Faragóné Huszár S. – Sik A. – Karácsonyi D. (2017) A vidékiesség vonzásában: a nagyvárosi agglomerációk láthatatlan turizmusa Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 31(3), 44–61. <http://dx.doi.org/10.17649/TET.31.3.2853>.
- Moss, L. A. G. (2006) *The amenity migrants: seeking and sustaining mountains and their cultures*. Wallingford, UK; Cambridge, MA: CABI.
- Nelson, P. – Oberg, A. – Nelson, L. (2010) Rural Gentrification and Linked Migration in the United States. *Journal of Rural Studies*, 26, 343–352. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jrurstud.2010.06.003>.
- Nemes G. – Orbán É. – Tomay K. (2022) Meghasadt valóságok – dilemmák a turizmus és a dzsentrifikáció szerepéről a vidék fejlődése kapcsán. *Szociológiai szemle*, 32(1), 88–113. <http://dx.doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.1.5>.
- Nemes G. – Tomay K. (2022) Split realities – dilemmas for rural/gastro tourism in territorial development. *Regional Studies*, 59(1), 1–10. <http://dx.doi.org/10.1080/00343404.2022.2084059>.
- Nemes G. – Tomay K. – Sulyok J. – Orbán É. (2022) Nekem a Balaton a Riviéra: Turisztikai dzsentrifikáció a Balaton-felvidéken a COVID-19 járvány idején. *Tér és Társadalom*, 36(2), 99–122. <http://dx.doi.org/10.17649/TET.36.2.3427>.
- Phillips, M. (1993) Rural gentrification and the processes of class colonisation. *Journal of Rural Studies*, 9(2), 123–140. [http://dx.doi.org/10.1016/0743-0167\(93\)90026-G](http://dx.doi.org/10.1016/0743-0167(93)90026-G).
- Pitkänen, K. – Adamiak, C. – Halseth, G. (2013) Leisure Activities and Rural Community Change: Valuation and Use of Rural Space Among Permanent Residents and Second Home Owners. *Sociologia Ruralis*, 54(2), 143–166. <http://dx.doi.org/10.1111/soru.12023>.
- Putnam, R. D. (2000) *Bowling alone: the collapse and revival of American community*. In Proceedings of the 2000 ACM conference on Computer supported cooperative work (CSCW '00). Association for Computing Machinery, New York, USA, 357. <https://doi.org/10.1145/358916.361990>
- Smith, D. P. – Phillips, D. A. (2001) Socio-cultural Representations of Greentrified Pennine Rurality. *Journal of Rural Studies*, 17, 457–469. [http://dx.doi.org/10.1016/S0743-0167\(01\)00014-6](http://dx.doi.org/10.1016/S0743-0167(01)00014-6).
- Solana-Solana, M. (2010) Rural gentrification in Catalonia, Spain: A case study of migration, social change and conflicts in the Empordanet area. *Geoforum*, 41(3), 508–517. <http://dx.doi.org/10.1016/j.geoforum.2010.01.005>.
- Stedman, R. (2006) Understanding Place Attachment Among Second Home Owners. *American Behavioral Scientist*, 50, 187–205. <http://dx.doi.org/10.1177/0002764206290633>.
- Szijártó Z. (2002) Turizmus és regionalizmus a Káli-medencében. Egy kutatás tapasztalatai. In Fejős Z. – Szijártó Z. (szerk.) *Egy tér alakulástörései. Esettanulmányok a Káli-medencéről*. Budapest: Néprajzi Múzeum, 7–21.
- Tímár J. – Váradi M. (2000) A dezurbanizáció néhány elméleti kérdése és hazai megjelenési formái. In Hotvát G. – Rechnitzer J. (szerk.) *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 153–176.
- Tomay K. (2006) Slumosodás és városrehabilitáció Budapesten. *Tér és Társadalom*, 20(1), 93–107. <http://dx.doi.org/10.17649/TET.20.1.1041>.
- Tomay K. – Orbán É. (2024) A vidéki dzsentrifikáció hazai volumene és a turizmus típusai, 2001 és 2022 között. *Területi Statisztika*, 64(2), 212–235.
- Tomay K. – Völgyi B. (2022) Közösség és dzsentrifikáció egy vidéki településen. *Szociológiai Szemle*, 32(1), 65–87. <http://dx.doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.1.4>.
- Wachsmuth, D. – Weisler, A. (2018) Airbnb and the Rent Gap: Gentrification Through the Sharing Economy. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 50, 1147–1170. <http://dx.doi.org/10.1177/0308518X18778038>.
- Zoğal, V. – Domènech, A. – Emekli, G. (2020) Stay at (which) home: second homes during and after the COVID-19 pandemic. *Journal of Tourism Futures*, 8(1), 125–133. <http://dx.doi.org/10.1108/JTF-06-2020-0090>.

„A LEGFONTOSABB, AZT GONDOLOM, HOGY EZ EGY ÉLŐ FALU (...) ÉS VAN MÚLT, AMI ENNEK A FALUNAK A LÉNYEGÉT ADJA.”

A sváb falvakhoz kapcsolt képzetek szerepe a vidékre költözésben

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2025.2.24>

ABSZTRAKT

A magyarországi német kisebbséghez, a „svábsághoz”, a „sváb faluhoz” kötődő értéktársítások (szorgalom, takarékoság, pontosság, a munka megbecsülése) a települések rendezettségét, fejlettségét implikálják. Korábbi kutatásaink alapján sokszor éppen a sváb falvak azok, amelyek a középosztályi városi beköltözés, vagy éppen a prosperáló vállalkozói ökoszisztéma, a vidéki turizmus színhelyei, azaz gazdasági és társadalmi értelemben is jól működő, vonzó települések. Jelen tanulmányban két Baranya megyei sváb település: Dombosnémeti és Püspöknémeti esetén félig strukturált interjúk segítségével vizsgáljuk meg, hogy kik és milyen motivációval érkeznek ezekre a településekre, és milyen szerepet játszanak a „sváb faluval” összekapcsolódó elképzelések és értékek a beköltözésekben. Az interjúk kutatás eredményei alapján a sváb identitás ma is fontos eleme a vizsgált falvakban több generáció óta élő népesség mindennapjainak, és lényeges szempont a beköltözők településválasztása szempontjából is. A beköltözők képzettársításaiban a sváb falu – a vidéki idill olyan megszokott elemei mellett, mint a természet szépsége, a csend, a nyugalom és az esztétizálható épített környezet – az ideális vidéki település olyan egyéb attribútumait is biztosítja, mint a biztonság, a rendezett, élhető környezet és a stabil helyi közösségek. A jobb módú beköltözők visszajelzései és a turizmus erősödése egyértelműen megerősítik az itt élő népességben azt, hogy az örökségként kapott viselkedésmin-táik mások számára is elfogadottak, sőt értéket képviselnek.

Eredményeink alapján a sváb falu mára az identitást az évszázados gyökereken, hagyományokon, kultúrán és népszokásokon keresztül megélő magyarországi német kisebbség, és a vidéki idillt és falusi közösséget kereső, beköltöző városi értelmiségi és középosztálybeli rétegek találkozási pontjává vált. Mindkét oldal egy elképzelt, archaikus falukép és faluközösség megteremtésére, illetve újjáépítésére törekszik. Együttműködésük alapját elsősorban a helyi természeti és épített környezet megóvása és fejlesztése jelenti.

Kulcsszavak: sváb falu, vidéki dzsentifikáció, helyi közösség, társadalmi befogadás

¹ Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar, Szociológia Tanszék.

“THE MOST IMPORTANT THING, I THINK, IS THAT THIS IS A LIVING VILLAGE (...) AND THERE IS A PAST, WHICH IS THE ESSENCE OF THIS VILLAGE.”

The role of social images of Swabian villages in rural migration

ABSTRACT

The value associated with the German minority in Hungary, the “Swabian minority”, the “Swabian village” (diligence, thrift, punctuality, appreciation of work) implies the orderliness and development of settlements. Based on our previous research Swabian villages are often the sites of middle-class urban immigration, or even of a thriving entrepreneurial ecosystem, or of rural tourism, therefore they are well-functioning, attractive settlements in economic and social terms. In the present study, based on semi-structured interviews conducted in two Swabian settlements in Baranya County, Dombosnémeti and Püspöknémeti, we aim to identify the individuals who are drawn to these settlements and the motivations underlying their decision to move to them, and to analyse the role of images, ideas and values associated with the “Swabian village”. The results of the qualitative research demonstrate that Swabian identity remains a significant element in the daily lives of the population residing in the villages studied for multiple generations, and an essential factor in the decision-making process of individuals relocating to these villages. Beyond the conventional elements of the rural idyll, such as the beauty of nature, quiet, tranquillity and an aesthetic built environment, the Swabian village offers additional attributes that define an ideal rural settlement. These include security, an orderly and liveable environment, and stable local communities. Feedback from affluent newcomers and the growth of tourism clearly demonstrates to the native population that their heritage behaviours are not only accepted but also highly regarded by others.

The results demonstrate that the Swabian village serves as a meeting point between the German minority in Hungary, who perpetuate their identity through centuries-old roots, traditions, culture, and folklore, and the urban intellectuals and middle-class households who move to the village in search of a rural idyll and a rural community. Both parties seek to create or recreate an imagined, archaic image of the village and its community. Their cooperation is primarily focused on the preservation and development of the local natural and built environment.

Keywords: Swabian village, rural gentrification, local community, social inclusion

*„A LEGFONTOSABB, AZT GONDOLOM, HOGY EZ EGY ÉLŐ FALU (...)
ÉS VAN MÚLT, AMI ENNEK A FALUNAK A LÉNYEGÉT ADJA.”*

A SVÁB FALVAKHOZ KAPCSOLT KÉPZETEK SZEREPE A VIDÉKRE KÖLTÖZÉSBN

BEVEZETŐ

A németek a legnagyobb nemzetiségi csoport Magyarországon, becslések szerint 200 000 és 220 000 fő közötti népességgel, ami az ország teljes lakosságának 2,5%-át teszi ki. A magyarországi németek a 10. század óta több hullámban, különböző szakaszokban költöztek a Kárpát-medencébe. Egyértelmű határvonalat jelent a török hódoltság utáni időszak három nagy telepítési ciklusa, amikor a ma itt élő németek többségének ősei érkeztek (Hutterer 1973). A „sváb” kifejezést az első betelepülők egyik jellemző kibocsátóvidéke miatt kapták, és annak ellenére, hogy később nagyobb számban érkeztek bajor és frank beköltözők, a vidéken élő magyarországi németek gyűjtőfogalmává vált, és nemcsak külső megnevezésére szolgál, hanem gyakran jelenik meg az önmeghatározásban is (vö. Bindorffer 2002; Seewann 2015).

A 18. századi beköltözések eredményeként a magyarországi németek elsősorban vidéki térségekben találtak otthonra. A 19. századra a beköltözött heterogén csoportok először településenként kapcsolódtak egymáshoz, majd tájegységek szerinti tömböket alkottak, amelyek mindmáig fontos nyelvi-kulturális keretet jelentenek. A városi német csoportok 19. századi asszimilációjával ezek a vidéki paraszti „sváb” szigetek értelmiségi réteg nélkül maradtak (Hutterer 1973), megerősítve ezzel a lokális és térségi identitás jelentőségét. Ezzel összefüggésben a magyarországi német lakosság kollektív emlékezetében a falu mint hagyományőrző és identitásképző hely ma is központi szerepet tölt be, a szűkebb értelemben vett hazát képviselve (vö. Bindorffer 2001; Manherz 2015; Seewann 2015).²

A térségi és lokális identitás tehát sokszínű, nem egységes, ennek fényében nehéz a magyarországi németekre általánosan jellemző megállapításokat tenni helyi kutatások eredményei alapján (vö. Bindorffer 2001; Schwarz 2021). Közös nevezőt elsősorban a magyarországi németeknek tulajdonított viselkedésminták, sztereotípiák szolgáltatnak, amelyek – visszaható módon – a kisebbségi csoport önazonosságtudatában is megjelennek.

A német nemzeti kisebbséghez, a „svábsághoz”, a „sváb faluhoz” számos értéktulajdonítás társult és társul mindmáig. Ezek döntően olyan értékek, szokások, melyek a települések fejlettségét, rendezettségét implikálják: a szorgalom, a takarékoság, a pontosság, a munka megbecsülése (Bucher–Pirisi–Reményi 2004). Korábbi kutatásaink alapján sokszor éppen a sváb falvak azok, amelyek a középosztályi városi beköltözés (Tomay–Völgyi 2022), vagy éppen a prosperáló vállalkozói ökoszisztéma, a vidéki turizmus (Tomay–Tuboly 2023) színhelyei, azaz gazdasági és társadalmi értelemben is jól működő, vonzó települések. Az elmúlt évek változásai: a turizmus és az élelmiszerfogyasztási szerkezet átalakulása, a gazdasági válságjelenségek, jár-

² A magyarországi német identitás formálódásával kapcsolatban lásd még: Eiler–Tóth 2020; Manherz 1998.

ványhelyzet stb. új lendületet adtak a falusi élet pozitív elemeit hangsúlyozó narratíváknak. A „zsúfolt és veszélyes” városi lét ellenpólusaként a vidék imázsa összekapcsolódott a biztonsággal, az egészséggel és a megtartó közösségekkel (Csurgó–Légmán 2015; Csurgó–Horzsa–Megyesi 2022; Ragadics 2023). Mindezen trendek megerősítették a falu és különösen a „sváb falu” iránti érdeklődést.

Jelen tanulmányban két Baranya megyei sváb település: Dombosnémeti és Püspöknémeti esetét vizsgáljuk.³ Mindkét településen félig strukturált interjúkra támaszkodó terepkutatást végeztünk a 2023. év során a PTE BTK szociológia szakos hallgatóival „A vidéki dzsentrifikáció szerepe a településfejlődésben” (FK-138098), valamint „A magyarországi német kisebbség identitása és emlékezetkultúrája a múltban és a jelenben” (008_2023_PTE_RK/13) kutatások keretében. A településtörténeti adatok és a falu lakosaival készített interjúk alapján tanulmányunkban arra keressük a választ, hogy kik és milyen motivációval érkeznek ezekre a településekre, továbbá milyen szerepet játszanak a „sváb faluval” összekapcsolódó képzettársítások a beköltözésekben. Mitől vonzó a beköltözők számára egy „sváb falu”? Mi a falu szerepe ebben a folyamatban, hogyan definiálja önmagát a sváb közösség, és mit kíván magáról közvetíteni kifelé? Végül, milyen hatást gyakorol a falura a beköltözés? Mennyire nyitott a faluközösség az újonnan érkezők felé, vagy mennyire zárnak össze az övéktől eltérő hagyományokkal, identitással érkezők előtt?

A vidékre irányuló jóléti migráció kapcsán újszerű vizsgálati szempontként kínálkozik a sváb falu mint célterület. Hipotézisünk alapján a svábsággal összekapcsolódó elképzelések és elvárások (precizitás, rend, fegyelem, tisztaság, a munka iránti elkötelezettség, flexibilitás, a takarékoság mint az előrejutás alapja, lojalitás, szabálykövetés stb. (vö. Bindorffer 2001; Schwarcz 2021) fontos vonzerőt gyakorolnak a vidéken otthont kereső mobilis csoportokra, és meghatározzák a befogadás-beilleszkedés, integráció módját is. A sváb falvakba történő migráció vizsgálata tehát egyszerre adhat értékes szempontokat a beköltözők látószögében megjelenő vonzerő, valamint a helyi közösség perspektívájából érzékelhető befogadás és kizárás elemeinek megértéséhez és árnyalásához, egyúttal hozzájárul a vidéki dzsentrifikáció sokrétű és változó természetének megértéséhez.

ELMÉLETI HÁTTÉR

A vidéki dzsentrifikáció

A vidékre költözés motivációit kutatva számos elméleti hagyományra támaszkodhatunk, mint a jóléti migráció, az életmód-migráció, az ellenurbanizáció, a geoarbitrázs stb. Kutatásunkban a vidéki dzsentrifikáció elméleti keretét alkalmazzuk. A vidék dzsentrifikációjának lényege, hogy városi felső és középosztálybeli csoportok költöznek természeti és társadalmi értékeik miatt vonzó vidéki településekre, aminek következtében a települések mind gazdasági, mind társadalmi értelemben felértékelődnek, a városi fogyasztók pedig a saját értékeik, stílusuk és vízióik szerint alakítják át a helyi adottságokat, az épített és a természeti környezetet (Tomay 2019; Nemes–Orbán–Tomay 2022; Tomay–Völgyi 2022). A dzsentrifikáció szakirodalma tehát a céltelepülések vonzó tényezői és a beköltözők motivációi mellett azt az átalakulást is vizsgálja, amit az újonnan érkezők okoznak a településen: az épített és természeti környezetnek a dzsentrifikánsok által elképzelt vidékidillhez való igazítását (Phillips 1993), valamint az emelkedő ingatlanárak révén a korábbi lakosok, különösen a fiatalok kiszorulását (Phillips et al. 2020, 2021). A vidéki dzsentrifikáció témájában legtöbbet idé-

³ Az interjúk során megszólalók személyiségi jogai, anonimitásuk megőrzése érdekében Dombosnémeti és Püspöknémeti az eset-tanulmányok helyszínéül szolgáló települések fantázianevei.

zett tanulmány Martin Phillips *Rural gentrification and the processes of class colonisation* című cikke, mely 1993-ban jelent meg a *Journal of Rural Studies*-ben. Phillips ebben a cikkben vetette fel először, hogy a vidéki dzsentrifikációjának vizsgálatát érdemes lenne megtermékenyíteni a városi dzsentrifikáció körüli elméleti és ideológiai viták eredményeivel, a dzsentrifikáció kereslet- és kínálatoldali magyarázatait tesztelni a vidéki folyamatok kapcsán. Phillips amellett érvelt, hogy a vidéki dzsentrifikáció általánosan elterjedt jelentése, miszerint a középosztály kiszorítja a munkásosztályt, leegyszerűsíti a vizsgált folyamatokat. A vidéki dzsentrifikáció fogalmát éppúgy érdemes kiterjeszteni, ahogy a városi dzsentrifikációban is megjelenik a résztvevők szélesebb köre. Phillips a Rose (1984) által marginális dzsentrifikánsnak hívott kevésbé tehetős szereplőket ugyanúgy tudta azonosítani az általa vizsgált angol vidéki beköltözők között, mint a tehetősebbeket. A tőke és a befektetés szempontú lakóhelyválasztást (Smith 1979) érvelésére rímelve ugyanúgy tetten érte az interjúalanyok narratíváiban, mint az életstílus és fogyasztás szempontjait (Ley 1986). Összegezve a tanulmány arra jut, hogy a dzsentrifikáció sokfélesége tükrözi a társadalmi komplexitást, ezért érdemes a város- és szociológia mintájára tágabb értelemben használt sokrétű fogalomként alkalmazni a vidéki dzsentrifikáció kutatásában is. A jelen tanulmánnyal ehhez a célhoz, a vidéki dzsentrifikáció sokféleségének bemutatásához kívánunk hozzájárulni.

Phillips a későbbi cikkeiben is rendszeresen visszatért a városi és vidéki dzsentrifikáció és az ezekről zajló diskurzusok közötti különbségekre és hasonlóságokra. Tanulmányaiban rendszerint a városi dzsentrifikáció körüli ideológiai viták és elméleti perspektívák adaptálhatóságát, megtermékenyítő voltát hangsúlyozta a vidéki dzsentrifikáció kutatásában. A 2002-ben megjelent *The production, symbolization and socialization of gentrification: impressions from two Berkshire villages* (Phillips 2002) című tanulmányban is egy átfogó, interpretatív megközelítés mellett érvelt. Ebben a tanulmányban Henri Lefebvre *La production de l'espace* (1991 [1974]) térelméleti triádját alkalmazva a „materiális térbeli gyakorlatok”, a „térreprezentációk” és a „reprezentációs terek” megkülönböztetésére alapozva vizsgálta a vidéki dzsentrifikáció materiális, szimbolikus és társadalmi dimenzióját a berkshire-i falvak példáján. Lefebvre eredeti kérdése arra vonatkozott elsősorban, hogy miként jön létre a társadalmi tér és milyen viszonyban vannak egymással a termelés különböző aspektusai (Berger 2018). Az anyagi dimenzió tekintetében a gyakorlatot és az észlelést vette figyelembe: az épített környezet és infrastruktúra tehát az anyagi világ termelése, illetve az ezekhez kapcsolódó gyakorlati ismeretek képezik e dimenziót. A térreprezentációk a térről szóló rendszerezett tudást takarják, míg a reprezentációs terek a tértermelés harmadik aspektusaként a terek megélését, azaz a lakók, térhasználók által a térhez kapcsolt társadalmi értékeket, hagyományokat, élményeket és vágyakat jelentik Lefebvre értelmezésében (Berger 2018:128-129). Phillips szerint Lefebvre hármas felosztása azért is hasznos a dzsentrifikáció tanulmányozásában, mert ahogy Lefebvre szerint a materiális térbeli gyakorlatok, a térreprezentációk és a reprezentációs terek, Phillips szerint ugyanígy a dzsentrifikáció eltérő aspektusai is márkánsan különböznek egymástól, de mégis összekapcsolódnak és gyakran összefonódnak. Phillips viszonylag szabadon alkalmazta e hármas felosztást. A materiális dimenziót leginkább a smith-i (1979) materiális, tőkevezérelt dzsentrifikációs felfogás kézzel fogható, anyagi megvalósulásaiaként értelmezte (pl. ingatlanpiaci beruházások, házak felújítása, új lakóingatlanok építése), míg a térreprezentációk alatt a médiában és politikai diskurzusokban megjelenő szimbolikus konstrukciókat (pl. a „vidéki idill” narratíváját) értette, reprezentációs tereknek pedig a helyi lakosok életmódjában és társadalmi gyakorlataiban megnyilvánuló identitásformák és értékek dimenzióját tekintette. Eredményei alapján – bár kisebb-nagyobb mértékben mindig jelen van az anyagi dimenzió a vidékre költözés motivációi között – nem lehet leegyszerűsíteni a dzsentrifikációt a mate-

riális/gazdasági dimenzióra, a szimbolikus és társadalmi jelentéstartalmak legalább ennyire fontos részei a folyamatnak.

Jelen tanulmányban ez utóbbi, interpretatív megközelítést használjuk az általunk vizsgált baranyai sváb falvak esetében, annak érdekében, hogy rámutassunk a beköltözők közel sem képeznek homogén csoportot: különböző alcsoportokba, típusokba sorolhatjuk őket.⁴ Emellett a cikk rámutat a költözési motivációk heterogenitására is: az egyes költözések háttérében álló komplex motivációs készleten belül is eltérő motívumok dominálnak, a faluba költözés motivációi között a materiális szempontok mellett, vagy akár azokat felülmúló mértékben, megjelennek a szimbolikus és társadalmi motivációk is.

BEFOGADÁS, BEILLESZKEDÉS A VIDÉKI KISTELEPÜLÉSEKEN

A vidéki terekbe, kisebb településekre való költözés intenciói és az anyagi dimenzió mellett fontos a migrációs trendekkel összefüggő változások közösségi kontextusa: Hogyan fogadják a településre érkezőket a helyi társadalom tagjai? Milyen problémákkal szembesülnek a beköltözők? A befogadás vagy elutasítás szempontjából fontos szerep hárul a városiak magukkal hozott faluképére, habituselemeire, illetve ezen tényezők kompatibilitására az úgynevezett vidéki habitussal. A vidéki habitus jellemzőit tárgyaló nemzetközi szakirodalmi összegzésében Jóvér (2023) – többek között – a környezethez való eltérő, nem tudatosított viszonyra,⁵ a mezőgazdasági munka nagyobb szerepére,⁶ a szimbolikus tőke konverziós lehetőségeinek gyengeségére, a családdal szembeni kötelezettségekre hívta fel a figyelmet. Kiemelte a tradicionális nemi szerepek nagyobb erejét, valamint a város-vidék dichotómia elnyomó-elnyomott perspektívából való felfogását. Ez utóbbi szembenállás különösen a szegénységgel sújtott kelet-közép-európai vidéki térségek esetében jelentős (vö. Kovács 2022). A vidéki népesség elvárásai, saját magukról és településükről alkotott képe is folyamatosan változik: az egyik legjelentősebb hatást ezen a téren a rurális térség fogyasztói társadalomban betöltött szerepei, illetve a beköltöző városiak elvárásai, értékválasztásai generálják (Csurgó–Horzsa–Megyesi 2022). Tomay és Berger (2024) eredményei alapján a vidékre költöző városi középosztály tagjait egy ruralizáló térbeli habitus jellemzi, amely egyfelől valamiféle „nosztalgikus vidéki múlt” felépítésében, a helyi közösségteremtési igényben, a helyi értékek megőrzésében vagy újradefiniálásában, másfelől a vidéki élet előnyeit kiemelő diszpozíciók (nyugalom, természetközelség, kevés ember) hangsúlyozásában fejeződik ki. Ezáltal a városi középosztályi beköltözőknek jelentős szerepe van a vidékkel kapcsolatos képzetek megalkotásában és a vidéki tájak formálásában (Tomay–Berger 2024).

A magyarországi vidék migrációs változásait követő kutatók szerint a sikeres beilleszkedés szempontjából kulcsfontosságú, hogy van-e olyan helyi közösség, amely stabil értékeivel, kapcsolati rendszereivel és együttműködési hajlandóságával képes integrálni azokat a beköltözőket, akik számára fontosak a lokális szintű közösségi kapcsolatok. Ellenkező esetben a kistelepülés értékvilága törést szenved az eltérő célokkal, értékrenddel, munkamorállal és gazdálkodási sajátságokkal jellemezhető beköltözők miatt, különösen akkor, ha a tősgyökeresek nem tudnak felmutatni igazodási lehetőséget biztosító mintákat (Váradi 2008).

4 Az általunk képezett típusok természetesen nem vegytiszta csoportok, hanem ideáltípusok, ezáltal az egyes beköltözők besorolása sem kizárólagos, egy-egy egyén, család akár több típusba is besorolható.

5 A vidékiek természeti környezethez való pozitív viszonya, az alacsonyabb szintű hulladéktermelés kevésbé a környezettudatosságnak, mint inkább a szocializáció során rögzült magatartáselemeknek köszönhető (Jóvér 2023:81).

6 Annak ellenére, hogy a mezőgazdasági munka mind GDP-n belüli arányát (1,3%), mind pedig a foglalkoztatottság szintjét (4,2%) tekintve visszaszorult az európai államokban (Eurostat 2024), a mezőgazdasági munkavégzés továbbra is fontos eleme a vidéki habitusnak.

INTEGRÁCIÓS ELEMEL, A KÖZÖSSÉGI KOHÉZIÓ ALAPJAI A MAGYARORSZÁGI NÉMET FALVAKBAN

A magyarországi németek esetében a falu nem egyszerűen a lakhatás és a munka tere: a település az etnikai identitás kiemelt keretét alkotja. A svábok nem alkotnak kulturálisan homogén egységet, esetükben az összetartozás egy-egy hagyományait őrző település – illetve tágabban – egy-egy kisebb földrajzi térség keretei között valósul meg. A faluhoz kapcsolódik tehát a közös leszármazás tudata, illetve a tradíciók transzgenerációs átadása (Bindorffer 2001). A falu az átélhető, megragadható, kézfogható, ugyanakkor konstitutív identitás helyszíne (Swanson 2020) számukra.

A 20. század második felében felerősödő asszimiláció mellett megmaradt egyfajta különállás, etnikai kötődés is. A különböző generációk vizsgálata (Bindorffer 2001) megmutatta az átalakuló identitás kohéziós kereteit: az idősebbek esetében a közös származás, a közösségen belüli házasodás, a sváb nyelv és a katolicizmus számítanak alapvető elemeknek, míg a szocialista időszakban szocializálódott csoportok esetében széles körű tapasztalat a falu elhagyása és a többségi társadalomban, asszimilált helyzetben végzett munka. Az ő svábságuk a kibocsátó és visszafogadó faluhoz kapcsolódik. A rendszerváltozás környékén nevelkedő nemzedék megtartja, illetve újraépíti a mindennapi élet sikeres megélése szempontjából fontos identitás- és hagyományelemeket. Így marad a sváb összetartozás és önmeghatározás fontos tényezője a szorgalomra épülő munkakultúra, a takarékoság, a kitartás, a német nyelv ismerete, illetve a flexibilitás és a befektetési hajlandóság (Schwarcz 2021).

A fenti megállapítások alapján a magyarországi sváb falvakban megvalósuló hagyományőrzés, identitásépítés fontos eleme a helyi közösséget megtartó, a lokális kohéziót erősítő tevékenységeknek (vö. Bucher–Pirisi–Reményi 2004). A magyarországi német tradíciók támogatják a helyi társadalom integrációját, ezáltal viszonyítási és igazodási alapként szolgálnak az esetleges beköltözőcsoportok számára. Annak ellenére, hogy nem minden városból kiköltöző esetében játszik szerepet a céltelepülés helyi közösségi élete, a működő közösség vonzerőt jelent a beköltözők számára, a lakóhely megváltoztatása jellemzően intenzívebb szomszédsági-társasági életet eredményez. A befogadás hiánya pedig a település elhagyásához vezethet (vö. Csurgó 2013:244-249).

MÓDSZEREK

Jelen tanulmány „A vidéki dzsentifikáció szerepe a településfejlődésben” (FK-138098)⁷ valamint az „A magyarországi német kisebbség identitása és emlékezetkultúrája a múltban és a jelenben” (008_2023_PTE_RK/13)⁸ című kutatások keretében két Baranya vármegyei sváb faluban: Dombosnémetiben és Püspöknémetiben készült 71 félig strukturált interjú elemzésén alapul.

Az interjúk 2023 februárja és 2024 februárja között készültek, tősgyökeresekkel és beköltözőkkel, valamint a falu kulcsszereplőivel (korábbi és jelenlegi polgármesterek, jegyző, egyházi és civil vezetők, helyi intézmények vezetői, helyi vállalkozók stb.).⁹ Az interjúalanyok elsődleges kiválasztási módszere a szakértői

7 „A vidéki dzsentifikáció szerepe a településfejlődésben” kutatás témája a vidéki területekre történő középosztályi, értelmiségi beáramlás: a vidéki dzsentifikáció feltárása és hatásainak vizsgálata. A kutatás eredményeire épülő fontosabb megjelent tanulmányok: Nemes–Orbán–Tomay, 2022; Tomay–Völgyi 2022; Tomay–Orbán 2024; Tomay–Berger 2024a, 2024b, és a jelen tematikus lapszámból Orbán–Kovács 2025; Csurgó–Kiss–Tomay 2025.

8 A magyarországi német kisebbség identitása és emlékezetkultúrája a múltban és a jelenben című kutatás a német kisebbségi identitás és kultúra közösségi hatásrendszerét vizsgálja.

9 Mindkét kutatásban részt vettek a PTE BTK szociológia BA és MA szakos hallgatói, melyet ezúton is köszönünk.

1. táblázat. Az interjúalanyok fontosabb jellemzői

Változó	Kategória	Dombosnémeti	Püspöknémeti
Nem	Férfi	17	14
	Nő	29	11
Korcsoport	30 év alatti	3	3
	30–50 év közötti	13	12
	50–70 év közötti	16	6
	70 év feletti	5	4
Faluval való kapcsolata	Tősgyökeres	24	13
	Környékből költöző	8	4
	Beköltöző nagyvárosból/külföldről	11	5
	Egyéb (pl. a faluban dolgozik, ott vállalkozik, de máshol él, a faluban van nyaralója)	3	3
Összesen		46	25

kiválasztás volt az önkormányzati honlapokon elérhető információk (pl. helyi civil szervezetek, német nemzetiségi önkormányzat listája) és egy-egy helyi kulcsinformátor ajánlásai alapján, melyet hólabda mintavétellel egészítettünk ki. Mindkét kutatásban külön interjú kérdéssorral készültünk a tősgyökeresek számára, akiket elsősorban a család történetéről, a saját helyi kötődésükről, a helyi és sváb identitásról, a falu életéről, közösségéről és a beköltözőkről kérdeztünk, valamint a beköltözők részére, akiket a faluba érkezés történetéről, a költözés motivációiról, a településválasztásuk körülményeiről, a falu életéről, közösségéről és a tősgyökeresekhez való viszonyukról kérdeztünk. Az interjúk jellemzően 1–2,5 óra közötti hosszúságúak voltak, átíratukat az ATLAS.ti 24.2.1. szoftver segítségével elemeztük. A kódolás az interjúk tartalmi elemzésével zajlott, a kutatási kérdések alapján előzetesen kialakított, valamint az interjúk feldolgozása során felmerült szempontok alapján. Mivel a két kutatás témája, és így az interjúkban körüljárt témák is, részben átfedtek, lehetőségünk nyílt a közös értelmezési keretben történő elemzésre. A jelen tanulmányban elsősorban azt vizsgáljuk, hogy milyen a beköltözők belső tagozódása, azaz milyen eltérő motivációjú és preferenciákkal rendelkező csoportokat tudunk azonosítani a beköltők körében, továbbá, hogy mitől vonzó egy sváb falu a beköltözők számára, és hogyan reagál érkezésükre a falu meglévő lakossága a befogadás és kirekesztés dimenziójában, valamint hogy a svábsághoz kötődő elképzelések, elvárások hogyan játszanak szerepet mindebben. Végül, hogy milyen hatást gyakorol a falura a beköltözés, mennyiben tekinthető speciálisnak a sváb falvak esete a vidéki dzsentrifikáció vizsgálatában.

Az interjúk elemzése során a svábsággal (németiséggel) kapcsolatos interjúrészleteket autokódolással kerestük meg az interjúkban, majd ezekből szűrtük le a tősgyökeres svábok önmagukra vonatkozó, illetve a beköltözőknek a svábsággal és a svábokkal kapcsolatos véleményeit. Emellett elsősorban a beköltözés motívációit vizsgáltuk: (1) az anyagi jellegű megfontolások (ingatlanérték-különbözet, befektetés) mellett (2) a vidéki(es) életforma (csend, nyugalom, természetközelség, esztétizálható épített környezet), azaz az életstílus jellegű motívumokat és (3) a közösségre vonatkozó szempontokat (közösségkeresés vagy aktív közösségépítő, tenni akaró szándék). A sváb faluhoz kapcsolt pozitív konnotációkat is azonosítottunk, mint a Phillips (2002) által megkülönböztetett (1) materiális, (2) szimbolikus és (3) társadalmi dimenziókat. Emellett a percepciók terén mind a beköltözőknek egymásra, mind a tősgyökeresekre, valamint a tősgyökereseknek a beköltözőkre

vonatkozó percepcióit, valamint a helyi csoportok elkülönülését (distinkciók), és a helyi közélet, helyi kapcsolatok, együttműködések, beilleszkedés, közösségi szerepvállalás narratíváit kódoltuk és elemeztük annak érdekében, hogy a befogadás és kirekesztés kérdését vizsgálhassuk. Az interjúk kódolását követően került sor a beköltözői csoportok tipizálására. A típusok alkotása során a weberi ideáltípus (Weber 1967) fogalmából kiindulva nem vegyítettük csoportokat alkottunk, hanem elsősorban a beköltözési motivációk alapján hoztunk létre beköltözői típusokat. Ezek azonban nem kizárólagosak, az egyes egyének, családok akár több típusba is besorolhatóak. Az interjúk mellett helytörténeti forrásokat (Falukrónikák), valamint népszámlálási adatokat dolgoztunk fel. A következőkben az elemzés tartalmi eredményeit mutatjuk be.

KUTATÁSI TEREP – A VIZSGÁLT TELEPÜLÉSEK

A kutatási terepként megjelölt két baranyai község kiválasztásában nagy szerepet játszottak a történeti és demográfiai sajátosságok: mindkét települést 18. századi németországi beköltözők alapították újjá a törökök kiűzését követően, és ma is meghaladja a 30%-ot a magukat a német nemzetiséghez tartozónak vallók aránya (KSH 2022). A sváb identitás őrzése, a magyarországi német kultúra közösségképző szerepe mind Püspöknémetiben, mind pedig Dombosnémetiben kimutatható. A helyi vezetés nagy hangsúlyt fektet a tradicionális épített környezet elemeinek (sváb parasztházak, pincék, szakrális épületek stb.) megőrzésére és felújítására, illetve a természeti környezet ápolására.

2. táblázat. A vizsgált települések demográfiai adatai

Adatok (népszámlálás 2022)	Püspöknémeti	Dombosnémeti
Lakosságszám	1493	190
Német nemzetiséghez tartozók aránya	32,81%	38,20%
Népességváltozás (2001–2022)	89,72%	74,40%
Öregedési index	244,2	216,7
Belföldi vándorlás egyenleg	2,6‰	10,1‰
Felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a teljes népességben	15,10%	14,01%

Forrás: KSH – népszámlálás 2022.

A vizsgált települések közös jellemzője az elöregedés fokozódó folyamata. A 65 év felettiek mindkét településen több mint kétszeresét teszik ki a 14 éven aluliaknak; az öregedési index meghaladja az országos, a régiós és a vármegyei átlagot is (TeIR). Az idős, nyugdíjas népesség magas arányával összefüggésben alacsony a termékenység, amit némiképp ellensúlyoz a pozitív vándorlási egyenleg. Dombosnémeti esetében drasztikus a népességvesztés, ugyanakkor az elmúlt évek migrációs és születési trendjei alapján itt is a lakosságszám stabilizálódása várható. A falvak egyértelműen a jobb módú családok beköltözésének célterületei: térségi viszonylatban magasak az ingatlanárak, és nő a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya, ami egyértelműen a magasabb társadalmi státuszú beköltözések eredménye. Mind a diplomások arányának, mind az ingatlanáraknak az emelkedése egyértelműen a dzsentifikációs folyamatot mutatják.

A két község ugyanakkor számos területen mutat eltérő sajátosságokat. Püspöknémeti az átlagos dunántúli falvaknál magasabb népességszámú, közel 1500 fős, jó közlekedési helyzetű, stabil intézményi és vállalkozói környezettel, illetve fejlett turisztikai infrastruktúrával jellemezhető település, amely mintegy 20 km-re fekszik a vármegyeközponttól, ezért nagyobb arányban választják otthonuknak a városba napi szinten ingá-

zók. Dombosnémeti jóval kisebb, alig 200 fős, a világtól szinte elzárt aprófalú, amely az elmúlt két évtizedben került a vidéki turizmus célterületei közé, elsősorban skanzenszerűen megőrzött településképezetnek és évente megrendezett gasztronómiai fesztiváljának köszönhetően. Püspöknémeti esetében a falukép rétegzettebb: a hagyományos sváb házak és gazdasági épületek mellett megjelennek a szocialista időszak Kádár-kockái, valamint az 1980-as évek nagyobb, padlásszobás épületei is. Ez a sokszínűség, valamint a település magasabb szintű intézményi ellátottsága (helyi óvoda, iskola, szélesebb körű szolgáltatások) a beköltözők eltérő igényű csoportjainak szempontjából is lényeges sajátosság.

A német nemzetiségi kötődés kapcsán fontos történeti sajátosság, hogy a második világháborút követő kitelepítés mindkét falu esetében részlegesen a hatóságok által tervezett létszám alatt valósult meg: Dombosnémetibe a Németországba deportáltak nagy része visszaszökött, míg Püspöknémeti elűzött lakóinak szerelvényét az amerikai zónából fordították vissza, így maradhatott mindkét településen viszonylag jelentős a német kisebbség számaránya.

Mindkét település társadalma jelentős átalakuláson ment keresztül az elmúlt 10–15 évben. A legfontosabb társadalomalakító tényezőknek a több generáció óta itt élő sváb népesség előregedését, a fiatalok elvándorlását, illetve az eltérő háttérrel és intenciókkal rendelkező, jellemzően magasabb státuszú népesség beáramlását tekinthetjük a vizsgált falvakban, tanulmányunkban elsősorban ez utóbbi vizsgálatán van a hangsúly.

EREDMÉNYEK

A sváb falvak vonzó tényezői: tiszta udvar, rendes ház, szorgos-dolgos összetartó közösség

Egy sváb falu, mint amilyen Dombosnémeti és Püspöknémeti, több okból is vonzó lehet azok számára, akik vidéki otthont keresnek. Először is, mindkét település rendezett és gondozott, gyönyörű természeti és – különösen Dombosnémeti esetében – hagyományos, egységes épített környezettel, ami sokak számára a sváb népcsoportról alkotott (pozitív) sztereotípiákkal társul.

„Azt tudni kell, hogy a dombosnémetiek nagyon igényesek akár az épületeikre vagy a ruházatukra, tehát kimondottan sváb mentalitással, sváb munkabírással, tehát nagyon szorgalmas mindenki ...” (I2, Dombosnémeti, tősgyökeres lakos)¹⁰

„Tehát tipikus svábfalu, tiszta udvar, rendes ház. Úgy az első benyomás, hogy [...], hogy ilyen tetszetős kis falu.” (I3, Püspöknémeti, beköltöző)

Dombosnémeti esetében különösen szembetűnő a falu történetében az a párhuzam, mely a dzsentrifikációval érintett városrészek esetén is gyakran megfigyelhető (Tomay 2006), miszerint az egykor jómódú – ezáltal tetszetős, díszes épületekkel kiépült – falu későbbi hanyatlása során nem történtek modernizálások, átépítések, nagyjából érintetlenül maradt a falukép. Ennek köszönhetően az évtizedeken át „Csipkerózsika-álmot” alvó falut a maga érintetlen, eredeti állapotában tudták „felfedezni” és megmenteni a pusztulástól a beköltözők, valamint – ez viszont eltérést jelent a párhuzamos városi történetekhez képest – a faluból elszármazottak.

„Az egész falunak is a tragédiája a mai szerencséje úgy mond, hogy ahogy látszik a házakon, ezek jó módú családok voltak, és amikor kihúzták alóluk a talajt, akkor a fiatalok, azok el tudtak menni akár

¹⁰ Az idézett interjúalanyok fontosabb jellemzőit a Függelék F1. táblázata tartalmazza.

környező városba vagy Pécsre is akár, tehát tudtak venni nekik lakást, tehát megvolt az az anyagi háttér. Most a nagyszülők maradtak, és nekik abszolút nem volt igényük arra, hogy modernizálják.” (I6, Dombosnémeti, beköltöző)

A magyarországi németiség kulturális hagyományai közül elsősorban a mindennapi életben való boldogulást segítő értékek és viselkedésminták maradtak fenn, mint a szorgalom, a vállalkozószellem, a minőségi munkavégzés igénye, illetve ezek a készségek módosultak a szükségleteknek megfelelően (vö. Bindorffer 2001). Az adott településre jellemző német nyelvjárás használata a második világháborút követő időkig általános volt a zártságukat őrző településeken, később a rendszerváltozást követően értékelődött fel újra a német nyelvtudás az ausztriai és németországi munkavállalás lehetőségével összefüggésben.

„Ez egy sváb jellegű falu, itt tényleg mindenki dolgoz, szorgalmas, tisztaság van, rend van. Azért, akik innen elszármazott felnőttek vagy gyerekek, akik innen mentek más iskolákba, ott mindig jól mutatott az, hogy innen jöttek. Ugye itt a német nyelv [...] már kiskorod óta beleszületsz ebbe.” (I1, Püspöknémeti, tősgyökeres lakos)

Az értékek tekintetében a szorgalom, a versenyképesség és a rugalmasság is rendszeresen megjelenik az újonnan érkezőkkel készített interjúkban, mint a svábsághoz kapcsolódó tulajdonságok, amelyek alapvetően összeegyeztethetők az újonnan érkezett (életmód)vállalkozók értékeivel.

„Valahogy ez volt az a gazdasági gondolkodás, ami ránk svábokra amúgy is jellemző, ez a piacorientált, gazdasági gondolkodás.” (I7, Dombosnémeti, másodikotthon-tulajdonos)

„A sváb falvak mindig gazdag falvak, pont azért, mert nagyon takarékosak, mindent maguk próbálnak megcsinálni.” (I8, Püspöknémeti, környékről költöző)

„Ők hozták magukkal azt a [...] még annak idején a betelepüléskor ezt a szalámi- meg húsfeldolgozó kultúrát már az 1720-as évektől, ami egy kimagaslóan, most abban a korban nyilván, az itteniehez képest nagy precizitást, higiénit, ugye ezt, ami azóta is jellemzi őket, hogyha más, akár más népcsoportokhoz [...] összevetjük.” (I6, Dombosnémeti, beköltöző)

A sváb falvak másik említésre méltó vonzereje az aktív polgári élet, a helyi közösség. Az utóbbi elsősorban a hagyományos „sváb” szervezetekre épül, amelyek a szoros és megtartó közösségi elkötelezettséget és összetartást szolgálják, de mindkét településen számos olyan kezdeményezés is van, mely a helyi közösség aktivitására, társadalmi munkájára épít. A helyiek egymásrautaltsága, az összefogás erejének érzése hosszú időre visszanyúló, lokális tapasztalat. Ennek egyik megnyilvánulása a Dombosnémetiben rendszeresen szervezett önkéntes közösségi munka, amely a szocialista időszak „társadalmi munkái” során is megőrizte hatékonyságát. Ez büszkeséggel tölti el az itt élő embereket, az elszármazottak egy részét is visszakapcsolva a közösség életébe.

„Azért gondolom, hogy úgy visszahallva csak a többiektől, hogy Dombosnémeti egy olyan különleges falu, hogy összefognak az emberek, tehát mindenki mindenkivel, és akkor ugye egy összefogott társaság az egész más. Most például a polgármester füttyent egyet, és azt mondja, hogy most mit tudom, ezt és ezt kell megcsinálni, akkor húsz-harminc ember ott topog és akkor menjünk és csináljuk. Most például egy több ezres faluban ugyanezt megszippantja a polgármester, és azt mondja, nem tud összehozni még tizenöt embert se.” (I4, Dombosnémeti, tősgyökeres lakos)

„Tehát faluösszefogás szintjén nagyon sokszor van temetőtakarítás, ahol kéri a falu népét, vagy menjen segítsen, vágnak ki fákat, vagy bármilyen szemétygyűjtés például, vagy sportnap, családi sportnapokat rendeznek. Szerintem jó dolgok vannak, és összetart a falu.” (18, Püspöknémeti, környékről költöző)

Az erős, összetartó közösség és a sváb hagyományok azok számára is vonzerőt jelentenek, akik maguk nem részei ennek a közösségnek.

„Hogyha itt vagyunk, akkor itt ilyen hagyományok vannak, itt ilyen a népviselet, akkor én azt mondom, hogy akkor ezzel foglalkozunk, mert nem az a fő lényeg, hogy most ennek milyen színe van, hanem az, hogy vannak hagyományok és van múlt, ami ennek a falunak a lényegét adja.” (19, Dombosnémeti, beköltöző)

A külföldi beköltözők számára is különleges élményt jelent a helyi közösség ereje, támogatása. Ez megerősíti őket abban, hogy helyesen döntöttek, amikor otthonuknak választották az adott kistelepülést:

„Azt hiszem, az az érzésem, hogy az itteni emberek nagy figyelmet fordítanak az összetartozásra, a hagyományokra, az értékekre, a tisztességre, a viselkedésre. Igen, azt hiszem, hogy sok ilyen apróság sajnos elveszik máshol.” (19, Püspöknémeti, német beköltöző)

Az interjúk kutatás eredményei alapján a sváb identitás ma is fontos eleme a vizsgált falvakban több generáció óta élő népesség mindennapjainak, és lényeges szempont a beköltözők településválasztása szempontjából is. A tősgyökeresek, a visszaköltözők és a visszajárók számára a magyarországi német tradíciókat őrző falu a megtartó, otthonos közösséget jelenti, ahová büszkén kapcsolódhat, és amely fontos szerepet kap a saját identitás megformálása során. A jobb módú beköltözők visszajelzései és a turizmus erősödése egyértelműen megerősítik az itt élő népességben azt, hogy az örökségként kapott viselkedésmintáik mások számára is elfogadottak, sőt értéket képviselnek.

A beköltözők típusai

A faluba beköltözők között négy főbb típust azonosítottunk a beköltözés elsődleges, meghatározó motivációi alapján. Azonban a típusok között vannak átfedések, hiszen a beköltözők motivációja minden esetben egyedi és sokrétű, a személyes élettörténetek megannyi árnyalata alapján inkább csak elméleti alapon, az elemzés érdekében különíthetők el ezek a típusok. Nemegyszer még egyazon háztartás tagjai között is eltérés mutatkozik a falusi élethez való hozzáállás, a falura költözés motivációja tekintetében.

Visszatérők, gyökérkeresők

A visszatérők között találjuk azokat, akik a faluból származnak, és hosszabb időt töltöttek külföldön vagy egy nagyobb városban. Ez idő alatt kulturális és anyagi tőkét halmoztak fel, és jellemzően családalapítás céljából tértek vissza a faluba, mivel ott rendelkezésre áll a gyermeknevelést támogató családi, rokoni hálózat, a segítő otthoni közeg. Más esetben a külföldön megszerzett tapasztalat megalapozhat egy sikeres hazai vállalkozást.

„Van egy harminc és negyven közti, inkább harmincöt és negyven közti generáció, hogy az első tizenöt évét munkában, külföldön töltötte, ott jó eséllyel megkeresett annyit, amennyi elég az induláshoz és visszajöttek.” (15, Püspöknémeti, tősgyökeres lakos)

Őket vonzza az élő sváb közösség jelenléte, emellett a földrajzi természeti adottságok, Püspöknémeti esetében a szerencsés közlekedési helyzet, valamint a vágyott életmódot elősegítő oktatási intézmények megléte is.

Vannak olyanok is, akik német gyökereikhez és sváb identitásukhoz szeretnének újra kapcsolódni, még akkor is, ha nem a faluból vagy a szűkebb környékről származnak. Ők jellemzően az idősebb, nyugdíjas korosztályba tartoznak, ezért kevésbé fontos számukra a közlekedési és intézményi ellátottság, talán pont ezért jellemzően inkább Dombosnémetiben találkoztunk ilyen interjúalanyokkal. A faluba település motivációi e csoport esetében is változatosak, de közös bennük a vágy az összetartozás érzése, és a lehetőség aziránt, hogy a sváb falu keretein belül megélhessék identitásukat, valamint aktivizálják a családi kötelekeket és a közösségi hovatartozást.

„Meg az, hogy a házam. Mindenképpen olyat akartam, ami régi. Egyrészt, hogy abban érzem jól magam. Úgy érzem akkor, hogy hazaértem, és azért is, hogy megmentsek egy értéket.” (I7, Dombosnémeti, másodikotthon-tulajdonos)

A visszatérők és a gyökereiket keresők esetében kiemelt jelentőségű a költözések szimbolikus dimenziója: a „svábsághoz”, „sváb faluhoz” való kapcsolódás, és az ehhez társuló pozitív érzelmek, értékválasztások, valamint a költözés társadalmi dimenziója, mely nem egy esetben a tágabb rokonsághoz, családhoz, máskor egy ismerős, otthonos „sváb” közegehez való közelkerülést is jelenti. Mindemellett a materiális dimenzió is megjelenik a narratívákban: a faluból származók esetében olyan formában, hogy a külföldön vagy nagyvárosban töltött munkásévek kellenek ahhoz, hogy elegendő tőkét halmozzanak fel annak érdekében, hogy az adott faluban tudjanak házat venni, vállalkozást indítani stb.

A visszatérők csoportja – tudomásunk szerint – új eleme a vidéki dzsentifikáció kutatásának. A korábban vizsgált terepek esetében (Tomay–Völgyi 2022, Nemes–Orbán–Tomay 2022; Orbán–Kovács 2025) nem találkoztunk ilyen jellegű költözésekkel. Noha a gyökerkeresés máshol is megjelenik a narratívákban, a kifejezetten a faluból vagy a közvetlen környékről elszármazottak visszatérése jóval ritkább jelenség.

A „németek”

A második beköltözői típust a „németek” alkotják, beleértve más külföldieket, például holland állampolgárokat is. Püspöknémetiben hivatalosan 41 külföldi élt a 2022-es népszámlálás idején, Dombosnémetiben 17,¹¹ ám a helyiek szerint ennél jóval több uniós állampolgár él tartósan a falvakban. A „németek” heterogén csoportot alkotnak, van közöttük gyökerkereső, vállalkozó, aktív korú és nyugdíjas is. Önálló típusként való kezelésüket elsősorban az indokolja, hogy német (vagy más külföldi) állampolgárságuk révén a falusiak szemében elkülönülő csoportot alkotnak.

A rendszerváltozást követő időszakban olyan idősebb, a második világháború után kitelepített beköltözők jelentették a csoport gerincét, akik a gyökereiket keresték az összetartó sváb falvakban. A későbbiek során érkezettek motivációit tekintve a vidéki idill keresése kapcsolódott össze az itt tapasztalható alacsonyabb megélhetési költségekkel. A ma a faluban élő külföldiek, németek jelentős része olyan nyugdíjas, akik az alacsonyabb ingatlanárak és a megfizethetőbb megélhetési költségek miatt költöztek a faluba. Mellettük vannak olyanok is, akik biztonságot és alternatív életmódot kerestek, köztük olyanok, akik a németországi bevándorláspolitikával indokolták döntésüket, ezért költöztek egy biztonságosabbnak tartott uniós tagál-

¹¹ KSH, Népszámlálás – 2022, <http://www.nepszamlalas.ksh.hu>

lamba. A külföldiek számára a sváb falu a német kultúrához kötődő, német nyelvű vidéki környezetet jelent, amely biztonság- és komfortérzetet nyújt.

„Persze az is fontos volt, hogy ez sváb falu, itt mindenki beszél németül, tehát bárkivel tudott beszélgetni [a holland férjem], a szomszédokkal, a boltossal.” (I14, Dombosnémeti, beköltöző)

Az utóbbi évek újabb változásokat hoztak: Püspöknémetiben megjelentek a Covid19-oltás elől menekülők, valamint a kriptovaluta bányászatából élő családok. Ez utóbbiak már nem végeznek látható, szorgos, a helyiek szemében is elfogadásra méltó munkát.

„Az ide jövő németek most már nem azok, akik a '90-es években [...], azok a kitelepítettek voltak, akik visszajöttek és visszavásárolták a saját házukat vagy vettek egy házat. Azokból viszont kevés maradt itt, mert érdekes módon az ő gyerekeik már nem akarták fönntartani, és azok a házak eladók lettek, és most egy új hullám van, ami az egyrészt a Coviddal függ össze, szerintem, másrészt a bitcoin meg az egész istennyilával, mert most, akik betelepültek, azok ebben utaznak.” (I13, Püspöknémeti, tősgyökeres lakos)

A „németek” esetében a vidéki idill keresése mellett jóval hangsúlyosabb a döntés materiális motívuma: a saját tulajdonú ház és a kedvezőbb megélhetési költségek, főleg a nyugdíjasok esetében, nagy hangsúllyal esnek latba (erről részletesebben: Váradi et al. 2025). De emellett a távmunka szélesebb körű elterjedése, és a Covid19-járvány miatti menekülés a nagyvárosokból, a vidéki biztonságkeresés (Sulyok et al. 2024) az aktív korúak közül is többeket ösztönzött a mobilitásra. A „németek” esetében a költözés könnyen értelmezhető lenne más elméleti keretben is, amiért mégis érvényes a dzsentifikációs megközelítés az az, hogy habár részükről a sváb falvakba település anyagi könnyebbséggel jár, a falu szempontjából jelentős ingatlanár-felhajtó erővel rendelkeznek.

A vidéki idillt keresők

A vidéki idillt keresők jellemzően a nagyobb városokból vagy külföldről érkező fiatalabb családok, akik a városi és vidéki ingatlanárak közötti eltérést és/vagy az állam által a vidéki letelepedéshez nyújtott anyagi támogatást kihasználva, – az általuk elmondottak alapján – alapvetően alternatív, természetesebb életmódot, biztonságos és élhető környezetet, kertes családi házat keresnek gyermekeik neveléséhez. Számukra a sváb falu a biztonságos, rendezett és otthonos település, valamint egy befogadó és jól szervezett közösség ideális elképzelését jelenti, ahol nincs, vagy elhanyagolhatónak ítélt mértékű a roma lakosság.

„Tényleg nagyon különleges hely, sokan meglepődnek, hogy mit keresek én itt. De hát reggel látni az őzeket a dombon, egerészölyv pihen a kerítésen, és édeskömény illata száll tavasszal. Mindig mondom mindenkinek, gyertek el ide egy napra és megértitek. Lenyugszik az ember.” (I14, Dombosnémeti, beköltöző)

„Egyrészt maga a világfelfogásunk, vagy életfelfogásunkhoz ez közelebb állt. Illetve, nyilván az anyagi lehetőségeink is. Nem titok, tehát az ember tud nagyvárosban is élni, ahol közelebb van minden hozzá, de kb. az unokáit is eladósítja. És nálunk azért ez egy szempont volt, hogy ebbe nem szívesen mennénk bele.” (I25, Püspöknémeti, beköltöző)

A vidéki idillt keresők esetében találkozhatunk talán a leginkább a klasszikus jóléti migrációs narratívákkal: az életstílus, életmód választása, megélése, a vidéki élethez társított pozitív képzetek (szimbolikus dimenzió), ugyanakkor ezek esetükben is összefonódnak anyagi megfontolásokkal (materiális dimenzió): a nagyobb

életter elérése vágyott cél, és ennek megteremthető megoldása a vidékre költözés. A Phillips által idézett Lefebvre-i triád az ő esetükben érhető tetten talán leginkább, mivel a materiális térbeli gyakorlat, a térrepresentációk és a reprezentáció terei esetükben fonódnak össze leginkább a vidéki dzsentrifikációs folyamat során.

Életmód-vállalkozók

A negyedik típus, amely részben átfedésben van az előzővel (de akár a „németek” vagy a visszatérők között is jelen van), olyan (életmód)vállalkozókból áll, akik vidéki vállalkozásokat hoznak létre a faluban, gyakran a falusi turizmushoz, a borászathoz és a gasztronómiához, valamint a hagyományos kézművességhez kapcsolódóan. Számukra a sváb falu meggyőző marketingkonceptiót, turisztikai „márkát” jelent, amely a turisták és a befektetők számára egyaránt vonzó. Emellett vállalkozásbarát környezetként is érzékelik, amelynek értékei és habitusa jól illeszkedik az életmódjukhoz (erről lásd: Csurgó–Kiss–Tomay 2025).

„A sváb hívószó, mint ilyen, tehát, ha az ember nem sváb, akkor ez egy pozitív hívószó marketing szempontjából, mert ugye sváb, akkor már ott van a német, a precizitás, a pontosság, a nem tudom, ezek a pozitív dolgok.” (I12, Püspöknémeti, beköltöző)

„A [vállalkozás neve] név meg azért lett, mert sohasem csak a saját dolgom, tehát nemcsak a saját termékben vagy a saját kis pici bizniszemben gondolkodtam, hanem mert teljesen biztos voltam, hogy az én dolgom is csak akkor lehet sikeres, hogyha ezt a falut is sikerül feljebb emelni az ismertség meg egyáltalán a népszerűség létráján, mert azért az látszott, hogy most, akinek itt van dolga, az tud róla meg ismeri, de úgy egyébként Dombosnémetit nem nagyon jegyezték a térképen. Turisztikai térképen meg végképp nem.” (I16, Dombosnémeti, beköltöző)

Esetükben is a materiális (vállalkozás működtetése) és a szimbolikus (életmód megélése) dimenziók közötti összefonódásról, a kettő közötti optimum megtalálásáról van szó, melyet sokszor „előremeneküléssel”, a település turisztikai potenciáljának kiaknázásával és innovatív fejlesztésével igyekeznek megoldani, melyet azonban nem mindig fogad egyöntetű lelkesedés a faluban (erről részletesebben: Csurgó–Kiss–Tomay 2025).

A beköltözések dzsentrifikáló hatásai

Az interjúk tanúsága szerint a tősgyökeres fiatalok jelentős része elköltözik a vizsgált településekről. Az elvándorlás egyrészt tudatos választás eredménye. A „tősgyökeres” fiatalok a falut gyakran a kötöttségekkel és hátrányokkal, valamint a városokban elérhető szolgáltatások és lehetőségek hiányával azonosítják. Másrészt a családot alapító fiatalok gyakran kiszorulnak a településről a magas ingatlanárak és építkezési költségek miatt. Azok jutnak házhoz a faluban, akik komoly saját tőkével rendelkeznek, például külföldön/nagyvárosban töltött évek alatt felhalmozva azt.

Érdekes jelenség, hogy – különösen Dombosnémeti esetében – a faluból elszármazottak nagy arányban megtartották a – jellemzően a nagyszülőktől örökölt – házakat, akár időszakos használatra, víkendháznak, akár üresen állnak, így viszonylag kevés épület kerül ki az ingatlanpiacra. Az elszármazottak gyakran felsőfokú tanulmányokat végeztek, és viszonylag jobb módon, nagyvárosokban éltek, élnek, miközben őrzik a faluhoz való eszmei és érzelmi kapcsolatukat, ezáltal egyszerre (nagyvárosi, magasabb társadalmi státuszú) dzsentrifikánsok és a falut értő és értékelő leszármazottak, egyszerre képviselik a nagyvárosi és a vidéki habitus elemeit is. Az általuk megtartott házak egyfelől számukra potenciális erőforrások (értékálló befektetés),

amennyiben a dzsentrifikáció előrehaladtával az ingatlan vendégházzá alakítva vagy értékesítve többletjövedelmet jelenthet, másfelől az, hogy az elszármazottak megtartják a házakat, az a beköltözések, a dzsentrifikáció kontrollja, hiszen így az ingatlanpiacon szükségszerűen kevesebb ház kerül ki, ezáltal a beköltözések üteme csak lassabb, elaprózódottabb lehet.

„[Az elszármazottak] nem adják el a szülői házat, ha a szülők meghalnak, akkor ők oda mennek ilyen hétvégére, de mindig ott vannak, sőt hétköznapi is kijönnek.” (17, Dombosnémeti, nyaralótulajdonos)

A drága ingatlanok befektetést is jelentenek a középosztálybeliek számára, ami megemeli az üresen álló, illetve csak időszakosan lakott házak arányát. Az ingatlanár tehát szűrőként is megmutatkozik: a beköltözők jellemzően jobb módú családok. A külföldi ingatlanvásárlóknak, akiknek csak egy része költözik be a falvakba, más részük nyaralónak vagy ingatlanbefektetésnek tartja fent a házakat, ugyancsak hatása van az ingatlanár-emelkedésre.

„Az árak nagyon elmentek, azt tudni kell. Örület. Most egy ilyen tízéves időtartamról beszélek, a házarak annyira fölmentek, hogy jaj, hát egy parasztházért, a vályogparasztházért 40 milliót elkérnek [...] mert sok német is jött be [...], és azok fölverték így az árakat, de hát behatárolt, mert nincs is nagyon eladó ház, van egy-kettő, de egyszerűen nincs.” (11, Püspöknémeti, tősgyökeres lakos)

A falvak felelős döntéshozói nem fogadják egyöntetű örömmel az idegen ingatlanvásárlókat, mivel a nagyvárosiak, de főleg a külföldiek beáramlása magasabb ingatlanárakat generál, miközben sokan csak ideiglenesen, második otthonként használják a házakat, ezáltal kiszorítják a falut potenciálisan revitalizálni tudó, állandó lakosként letelepedni vágyó fiatalabb, gyermekes családokat.

„Azt szeretnénk, hogy itt élet legyen. Most egyre több gyerek van. Jött egy új generáció, akik lelkesek abban, hogy ide egy élő falut varázsoljunk.” (14, Dombosnémeti, beköltöző)

A beköltözni vágyók egy része elsősorban a települést és csak másodsorban az ingatlant tartja fontosnak. Ők gyakran keresik meg az önkormányzatot, hogy számukra megfelelő házat ajánljanak, javasoljanak, így az ott élők által ismert, hivatalosan meg nem hirdetett ingatlanok is megjelenhetnek a kínálatban. Ez a folyamat erősíti a helyi hatalom képviselőinek szerepét a beköltözők „előszűrésében”.

A befogadás és beilleszkedés mintázatai a sváb falvakban

A falvak befogadó jellegét hangsúlyozzák a fontosabb helyi szereplők. A beköltözés szükségességét a legtöbben elismerik, mivel egyértelmű a korábban életteli falu elöregedése. A nagyobb település óvodája és iskolája is létszámbírányal küzd. A rendszerváltozás környékén aktívabb civil szervezetek is rekrutációs problémákkal szembesülnek. „Azért nem nehéz kapcsolódni, merthogy fogyunk, és mindenki várja az aktív tagokat.” – jegyezte meg az egyik hagyományőrző szervezet vezetője (15, Püspöknémeti, tősgyökeres lakos).

Az integráció alapját képezi a helyi sváb kultúra elfogadása, a rezidens közösség központi értékeinek tisztelete. Erre épülhet a közösségi aktivitás, amely – az interjúk tanúsága szerint – szinte kizárólagosan a magyarországi német tradíciók ápolásával kapcsolódik össze.

„Nagyon fontos szerintem, hogy ide be kell tudjanak illeszkedni az ideköltöző emberek, akárhonnan is jönnek. Nyilván segíti a beilleszkedést, hogyha van kötődése a német identitáshoz valamilyen módon, akár ahogy mondtam, származás vagy bármilyen részen. Az sokkal, de sokkal könnyebbé teszi, de nem látom lehetetlennek azt sem, hogy valaki úgy jöjjön ide, hogy éppenséggel nincsen kötődése szár-

mazásilag ide, de tiszteli és elfogadja ezt a német kultúrát és életmódot, és ő ezt valamilyen módon magáévá is tudja tenni.” (I15, Püspöknémeti, helyi kulcsszereplő)

A befogadás nem automatikus, nem írható le egyértelmű lépésekkel; a beköltöző hozzáállásán, mentalitásán, személyiségén is múlik. Ezzel együtt fontos a „sváb normák” betartása. A közösség elsősorban a „szorgalmas és tisztességes”, hasonló értékeket és normákat valló, a sváb hagyományokat elfogadó újonnan érkezőket fogadja szívesebben, míg más csoportokkal szemben tartózkodóbb.¹²

„Sokfajta módon szerveződik a falu [...], kétségtelen, hogy van egy nemzetiségi tagozódás [...], a svábokban van egyfajta rátartóság, tehát nem hívnak meg bizonyos alkalmakra olyanokat, akikkel [...] nem szívesen lennének együtt.” (I16, Püspöknémeti, tősgyökeres lakos)

„Illetve ez most nem tudom, hogy pozitívum vagy negatívum-e, ugye a sváb ember beenged más fajtát is, ha mondhatom így. A magyarokat most már kezdi beengedni, meg a székelyt, de a romákkal nincs kiegyezve. Tehát nagyon sokáig ezen a településen egy roma sem élt. Most jelenleg egyetlen egy család van, hát ők is szó szerint engedéllyel jöhettek ide. De azért, mert ők tényleg ilyen nagyon becsületesek, szorgosak, dolgozók, nagyon szépen rendben tartják a házukat, tehát így engedték be őket ide, de ők az egyetlenek.” (I18, Püspöknémeti, környékről költöző)

A helyi közösségi élet tehát alapvetően a német nemzetiségi hagyományok körül koncentrálódik. A település véleményvezérei szempontjából „ideális” beköltöző nemcsak a helyi értékrendhez (rendezettség, szorgalom stb.) tud kapcsolódni, de a sváb hagyományokhoz is. Interjúalanyaink között voltak „kevésbé lelkes” beköltözők, illetve már elköltöztek, akik arról számoltak be, hogy a svábságnak a hagyományörző, a néptáncon, népzenén és a helyi folklóron alapuló közösségi megélése kizárólagos, vagy egyszerűen csak unalmas tud lenni azok számára, akik ezt nem érzik teljesen magukénak. *„Tehát vagy táncolsz, vagy borozol, vagy borozol, vagy táncolsz, vagy a kettőt egyszerre. Vagy lehetsz önkéntes tűzoltó”* – jegyezte meg az egyik beköltöző szarkasztikusan (I3, Püspöknémeti, beköltöző).

Ezzel összefüggésben a német kultúrához nem kötődő családok kevésbé tudnak kapcsolódni a „sváb tematika” által uralt faluközösséghez; különböző háttérük, eltérő igényeik, élethelyzetük miatt nem alakítanak ki párhuzamos lokális szcénákat. *„Van a magyarok körében egyfajta begubózás [...], én ezt a magyar családnál látom.” (I16, Püspöknémeti, beköltöző vállalkozó)*

„De jó, az tény és való, hogyha mondjuk – ugye a sváb zene az rendkívül unalmas. [...] Egyébként hozzáteszem, a svábok elég attraktívan tudnak rá táncolni, ez kétségtelen, de ebben nőttek föl. És a fiatalok, a nyolcadikos gyerek is táncol svábot, és nagyon élvezi. De arra mondjuk nem feltétlenül megyünk el, mert azt a, mert minekünk viszont azért nem a kedvencünk.” (I17, Dombosnémeti, másodikotthon-tulajdonos)

Mindkét településen találtunk rá példát, hogy a közösségbe beilleszkedni nem tudó beköltözők egy idő után eladták a házukat és elköltöztek a településről, néhányan viszont – a település más előnyeire (csend, nyugalom, szép környezet stb.) összpontosítva – ragaszkodnak otthonukhoz, szigetszerűen elkülönülve a helyi társadalomban.

A legnagyobb magyarországi kisebbségként számontartott roma népesség tagjai hiányoznak a vizsgált községekből. Velük szemben megelőző módon működnek a kirekesztés technikái, elsősorban anyagi okokból

¹² A bukovinai székelyek és felvidéki magyarok „elűzetés” utáni betelepítésével kapcsolatban lásd.: Pál 2021; Kugler 2007. A települések határában élő romák beköltözése kevésbé érintette a vizsgált falvakat.

nem tudnak beköltözni a faluba, másrészt nem is érzik jól magukat ebben a közegben. „[...] sok ilyen technika van, ami arról szól, hogy ide ez vagy az ne jöjjön.” (116, Püspöknémeti, tősgyökeres)

A helyi közösséghez való tartozás a beköltözéssel kezdődik, és már ekkor is számos, a kulturális határokkal összefüggő, illetve a magasabb ingatlanárakból következő anyagi feltételekhez kapcsolódó szűrő működik. Az elfogadás és beilleszkedés alapvető eleme a falu rendjéhez való alkalmazkodás, a sváb normák betartása, a lokális szinten fontosnak tartott identitáselemek felvállalása és megélése: a megvásárolt ház felújítása, tisztán tartott, rendezett udvar, kert és utcafront, illetve ezzel összefüggésben a látható, szorgalmas munka. Ezek a tényezők nemcsak igényességet, de egy bizonyos szintű jómódot is feltételeznek.

A befogadás második szintjét a település életében való részvétel jelenti: rendszeres kommunikáció a helyiekkel, különösen a település szintjén fontos szereplőkkel, a közösség véleményét meghatározó „őslakos”-okkal, illetve a település infrastruktúrájának (boltok, intézmények), a helyi vállalkozók szolgáltatásainak szokászerű használata, a falusi rendezvények látogatása. Az integráció szempontjából a harmadik, legnagyobb lépést a helyi identitás őrzését szolgáló közösségekhez, szervezetekhez (táncsoport, kórus, zenekar, tűzoltó egyesület stb.) való kapcsolódás jelenti. A kisebb Dombosnémetiben a falu életében való aktív részvételt kiegészíti az évente hagyományosan megszervezett társadalmi munkába való bekapcsolódás, ahol a település egy-egy fontos közösségi találkozási pontját (templom, park, temető stb.) tisztítják meg, illetve rendezik a helyiek.

„Kezdet kezdetén én voltam az egyik legkorábban érkező gyarmatosító, és én azért sokat tettem azért, hogy elfogadjanak. Mondom, mentem metszeni, fát vágni, bármi olyan munka volt, segítség, vagy bárki bármit kértek a faluban és nekem volt, én adtam, és soha nem kértem érte pénzt, és a sváb, az nagyon számon tartja ezeket.” (118, Dombosnémeti, beköltöző)

A német nyelvterületről, illetve nyugati államokból beköltözők irányába alapvetően pozitív viszonyulás tapasztalható a községekben. Ez összekapcsolódik a német identitással, a szocialista időszak alatti elzárttsággal, illetve a rendszerváltást követő külföldi munkavállalási tapasztalatokkal is. Másrészt a megfelelő tőkével, szabadidővel rendelkező német, osztrák, esetleg holland beköltözők többsége szívesen kapcsolódik a helyi „sváb” közösségekhez.

„Az emberek nyugodtan élnek, a közösség nagyszerű. Az emberek mind kedvesek, barátságosak és segítőkészek. Nem hiszem, hogy gondot okoz a beilleszkedés, ha be akarsz illeszkedni, elfogadnak téged. [...] Olyan, mintha otthon lennék. Nem akarok visszamenni Németországba.” (110, Püspöknémeti, német beköltöző)

„Mi is elvégeztünk egy helyi táncanfolyamot [...], ismerni akarjuk a helyi táncokat.” Másutt, ugyanő: *„Szeretünk itt élni. Szeretünk részt venni a rendezvényeken. Szeretnénk beilleszkedni”* (19, Püspöknémeti, német beköltöző).

A befogadás és integráció tehát tudatos erőfeszítéseket követel a beköltözőktől és a régóta itt élő népeségtől is. Az idősokban még él a korábbi zárt tömbként működő homogén sváb falu képe: *„Tehát ugyanúgy, mint mi, de ugye ők is meg mi is, tehát nagyon próbáljuk fölkarolni az odaköltözőket, meg ugye segíteni őket, hogy tudjanak igazán beilleszkedni ebbe az egész miliőbe, amiatt, hogy azért most úgy mondom neked, hogy azért régen egy igazi sváb falunak azért megvolt a maga rendje, módja. Úgyhogy ott megvoltak a szabályok. És hát most azért annyira ez már nem olyan szigorú, mint anno, régebben volt.”* (14, Dombosnémeti, tősgyökeres lakos)

Ugyanakkor a külföldiek közösségi befogadása annak ellenére sem egyértelmű, hogy többségük Németországból költözött a faluba. Közülük sem felel meg ugyanis mindenki a település normáinak, sokan nem kapcsolódnak be a település életébe, nem igénylik az intenzívebb interakciót, és nem vesznek részt a közösségi programokon.

KÖVETKEZTETÉSEK

Tanulmányunk a sváb falvakba irányuló beköltözések dzsentrifikáló hatásait mutatja be. A tanulmány vizsgálja a sváb falvak vonzerőit, a városból vidékre költöző csoportok különböző típusait, és a befogadás és beilleszkedés tényezőit, mintázatait a helyi társadalom részéről.

Reményeink szerint a tanulmány eredményei hozzájárulnak a vidéki dzsentrifikáció folyamatainak, komplexitásának, a vonzerő és a befogadás alkotóelemeinek alaposabb megismeréséhez, megértéséhez, valamint a „sváb falu” mint a vidéki dzsentrifikáció terepe egyedi vonásainak kibontásához.

Eredményeink alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy az általunk vizsgált falvakban a hagyományos vidéki sváb élet kifelé közvetített képe találkozik a városból elvagyódók vidékidilljével, valamint a faluközség iránti vágygal, ezáltal válik vonzóvá a „sváb falu” a beköltözők számára. Az őslakosok és a beköltözők fejében egyaránt megképződő „sváb falu” koncepciója egy világos, jól körülírható, egyértelmű distinkciókból álló együttesként jellemezhető.

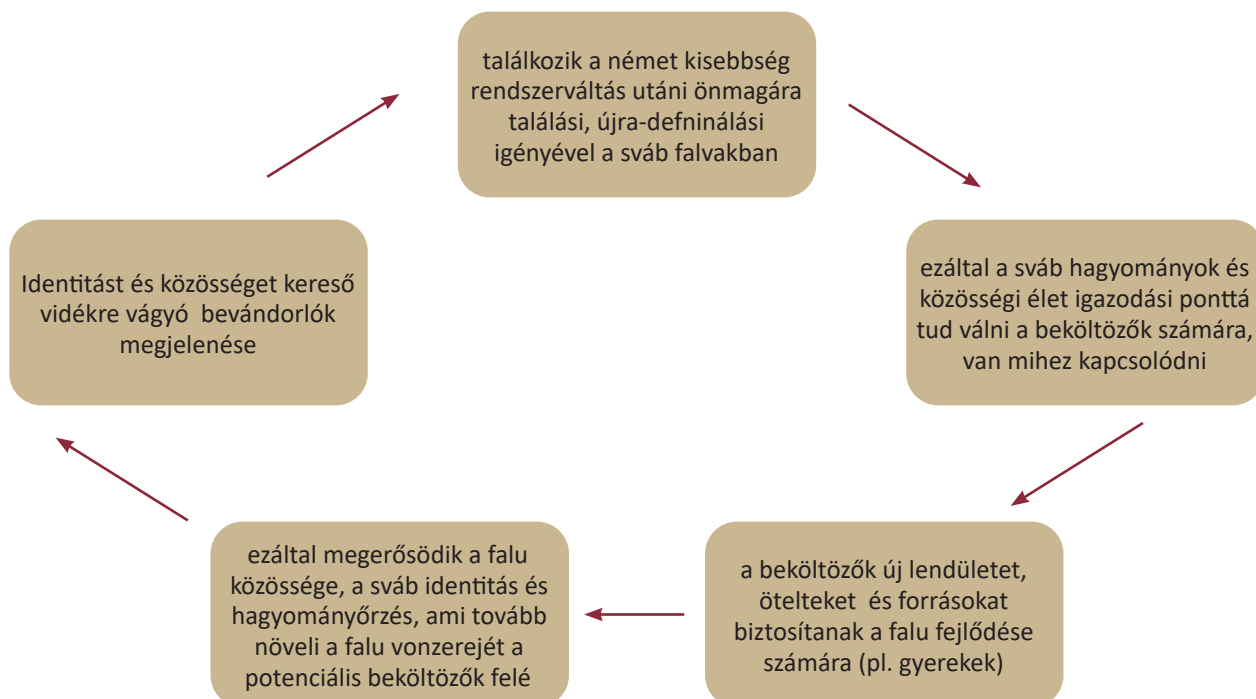
A tanulmány továbbá hozzájárul ahhoz, hogy jobban megértsük a vidékre irányuló migráció összetett jellegét, melyben sokféle, részben eltérő motivációjú csoport vesz részt. Ahogy a beköltözők is más és más vonzerő miatt érkeznek, a befogadó közösség is eltérő mértékű nyitottságot mutat a befogadásuk terén. Az eredetileg itt élők egy része pozitívan értékeli az új beköltözéseket a javuló településkép és a helyi szolgáltatók előtt megnyíló lehetőségek miatt. Mások a hagyományos sváb közösség felhígulásától és a tradíciók elvesztésétől tartanak. A vizsgálat tehát megerősíti a Phillips (2002) által korábban rögzített reakciókat az eltérő kulturális és települési környezet ellenére.

Az általunk vizsgált két falu esete számos ponton megerősíti a vidéki dzsentrifikáció szakirodalmában korábban leírtakat. Mind Dombosnémeti, mind Püspöknémeti esetében találkozhattunk a helyi társadalmi viszonyok átalakulásával (pl. ingatlanárak emelkedése, új építkezések, a helyi szolgáltatások megváltozása), amit Phillips (2002) is tapasztalt. Ez azért is fontos megállapítás, mert a dzsentrifikáció (városi) szakirodalmában gyakran a közvetlen kizorítást tekintik a dzsentrifikáció kritériumának, azonban az általunk vizsgált vidéki kistépeléseken az alapvetően tapasztalt előregedés és kiürülés révén a társadalmi átalakulás megtörténhet a (további) népességekizorulás nélkül is. Ugyancsak egyetértünk Phillips-szel abban, hogy a dzsentrifikáció nem csupán gazdasági folyamat, hanem kulturális jelentéstartalmak is társulnak hozzá, és hogy a beköltözők gyakran egy idealizált vidéki életmódot keresnek (Phillips 2002), erre különösen jó példa a sváb falvakhoz társított képzetek és elvárások, melyek a beköltözéseket motiválják.

A falu attraktivitásában kiemelkedő fontosságú, hogy a közösség hogyan határozza meg önmagát, milyen értékek mentén szerveződik, és milyen üzenetet kíván közvetíteni tagjai és a külvilág felé. A sváb identitás, amelyet a kollektív emlékezet őriz és közvetít, valamint az, hogy a sváb falvak hogyan közvetítik identitásukat a külvilág felé, hozzájárul lakóhelyi és turisztikai vonzerejükhöz.

A bevándorlók számára a német falu a rend, a biztonság és a gazdasági siker helyét jelenti. Ezek az értékek

1. ábra. A beköltözés és a sváb identitás egymást erősítő folyamatai a sváb falvakban

Forrás: saját szerkesztés.

és elvárások megjelennek a falu vezetésének retorikájában és intézkedéseiben is, megerősítve az őslakosok által nagyra tartott sváb hagyományok egy részét. Következésképpen a kizárólagosság olyan közös vonássá válik, amely nagy vonzerővel bír azon egyének és családok számára is, akik nem kötődnek a sváb hagyományokhoz, de akiknek fontos a biztonság, a rend és az idilli vidék toposza, és akik ezért többé-kevésbé elfogadják a kirekesztés mechanizmusait is. A sváb identitás sztereotipikus elemei, mint például a tisztaság, a rendezettség és a szorgalom, különösen fontos tényezők a városi migránsok számára, akik a városi élet negatív aspektusai elől igyekeznek menekülni.

Az átalakuló helyi társadalom formálódása kapcsán fontos értelmezési szempontot jelent a magyarországi német közösségek kisebbségi létmódjából fakadó egymásrautaltság, együttműködés, összetartás. A tradíciók ápolása, az identitás megtartására irányuló hagyományőrzés közösségeket teremt. Ezek a csoportok referenciaként, igazodási pontként szolgálnak a beköltözők számára. Szerepük különösen az idealizált vidéki életre jellemző közösségi létmódot kereső beköltözők szempontjából lényeges. A sváb hagyományokhoz való közösségi kapcsolódás kiemelt jelentősége a befogadás és befogadottság, illetve a kívülállás és kizáródás érzésének dimenzióiban jelenik meg.

Az egymásrautaltság vidéki életre jellemző másik attribútuma az összefogás az előrejutás és a gazdasági sikeresség érdekében. A magyarországi németekre hagyományosan jellemző nyugatiasabb polgárosodás, a flexibilitás és kockázatvállalás, a befektetési hajlandóság olyan fontos elemeit képezik a sváb kultúrának, amelyek a településre költöző vállalkozók számára is előnyös társadalmi környezetet teremtenek. A bizalomra épülő kooperáció felértékelődésével a kölcsönös támogatás és együttműködés tradíciói gazdasági szempontból is sikeressé tehetik a sváb falvakat. Ez a sikeresség – a helyi infrastruktúra és szolgáltatások fejlesztésével – további előnyöket generál a településeken.

Miközben a svábság az újonnan érkezők számára nagy vonzerőt jelent, a tősgyökeres svábok identitását is erősíti a bevándorlók jelenléte, mivel az általuk tükrözött identitáselemek felerősödnek, és a tősgyökeresek svábsága kezd igazodni a jövevények által feltételezett vagy elvárt svábsághoz. A megerősödő értékek és normák olyan közös alapot képeznek, amely hozzájárul a településkép és a környezet megőrzéséhez, fejlesztéséhez, a helyi közösségi élet stabilizálásához, a szolgáltatások szintjének emeléséhez, ezáltal a helyi életminőség javításához. Ezek a tényezők körforgásszerűen visszahatva tovább gerjesztik az elindult folyamatokat: erősödik a település vonzereje, fejlődik a helyi gazdaság és turizmus, nő a magasabb státuszú beköltözők száma. A folyamatból ugyanakkor mind a svábsághoz nem vagy nem a hagyományos falusi életmód keretein belül kapcsolódni képes tősgyökeres fiatalok, mind a sváb közösséghez illeszkedni kevésbé képes beköltözők „kiesnek”.

A két sváb falu elemzése rávilágított arra, hogy a beköltözés és a sváb identitás egymást erősítő folyamata jön létre, ami erőteljes dzsentifikációt eredményez. A beköltözők képzettársításaiban a sváb falu – a vidéki idill megszokott elemein – mint a természet szépsége, a csend, a nyugalom és az esztétizálható épített környezet – túl (Tomay–Lajos 2022; Nemes–Orbán–Tomay 2022; Tomay–Völgyi 2022; Tomay–Berger 2024a, 2024b) – az ideális vidéki település olyan egyéb attribútumait is biztosítja, mint a biztonság, a rendezett, élhető környezet és a stabil helyi közösségek. Az itt lakók és ide kötődők dinamikus együttműködése, együtélése, illetve diskurzusai során egyre határozottabban realizálódik a „sváb falu” koncepciója – elsősorban a településképben, illetve a helyi gazdasági, közösségi és kulturális életben.

A rendszerváltást követően a sváb falu a sváb identitást az évszázados gyökereken, hagyományokon, kultúrán és népszokásokon keresztül kereső magyarországi német kisebbség és a vidéki idillt és falusi közösséget kereső, bevándorolt városi értelmiségi és középosztálybeli rétegek találkozási pontjává vált. Mindkét fél egy elképzelt, archaikus falukép és faluközösség megteremtésére, illetve újjáépítésére törekszik. Konfliktusoktól sem mentes együttműködésük alapját elsősorban a helyi természeti és épített környezet megóvása és fejlesztése jelenti. Mindennek eredményeként a 21. századi magyarországi sváb falu jelentős vonzerővé vált a vidékre költözni szándékozók számára.

HIVATKOZÁSOK

- ATLAS.ti Scientific Software Development GmbH. (2024) ATLAS.ti Windows (24.2.1.verzió) [Qualitative data analysis software]. <https://atlasti.com>
- Berger V. (2018) *Térre szőtt társadalmiság. A tér kategóriája a szociológiaelméletekben*. Budapest: L'Harmattan – Könyvpont.
- Bindorffer Gy. (2001) *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Budapest: Új Mandátum – MTA Kisebbségkutató Intézet.
- Bindorffer Gy. (2002) Asszimiláció és túlélés. In Kovács N. – Szarka L. (szerk.) *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és identitás kérdésköréből*. Budapest: Akadémiai, 11–31.
- Bucher E. – Pirisi G. – Reményi P. (2004) A dél-dunántúli némettség hatása a regionális fejlődésre. In Kupa L. – Gyurok J. (szerk.) *Határmenti régiók és kisebbségek a 19–20. században*. Pécs: B&D Stúdió, 153–165.
- Csurgó B. (2013) *Vidéken lakni és vidéken élni: A városból vidékre költözők hatása a vidék átalakulására: a város környéki vidék*. Budapest: Argumentum – MTA TK Szociológiai Intézet.
- Csurgó B. – Horzsa G. – Megyesi B. (2022) A vidékimázs és helyi identitás kutatásának lehetőségei és módszerei. *Szociológiai Szemle*, 1, 15–40. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.1.2>
- Csurgó B. – Kiss M. – Tomay K. (2025) A vidéki vállalkozók szerepe a térségimázs formálásában. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 15(2), 94, <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2025.2.94>
- Csurgó B. – Légmán A. (2015) Lokális közösség, megtartó közösség. Elméleti megközelítések a lokális közösség integráló szerepének vizsgálatához egy vidéki településen. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 4, 50–66.
- Eiler F. – Tóth Á. (2020) (szerk.) *A magyarországi németek történetének elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek*. Budapest: Argumentum – Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Eurostat (2024) *Statistic explained: Performance of the agricultural sector*. Elérhető: <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Agriculture> [Letöltve: 2024-10-25].
- Hutterer M. Gy. (1973) A magyarországi német népcsoport. In *Népi kultúra – Népi társadalom*. Az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának évkönyve. 93–117.
- Jóvér V. (2023) A new way to understand urban-rural relations: Habitus studies of rural places. *Hungarian Geographical Bulletin*, 1, 75–85. <https://doi.org/10.15201/hungeobull.72.1.5>
- Kovács I. (2022) *Vidékszociológia*. Debrecen: Egyetemi.
- Kugler J. (2007) A felvidéki magyarok magyarországi letelepítése. In Molnár I. – Szarka L. (szerk.) *Otthontalan emlékezet. Emlékkönyv a csehszlovák – magyar lakosságcsere 60. évfordulójára*. MTA Kisebbségkutató Intézet – Kecskés László Társaság, Komárom, 114–126.
- KSH – Népszámlálás2022 Elérhető: <https://nepszamlalas2022.ksh.hu/adatbazis/> [Letöltve: 2024-10-27].
- Lefebvre, H. (1991 [1974]) *The production of Space*, Oxford: Basil Blackwell.
- Ley, D. (1986) Alternative Explanations for Inner-City Gentrification: A Canadian Assessment. *Annals of the Association of American Geographers*, 76, 521–535. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8306.1986.tb00134.x>
- Manherz K. (1998) (szerk.) *A magyarországi németek. Változó Világ* 23. Budapest: Útmutató.
- Manherz K. (2015) A magyarországi német nemzetiségről. *Honismeret*, (4), 35–39.
- Nemes G. – Orbán É. – Tomay K. (2022) Meghasadt valóságok– dilemmák a turizmus és a dzsentrifikáció szerepéről a vidék fejlődése kapcsán. *Szociológiai Szemle*, 32(1), 88–113. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.1.5>
- Orbán É. – Kovács T. (2025) A vidéki dzsentrifikáció Erdőbénye példáján. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, (2) 6, <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2025.2.6>
- Pál H. (2021) A bukovinai székelyek által is lakott magyarországi települések lélekszámának alakulása. *Területi Statisztika*, 61(4), 527–550.
- Phillips, M. (1993) Rural gentrification and the processes of class colonisation. *Journal of Rural Studies*, 2, 123–140. [https://doi.org/10.1016/0743-0167\(93\)90026-G](https://doi.org/10.1016/0743-0167(93)90026-G)
- Phillips, M. (2002) The production, symbolization and socialization of gentrification: impressions from two Berkshire villages. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 27, 282–308. <https://doi.org/10.1111/1475-5661.00056>
- Phillips, M. – Smith, D. – Brooking, H. – Duer, M. (2020) Idyllic ruralities, displacement and changing forms of gentrification in rural Hertfordshire, England. *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 66, 259–287. <https://doi.org/10.5565/rev/dag.604>

- Phillips, M. – Smith, D. – Brooking, H. – Duer, M. (2021) Re-placing displacement in gentrification studies: Temporality and multidimensionality in rural gentrification displacement. *Geoforum*, 118, 66–82. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2020.12.003>
- Ragadics T. (2023) „Ha itt bármi baj lenne, ez a falu egységbe állna.” Helyi közösségek a magyarországi vidék kistelepüléseiben. *Századvég*, 3, 9–36.
- Rose, D. (1984) Rethinking Gentrification: Beyond the Uneven Development of Marxist Urban Theory. *Environment and Planning D*, 2(1), 47–74. <https://doi.org/10.1068/d020047>
- Schwarcz Gy. (2021) *Lokalitás, etnicitás, gazdaság*. Budapest: BTK – Néprajztudományi Intézet.
- Seewann, G. (2015) *A magyarországi németek története I-II*. Budapest: Argumentum.
- Smith, N. (1979) Toward a Theory of Gentrification A Back to the City Movement by Capital, not People. *Journal of the American Planning Association*, 45(4), 538–548. <https://doi.org/10.1080/01944367908977002>
- Sulyok J. – Nemes G. – Orbán É.-Tomay K. (2024) ‘Is Second the New First?’ – The Conversion of Second Homes Into Primary Ones During and After the COVID-19 Pandemic. *European Countryside*, 16(1), 64–85. <https://doi.org/10.2478/euco-2024-0005>
- Swanson J. C. (2020) *Tangible Belonging: Negotiating Germanness in Twentieth-Century Hungary*. Pittsburg: University of Pittsburg. <https://doi.org/10.2307/j.ctt1n7qksw>
- TelR – Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer Elérhető: <https://www.oeny.hu/oeny/teir/#/> [Letöltve: 2024-10-27].
- Tomay K. (2006) Slumosodás és városrehabilitáció Budapesten. *Tér és Társadalom*, 1, 93–107. <https://doi.org/10.17649/TET.20.1.1041>
- Tomay K. (2019) Az összekötő társadalmi tőke (újra)termelődésének terei: A városi és vidéki dzsentrifikáció szerepe a vállalkozói és innovációs ökoszisztémákban. *Replika*, 111, 43–62. <http://doi.org/10.32564/111.4>
- Tomay K. – Berger V. (2024a) Inclusion or Exclusion? The Spatial Habitus of Rural Gentrifiers. *Social Inclusion*, 12 Art. 7787 <https://doi.org/10.17645/si.7787>
- Tomay K. – Berger V. (2024b) Habitus és térbeliség viszonya a vidéki dzsentrifikáció kapcsán. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 14(2), 129–150. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2024.2.129>
- Tomay K. – Lajos V. (2022) A képzelt vidék – a lehetséges, megteremtett és megélt vidékiségek. *Szociológiai Szemle*, 32(1), 4–14. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.1.1>
- Tomay K. – Orbán É. (2024): A vidéki dzsentrifikáció hazai volumene és a turizmus típusai, 2001 és 2022 között. *Területi Statisztika*, 2, 212–235. <https://doi.org/10.15196/TS640204>
- Tomay K. – Tuboly E. (2023) The role of social capital and trust in the success of local wine tourism and rural development. *Sociologia Ruralis*, 63, 200–222. <https://doi.org/10.1111/soru.12396>
- Tomay K. – Völgyi B. (2022) Közösség és dzsentrifikáció egy vidéki településen. *Szociológiai Szemle*, 1, 65–87. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.1.4>
- Váradi M. M. (2008) (szerk.) *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum.
- Váradi M. M. – Gábrriel D. – Koós B. – Németh K. (2025) Lehet-e Riviéra a periféria? Nyugat-európai időskorúak vidéki terekben. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, (2) 48, <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2025.2.48>
- Weber, M. (1967) *Szociológiai alapfogalmak*. *Gazdaság és Társadalom*. Budapest: KJK.

FÜGGELÉK

F1. táblázat. Az idézett interjúalanyok fontosabb jellemzői

	Nem	Kor	Település	Státusz
I1	férfi	középkorú (30–50)	Püspöknémeti	tősgyökeres
I2	nő	idős (70 felett)	Dombosnémeti	tősgyökeres
I3	férfi	fiatal (30 alatti)	Püspöknémeti	beköltöző
I4	nő	középkorú (30–50)	Dombosnémeti	egyéb (pl. a faluban dolgozik, ott vállalkozik, ott van nyaralója)
I5	nő	középkorú (30–50)	Püspöknémeti	tősgyökeres
I6	férfi	középkorú (30–50)	Dombosnémeti	beköltöző
I7	nő	érett (50–70)	Dombosnémeti	egyéb (pl. a faluban dolgozik, ott vállalkozik, ott van nyaralója)
I8	nő	középkorú (30–50)	Püspöknémeti	környékből költöző
I9	nő	középkorú (30–50)	Püspöknémeti	beköltöző
I10	nő	középkorú (30–50)	Püspöknémeti	beköltöző
I11	férfi	érett (50–70)	Püspöknémeti	tősgyökeres
I12	férfi	középkorú (30–50)	Püspöknémeti	beköltöző
I13	férfi	érett (50–70)	Püspöknémeti	tősgyökeres
I14	férfi	fiatal (30 alatti)	Dombosnémeti	beköltöző
I15	férfi	középkorú (30–50)	Püspöknémeti	egyéb (pl. a faluban dolgozik, ott vállalkozik, ott van nyaralója)
I16	nő	érett (50–70)	Püspöknémeti	tősgyökeres
I17	férfi	középkorú (30–50)	Dombosnémeti	egyéb (pl. a faluban dolgozik, ott vállalkozik, ott van nyaralója)
I18	férfi	középkorú (30–50)	Dombosnémeti	beköltöző
I19	nő	középkorú (30–50)	Dombosnémeti	beköltöző

LEHET-E RIVIÉRA A PERIFÉRIA?

Nyugat-európai időskorúak vidéki terekben

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2025.2.48>

ABSZTRAKT

Magyarországon folyamatosan nő az ide telepedett időskorú nyugat-európai állampolgárok száma; elsősorban németek választják otthonukként az ország vidéki, gyakran periférikus településeit. Ezek a külföldi időskorúak életstílus-migránsok, vagyis egy gazdagabb országból érkező, viszonylag jómódú emberek, akik egy új, vágyott életformát keresve váltanak országot és lakóhelyet, mert úgy érzik, hogy azt saját országukban nem tudják megvalósítani. Az utóbbi évek migrációs folyamatát a megélt vagy félt válságok táplálják, mindennekelőtt a megélhetési válság; az egzisztenciális feltételek romlása, a lecsúszástól való félelem késztet sokakat arra, hogy az olcsóbb élet lehetőségét kínáló magyar vidékre költözzenek. Más szavakkal, a földrajzi arbitrázs logikáját követik, amely lehetővé teszi számukra, hogy a származási országukban megrendült anyagi helyzetüket és társadalmi pozíciójukat az áttelepedés révén megőrizték, azon javítsanak, viszonylag privilegizált helyzetet élvezve a befogadó helyi társadalmakban.

A hazai vidékszociológiai kutatásokban egyre nagyobb az érdeklődés a vidék dzsentrifikációja, a vidék átstrukturálódásának egyik jellegzetes, noha nem kizárólagos folyamata iránt. A tanulmány egy periférikus kistelepülés példáján azt a kérdést járja körül, vajon a nyugat-európai időskorúak beköltözése elindíthatja-e a település dzsentrifikációját. Eredményeink azt mutatják, hogy noha az új lakók viszonylag privilegizált helyzetük révén potenciális dzsentrifikátoroknak tekinthetők, (egyelőre) nem teljesülnek azok a feltételek, amelyek a lokális társadalom dzsentrifikációját eredményeznék. A németek körében hiányzik az egyéni élet kereteinek megteremtésén túlmutató érték- és érdekközösség, a lokalitás átalakításának víziója, s így a faluban csupán egymás mellett élő, egymással ritkás szövetű kapcsolatokat fenntartó (német és magyar) mikroközösségek jönnek létre. A lokalitás mai arculatát meghatározó strukturális folyamatok – folyamatos népességvesztés, társadalmi, térbeli marginalizálódás – nem vezetnek az alacsonyabb jövedelmű helyi csoportok kiszorulásához. A beköltöző németek azok helyére lépnek, akik már korábban elmentek innen, vagy az ingatlanuk értékesítésével valósítják meg a maguk mobilitását.

Kulcsszavak: időskorúak nemzetközi migrációja, életstílus-migráció, földrajzi arbitrázs, vidéki dzsentrifikáció, periférikus vidéki terek

¹ HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete.

² HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; Evangélikus Hittudományi Egyetem.

CAN THE PERIPHERY BE THE RIVIERA?

Western European older migrants in rural areas

ABSTRACT

The number of Western European settlers in Hungary is steadily increasing, with Germans in particular choosing rural, often peripheral settlements as their new home. These older adults from abroad are life-style migrants, i.e. relatively affluent people living in a country with strong economic indicators who change country and place of residence in search of a new, desirable lifestyle because they feel they cannot achieve it in their own country. The migration process of recent years has been fueled by perceived or feared crises, above all the crisis of livelihood; the disruption of economic conditions and the fear of an economic downturn have led many to move to the Hungarian countryside, where they have the prospect of a cheaper life. In other words, they follow the logic of geographical arbitrage, which allows them to maintain and improve their financial situation and social position, which had been shaken in their country of origin, by relocating, enjoying a relatively privileged position in the host societies.

There is a growing interest in rural sociological research in Hungary towards the gentrification of the countryside, a characteristic, though not exclusive process of rural restructuring. Using the example of a small peripheral village, this paper explores the question of whether the arrival of older adults from Western Europe can trigger the gentrification of a settlement. Our results show that although the new residents can be considered as potential gentrifiers due to their relatively privileged position, the conditions for gentrification of the local society are not (yet) fulfilled. Among the Germans, there is no community of values and interests beyond the creation of a framework for individual life, no vision of the transformation of locality, and so only micro-communities are created (among Germans and Hungarians), living side by side in the village, maintaining sparse relations with each other. The structural processes that determine the image of localism today – continuous depopulation, social and spatial marginalization – do not lead to the displacement of lower-income local groups. German newcomers are replacing those who have already left or are able to achieve their mobility by selling their property.

Keywords: international retirement migration, lifestyle-migration, geoarbitrage, rural gentrification, peripheral rural areas

LEHET-E RIVIÉRA A PERIFÉRIA?

NYUGAT-EURÓPAI IDŐSKORÚAK VIDÉKI TEREBEN

BEVEZETÉS

A nyugdíjas vagy nyugdíj előtt álló időskorúak bekapcsolódása a globális migráció áramlataiba az elmúlt évtizedekben olyan meghatározó mobilitási formává vált, hogy kutatása a nemzetközi akadémiai világban önálló területté erősödött. Az időskorúak nemzetközi migrációját (*International Retirement Migration – IRM*)³ a kutatók leggyakrabban életstílus-migrációként (*lifestyle migration*) értelmezik: a fejlett világban élő, viszonylag privilegizált helyzetű emberek egy új, vágyott életformát keresve váltanak lakóhelyet (Gustafson 2001; Benson–O'Reilly 2009, 2016; Benson 2010, 2012; Benson–Osbaliston 2016; Korpela 2020), s jellemzően napfényes, kellemes klímájú, déli országokba költöznek (Casado-Díaz 2006; Lundström 2014; Matysiak 2022). Az IRM ugyanakkor a migrációban résztvevők gazdasági, társadalmi pozícióját illetően állandó változásban lévő jelenség (King–Cela–Fokkema 2021), újabban pedig közép-kelet-európai országok is bekerültek a célterületek közé (Bender–Hollstein–Schweppe 2018; Bender–Schweppe 2019; Iorio 2020; Koós–Tátrai–Gábrriel 2024). A migráció e formája már nem mondható jómódú, középosztálybeli emberek privilégiumának; egy másik országba költözés alacsonyabb társadalmi státuszú, akár sérülékeny helyzetű idősebb emberek számára is az életkörülményeik megtartását, javítását szolgáló stratégia lehet (Botterill 2017; Iorio 2020; de Jong 2022; Toyota 2022).

Magyarországon a statisztikai adatok már a kilencvenes évek derekától dokumentálták az idősebb korúak jelenlétét az országba ideiglenes vagy állandó jelleggel költözők között (Dövényi 2012; Illés 2013). A témában született tanulmányok szerint a nyugat-európai állampolgárok részint a korábban is kedvelt turisztikai helyszíneket választják, a Balaton és a termálfürdők környékét (Illés–Michalkó 2002; Kovács et al. 2004; Lőke et al. 2020), részint periferikus kistelepüléseket, amelyek nyugodt, csöndes, természetközeli lakókörnyezetet kínálnak számukra (Illés–Michalkó 2005; Illés 2007a, b, 2009), elsősorban Dél- és Nyugat-Dunántúlon (Rödl 1998; Járosi 2006, 2007; Szőke 2006; Gödri–Soltész–Bodacs-Nagy 2014:26–28.).

A nyugat-európai állampolgárok magyarországi migrációját elemző tanulmányok a jelenséget az élmény- és jóléti, valamint az életstílus-migráció (Járosi 2006, 2007; Szőke 2006; Balogi 2010; Lőke et al. 2020), illetve a földrajzi arbitrázs (Koós–Tátrai–Gábrriel 2024) fogalmaival ragadják meg, míg a településföldrajzi megközelítésű elemzések a periferikus vidéki tereket érintő nemzetközi migrációt az európai településhálózat léptékében értelmezhető dezurbanizációként azonosítják (Máté–Pirisi 2019).

A nyugat-európai állampolgárok tartós vagy időszakos magyarországi letelepedésének hatásai annak kezdetétől fogva foglalkoztatják a kutatókat. A kérdőíves lekérdezésen és/vagy interjúkon alapuló vizsgálatok

³ Tanulmányunkban az időskorúak fogalmát használjuk, mert a nemzetközi szakirodalom s a magunk tapasztalatai szerint e migrációs folyamatban nem pusztán nyugdíjas korú, 65 évnél idősebb emberek vesznek részt, hanem az 50–64 éves nyugdíj előtt álló korosztály is (*pre-retirement migration*, lásd: Stockdale–Marsalai 2013).

az ingatlanpiaci árak, a helyi és térségi szolgáltatások forgalma vagy a településműködtetés és -fejlesztés lehetőségei felől elemzik a változásokat, valamint a lokális társadalom átalakulását, a régi és új lakók együttélésének mintázatait, a betelepülők „integrációjának” lehetőségeit járják körül. Mindeddig hiányzik azonban a(z) idősebb) külföldiek migrációjával járó hatások elemzésének beágyazása a vidéki dzsentrifikációról szóló tudományos diskurzusba. Az elmúlt években a hazai vidékszociológiában növekvő figyelem övezi a vidéki dzsentrifikációt mint a vidék átalakulásának egyik jellemző (de nem kizárólagos) folyamatát (Kovács–Bodnár 2016; Lajos–Szijártó 2022; Nemes–Orbán–Tomay 2022; Nemes et al. 2022; Tomay–Völgyi 2022; Mikle 2024; Tomay–Berger 2024). A kutatók a vidéki dzsentrifikáció koncepcióját az országon belüli, a (nagy)városokból a vidéki térségek felé irányuló mobilitás jellegzetességeinek és hatásainak értelmezésében alkalmazzák. Egyes magyar vidéki terek ugyanakkor külföldi állampolgárok letelepedésének célterületévé váltak (egy-egy településen nemegyszer városból érkező és külföldi beköltözők egyaránt laknak). Felmerül a kérdés, vajon a vidéki dzsentrifikáció fogalmának segítségével értelmezhetjük-e az időskorú nyugat-európai állampolgárok migrációjának lokális hatásait. Írásunk címének megválasztásával is e hazai vidékszociológiai kutatási diskurzushoz való kapcsolódásunkat kívánjuk kifejezni, reflektálva egy, a témakörben megjelent tanulmány (Nemes et al. 2022) szellemes címére.

Egy jelenleg is folyó kutatási projekt⁴ tapasztalatain alapuló tanulmányunk több metszetben elemzi a nyugat-európai időskorúak Magyarország periferikus vidéki tereibe irányuló migrációját s annak hatásait. Országos léptékben népszámlálási adatok alapján vázoljuk e mobilitási forma dinamikáját, néhány jellegzetességét. Azt a kérdést, hogy időskorú nyugat-európai állampolgárként kik és miért telepednek le periferikus falvakban, a körükben készített interjúkra, az ő történeteikre támaszkodva járjuk körül, arra törekedve, hogy eredményeinket az IRM elméleti és értelmezési kereteihez kössük. Végül, az időskorú nyugat-európaiak migrációjának helyi társadalomra gyakorolt hatásait mikroperspektívából, egyik terepünk, Malomvég⁵ példáján tárgyaljuk, vizsgálva a vidéki dzsentrifikáció fogalmának és értelmezési keretének relevanciáját.

AZ EMPIRIKUS KUTATÁS MÓDSZERTANA

Kutatási terepeink kiválasztását kvantitatív adatelemzéssel kezdtük, s ezek alapján határoltuk le Somogy vármegyét, melynek területén viszonylag nagy számban élnek időskorú külföldiek, elsősorban németek (Koós–Tátrai–Gábor 2024). 2022 tavaszán előzetes terepmunkák során hat faluban készítettünk interjút polgármesterekkel, önkormányzati dolgozókkal, helyi lakosokkal és külföldiekkel, majd kiválasztottuk azt a három (200–700 lakosú) kistelepülést, ahol szociológiai terepmunkát végeztünk. Választásunk olyan falvakra esett, amelyek viszonylag távol (20–25 km) fekszenek a Balatontól, nem rendelkeznek kiemelkedő természeti vagy kulturális értékekkel, s úgy földrajzi, közlekedési szempontból, mint gazdasági és társadalmi mutatóik tekintetében periferikus települések.

A terepmunka során félig strukturált interjút készítettünk külföldiekkel: a német és osztrák állampolgárokkal német, illetve a holland, belga, francia vagy angol betelepültekkel angol nyelven. Először arra kértük interjúpartnereinket, hogy meséljék el beköltözésük, betelepedésük történetét; további kérdéseink a

4 A tanulmány az „Időskorúak migrációja és lehetséges fejlesztési hatása a vidéki Magyarországon” (NKFI, K-138838) című kutatási projekt keretében készült. A projektet a HUN-REN KRTK és a HUN-REN CSFK konzorciumi partnerségben valósítja meg. A CSFK FTI kutatói az Ukrajnából Magyarországra áttelepülő időskorúak migrációját vizsgálja Észak-Kelet-Magyarországon (Erőss 2022; Kovály–Opióla 2025; Erőss–Kovály–Tátrai 2025), míg a KRTK RKI munkatársai a Dél-Dunántúlra érkező nyugat-európaiak, elsősorban németek migrációjára fókuszál.

5 A tanulmányunkban szereplő helységneveket anonimizáltuk.

migrációs döntés háttérében álló okokra, motivációkra, a választás szempontjaira, otthoni és magyarországi életük jellemzőire irányultak. A választott interjú techniká révén nyitottak voltunk az interjúpartnereink által felvetett új szempontokra is. A betelepített külföldiek mellett félig strukturált interjúkat készítettünk tősgyökeres lakosokkal is, akiket az életkörülményeikről és a faluba érkező külföldiekről alkotott véleményükről kérdeztünk.⁶ Összesen 30 interjú készült külföldiekkel, 23 helyi lakosokkal, emellett azonban az utcán vagy közösségi terekben folytatott beszélgetések és megfigyelések is gyarapították tapasztalatainkat, amelyeket a terepnaplóban rögzítettünk.

Tisztában vagyunk feltáró jellegű kutatásunk korlátaival. Eredményeink statisztikai értelemben nem tekinthetők reprezentatívnak, s nem állíthatjuk, hogy a migráció e formájáról szerzett tudásunk minden ide települő nyugat-európai időskorúra kiterjeszthető, ahogy azt is feltételezzük, hogy más, például kedvezőbb fekvésű és turisztikai vonzerővel rendelkező településen a migrációban érintettek gazdasági, társadalmi státusza és a migráció lokális hatásai eltérőek lehetnek.

ÉLETSTÍLUS-MIGRÁCIÓ, FÖLDRAJZI ARBITRÁZS, TRANSZNACIONÁLIS DZSENTRIKÁCIÓ: AZ IDŐSKORÚAK NEMZETKÖZI MIGRÁCIÓJÁNAK ÉRTELMEZÉSI KERETEI

Az időskorúak nemzetközi migrációját elemző tanulmányok a mobilitásnak ezt a formáját jellemzően *életstílus-migrációként (lifestyle migration)* értelmezik. Benson és O'Reilly klasszikus definíciója szerint az életstílus-migránsok „*viszonylag jómódú személyek minden korosztályból, akik időszakos vagy állandó jelleggel olyan helyekre költöznek, amelyek számukra a legkülönbözőbb okokból egy jobb minőségű életet jelentenek*” (Benson–O'Reilly 2009:609).

Az életstílus-migráció nem tekinthető önálló, a migráció más formáitól élesen elkülöníthető kategóriának, ehelyett egyfajta megismerési keretet kínál (Hayes 2021); „*inkább egy nézőpont, mintsem egy zárt fogalom*” (Benson–O'Reilly 2016:25), amely „nézőpont” a migráció személyes vonatkozásaira fókuszál. Az életstílus-migráció koncepciója ugyanis olyan etnográfiai kutatások alapján formálódott, amelyek a migrációban érintettek önmeghatározására és narratíváira fókuszálnak, azt vizsgálják, hogy az emberek miként képzelik el az életüket egy másik helyen és kultúrában, s hogy vágyaikat, terveiket miként valósítják meg áttelepedésük után (Hayes 2021).

Az életstílus-migráció mint koncepció és értelmezési keret a folyamatosan bővülő empirikus kutatási eredményeknek, valamint a kritikai reflexióknak köszönhetően finomodik és gazdagodik. A kritikák részben a migráció e formájában résztvevők általánosan tételezett gazdasági, társadalmi és politikai szempontból privilegizált helyzetét (Gustafson 2001; Croucher 2012; Emard–Nelson 2021) illetik. Huete és szerzőtársai a „viszonylag jómódú” pontos meghatározásának hiányára és arra mutatnak rá, hogy a jobb élet utáni vágy a munka- és az életstílus-migránsokra egyaránt jellemző, ezért érdemes a migráció e két típusát egyazon kontinuum mentén elhelyezni és értelmezni (Huete–Mantecón–Estévez 2013:337). E megközelítés szerint a migrációban érintettek relatív jómódja nem jelenti azt, hogy a migrációs döntéseket ne befolyásolnák gazdasági kényszerek. Egy nemrég készült szakirodalmi áttekintés arra a következtetésre jutott, hogy a nyugdíjas korú migránsok költözésének egyik legfontosabb indokát a befogadó országra jellemző alacsony megélhetési költségek jelentik (Savaş et al. 2023). Egy az Észak-Európából a mediterrán országokba költöző nyugdíjasok körében végzett kutatás pedig kiemelte a megélhetési nehézségek hatását a migrációs döntésekre, és az

⁶ Az interjúkat Gábor Dóra, Németh Krisztina és Váradi Monika Mária, valamint gyakornokként Bibó Hanna készítette.

időskorúak nemzetközi migrációját a gazdasági migráció egyik típusaként azonosította (Repetti–Phillipson–Calasanti 2018). Hasonló eredményekre jutott Hayes, aki az Ecuadorba gazdasági okokból áttelepedő észak-amerikai nyugdíjasokat kényelmes életet kereső gazdasági migránsoknak (*economic amenity migrants*) nevezte, akik otthon nem egyszer komoly anyagi nehézségekkel néznek szembe, és az országváltás után olcsóbban, alacsonyabb kiadások mellett élhetnek számukra értékes életet (Hayes 2015a:274, 2015b, 2018; Hayes–Pérez–Gañán 2016).

Az életstílus-migrációt maguk az érintettek és a kutatók is gyakran önkéntes, szabad választáson alapuló mobilitási formának tekintik, s ez elfedheti azokat a külső tényezőket és strukturális kényszereket, amelyek alakítják, ösztönzik és korlátozzák a migránsok döntéseit, cselekedeteit (Korpela 2014; Benson–Osbaldeston 2016). Az életstílus-migrációban résztvevő időskorú emberek életében a migrációs döntést meghatározó gazdasági kényszert jelenthet a vártnál alacsonyabb összegű nyugdíj vagy az egészségügyi kiadások növekedése. A fejlett országokban a 2008-as pénzügyi válság, majd a megszorító intézkedések kedvezőtlenül befolyásolták számos nyugdíjas vagy a nyugdíjazáshoz közel álló középosztálybeli család, illetve egyedülálló ember gazdasági, pénzügyi és társadalmi pozícióját, valamint jövőbeli kilátásait, akik ezért úgy döntöttek, hogy áttelepednek egy alacsonyabb megélhetési költségű, olcsóbb országba (Hayes 2014, 2015a, 2015b, 2018, 2021; Bender–Hollstein–Schweppe 2018; Iorio 2020).

Ecuadorba költözött észak-amerikai és kanadai időskorúak életstílus-migrációját elemző munkáiban Hayes (2014, 2015a, 2015b, 2018, 2021; Hayes–Pérez–Gañán 2016) bevezette a *földrajzi arbitrázs* (*geographical arbitrage* vagy *geoarbitrage*) politikai gazdaságtani koncepcióját. Hayes értelmezésében az észak-déli irányú nemzetközi migráció során a nyugdíjasok, akik aktív korukban a fejlett országok munkaerőpiacán értékesítették munkaerejüket, onnan származó nyugdíjukat, megtakarításaikat, valamint napi kiadásaikat áthelyezik alacsony megélhetési költségekkel jellemezhető országokba, ahol olyan lakhatási és életfeltételeket biztosíthatnak maguknak, amelyre otthoni körülményeik között nem lennének képesek. Ezért az időskorúak nemzetközi életstílus-migrációja „*megfeleltethető a pénzügyi vagy kereskedelmi arbitrázsnek, amely a különböző piacok árkülönbségeiből meríti nyereségét*” (Hayes 2014:11). Átköltözésük révén a migránsok a maguk előnyére fordítják „*egyéni arbitrázslehetőségeiket*”, amelyeket a globális strukturális hierarchiák és egyenlőtlenségek teremtenek meg. Európai kontextusban Iorio (2020) bulgáriai olasz nyugdíjasok migrációját vizsgálta, s eredményei alátámasztották a földrajzi arbitrázs értelmezési keretének relevanciáját.

Hayes szerint az időskorúak életstílus-migrációját egyre inkább a földrajzi arbitrázs és a kényelmes életet kereső gazdasági migráció individuális gyakorlatai alakítják (Hayes 2015a:280). A migránsok úgy teremtik meg egy vágyott, kényelmes új élet kereteit, hogy számottevően javítanak lakhatási és megélhetési viszonyaikon. A földrajzi arbitrázs lehetővé teszi, hogy az otthon elveszített vagy megrendült korábbi gazdasági és társadalmi státuszukat az átköltözés révén viszonylag privilegizált helyzetű fordítsák a befogadó országokban (Hayes 2014, 2015a, 2015b, 2018, 2021; Ertuğrul 2016; Bender–Hollstein–Schweppe 2018; Repetti–Phillipson–Calasanti 2018; King–Cela–Fokkema 2021; Iorio 2020). Az életstílus-migránsok viszonylagos privilegizált helyzete azonban a befogadó országban is együtt járhat a társadalmi sérülékenységgel, ami fakadhat elszegényedésből, magányból, megbetegedésből vagy kielégítetlen gondozási szükségletekből (Viteri 2015; Benson–O’Reilly 2016; Botteril 2017; Ormond–Toyota 2017; Emard–Nelson 2021; Toyota 2022).

Miközben a saját társadalmukban alacsonyabb státuszú időskorúak mind nagyobb mértékben kapcsolódnak be a nemzetközi migrációba, több kutató is azt hangsúlyozza, hogy az életstílus-migráció strukturáli-

san privilegizált mobilitásnak tekinthető; az életstílus-migránsok a helyi lakosokkal szemben állampolgárságuk, jövedelmi viszonyaik, és a globális dél országokban etnicitásuk alapján egyaránt privilegizált helyzetűek. A befogadó államok, helyi önkormányzatok és más szereplők pedig – szemben a menekültekkel vagy gazdasági migránsokkal – gyakran nemcsak üdvözlők, hanem támogatják is az életstílus-migránsok betelepülését, feltételezve, hogy megjelenésük kedvező gazdasági és fejlesztési hatásokkal jár helyi és országos szinten (Gustafson 2001; Croucher 2012; Janoschka–Haas 2014; Hayes 2015a, 2015b; Emard–Nelson 2021).

Emard és Nelson (2021) szerint a globális északról a globális dél országaiba irányuló életstílus-migráció lokális hatásainak megértése megkívánja a kutatói perspektíva megváltoztatását; az életstílus-migráció kutatói elsősorban a migránsok tapasztalataira támaszkodnak⁷ – akikkel jellemzően nemcsak nyelvük és kultúrájuk, de osztálypozíciójuk is azonos –, és nem fordítanak elegendő figyelmet arra, hogy a helyiek perspektívájából vizsgálják a migráció gazdasági, társadalmi és politikai hatásait. A globális dél országokban a helyiek tapasztalataira, értelmezéseire fókuszáló kutatások arra világítanak rá, hogy az életstílus-migránsok beköltözése nem feltétlenül jár a remélt kedvező hatásokkal, a kíváncsúnak tartott fejlesztések nem a helybeliek érdekeit szolgálják. Az időskorúak nemzetközi életstílus-migrációjának kedvelt célterületein folytatott kutatások szerint a folyamat eredménye kiszorítás és kizárás (Bastos 2014; Mollett 2016). Az őslakosok kiszorultak a városi és vidéki ingatlanpiacról, földjeikért rendkívül alacsony árat adnak a jellemzően nem helyi befektetők – akiknek érdekeit az állam gyakran szabályozási és finanszírozási eszközökkel, olykor a törvények kijátszását segítve is támogatja –, hogy azután többszörös áron értékesítsék az ingatlanokat. Az őslakosok nem csupán építik a rezidenciaturisták és életstílus-migránsok lakóhelyéül szolgáló házakat, lakóparkokat, hanem gyakran nem is tudnak másutt elhelyezkedni, mint e migránsok otthonaiban, kertészként vagy háztartási alkalmazottként (Bastos 2014; Hayes 2014, 2015a, 2015b, 2018; Mollett 2016).

Az életstílus-migráció ingatlanpiaci, gazdasági és társadalmi kizorító hatását egyes kutatók, elsősorban a befogadó országok nagyvárosi tereinek és városi társadalmainak átalakulását vizsgálva, a *transznacionális dzsentrifikáció* fogalmával írták le (Hayes 2014, 2015a, 2015b, 2016; Janoschka–Haas 2014; Janoschka 2016; Hayes–Zaban 2020; Alexandri–Janoschka 2020). Az életstílus-migránsok csupán egy jobb, nyugodtabb, autentikus életet, természeti szépségeket, kulturális értékeket keresnek, ám egyéni szándékaiktól függetlenül *dzsentrifikátorokként* lépnek fel (Hayes 2014:15). Megjelenésükkel nem pusztán az ingatlanok árát, de a mindennapi megélhetés, a fogyasztás költségeit is növelik, s miközben új munkahelyeket is teremtenek, egyúttal kiszorítják az őslakosokat hagyományos megélhetésük lehetőségeiből és tereiből. Privilegizált helyzetük révén nagyobb szabadsággal rendelkeznek, mint a befogadó közösségben élők, akiknek nincsenek eszközeik a dzsentrifikáció negatív hatásainak kivédésére, s „*e tekintetben az egyéni cselekvések újratermelik az ágencia strukturális egyenlőtlenségeit úgy globális, mint lokális léptékben*” (Hayes 2015b:95).

⁷ Az életstílus-migrációt elemző kutatók a migrációban részt vevők narratíváiból indulnak ki (Benson 2010), a helyváltoztatás mögött meghúzódó motivációkra, a választott helyekhez kapcsolódó képzetekre, valamint a migrációt követő életre fókuszálnak.

IDŐSKORÚ NYUGAT-EURÓPAIAK MAGYARORSZÁGI PERIFERIKUS TEREBEN

A migráció mintázatai az adatok tükrében

A 2022-es népszámlálási adatok szerint az ezredforduló óta jelentősen emelkedett a Magyarországon élő külföldi állampolgárok száma (2001: 93 ezer; 2022: 218 ezer ember), a növekmény különösen magas az időskorú (60 évesnél idősebb) külföldi állampolgárok esetében; számuk húsz év alatt megháromszorozódott (2001: 9, 6 ezer; 2022: 37 ezer).

A legtöbb itt élő külföldi időskorú német állampolgár, további jelentős küldő ország Ausztria, Svájc, Hollandia, valamint Belgium (1. táblázat). A nyugat-európai uniós országokból Magyarországra irányuló migrációban részt vevők életkora egyre inkább eltolódik az idősebb korosztályok felé. A 2022-ben az országban számba vett német állampolgárok több mint fele volt hatvan évnél idősebb és (noha Ausztria és Svájc esetében ez az arány magasabb) messze meghaladja mind a magyar, mind az itt élő külföldi állampolgárok átlagos életkorát.

1. táblázat. A 2022-es népszámlálás során Magyarországon összeírt 60 év feletti külföldi állampolgárok a kibocsátó ország szerint, illetve az idők aránya az adott állampolgárságúak körében

	Német-ország	Ausztria	Hollandia	Belgium	Svájc	Egyéb külföldi állampolgár	Összes külföldi állampolgár	Magyar állampolgár
Összesen	22 184	4 770	3 483	2 009	1 817	183 682	217 945	9 385 573
Ebből 60 év feletti	11 420	2 498	1 605	756	1 108	20 383	37 770	2 506 901
60 év felettiek aránya (%)	51	52	46	38	61	11	17	27

Forrás: <https://nepeszamlalas2022.ksh.hu/> adatbázis alapján saját szerkesztés.

Link a konkrét adattáblához: Népszámlálási adatbázis – Központi Statisztikai Hivatal (ksh.hu)

Az időskorú német állampolgárok nem pusztán a legnagyobb csoportot alkotják az itt élő külföldiek között, de az elmúlt két évtizedet tekintve a legdinamikusabban bővült is; a 2001-es népszámlálás idején mindössze 1 003 hatvanévesnél idősebb német állampolgárt vettek számba, 2022-re számuk megtízszereződött (11 420 főre emelkedett). A népszámlálás alapján kirajzolódó képet megerősítik a németországi nyugdíjbiztosító éves statisztikái is: 2022-ben ugyanis átlagosan 11 460 korbetöltött nyugdíjas⁸ számára utaltak Magyarországra nyugdíjat, míg 2012-ben⁹ még csak 5 361 itt élő német nyugdíjas részesült ellátásban.

A Magyarországra érkező német időskorúak túlnyomó többsége – eltérően az itt regisztrált más nyugat-európai országok állampolgáraitól – nem a fővárosban, hanem községekben, illetve kis- és középvárosokban telepedik le (2. táblázat). A lakóhelyválasztás erős területi koncentráltságát jelzi, hogy a német időskorúak zömmel somogyi és zalai településeket választanak, és gyakran költöznek kedvezőtlen gazdasági és társadalmi mutatókkal jellemezhető, periférikus falvakba.

⁸ Rente 2022:125.

⁹ Die Rentenbestände in der gesetzlichen Rentenversicherung in der Bundesrepublik Deutschland 2012:122.

2. táblázat. A 60 év feletti magyar és külföldi állampolgárok lakóhely típusa szerinti megoszlása (%) népszámlálási adatok alapján, 2022-ben

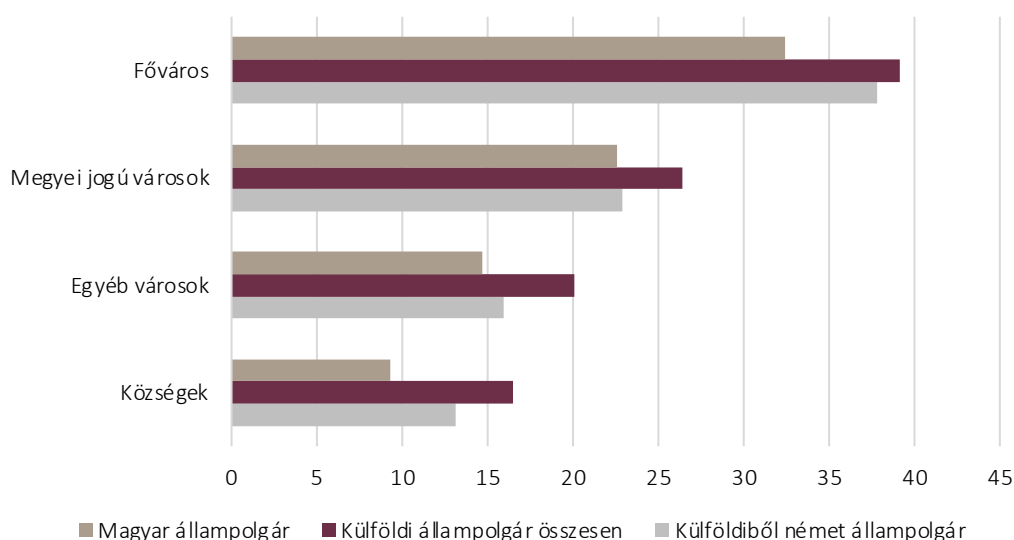
	Magyar állampolgár	Külföldi állampolgár összesen	Külföldiből német állampolgár
Főváros	17,00	26,00	7,67
Megyei jogú városok	21,72	11,20	8,36
Egyéb városok	32,92	21,58	24,96
Községek	28,36	41,21	59,00

Forrás: <https://nepszamlalas2022.ksh.hu/adatbazis> alapján saját szerkesztés. Online link a konkrét adattáblához: Népszámlálási adatbázis – Központi Statisztikai Hivatal (ksh.hu)

Az IRM hazai térbeli mintázata – legalábbis a német állampolgárok esetében – arra utal, hogy az át- és letelepedést meghatározó döntésekben az anyagi kényszerek perdöntő szerepet játszanak; az időskorúak (viszonylag) olcsó ingatlanokat és megélhetési lehetőségeket keresnek, ami alátámasztja a földrajzi arbitrázs értelmezési keretének érvényességét (Koós–Tátrai–Gábor 2024).

A kis- és középvárosokban, illetve a községekben élő németországi időskorúak magasabban kvalifikáltak, nagyobb körükben a diplomások aránya, mint a befogadó települések lakosságának azonos korosztályaiban (1.ábra). Ez pedig a megjelenésük lokális hatásainak irányára, akár dzsentrifikációs tendenciákra is utalhat.

1.ábra. Diplomások aránya a 60 év felettek körében, településtípusok szerinti bontásban

Forrás: <https://nepszamlalas2022.ksh.hu/adatbazis> alapján saját szerkesztés.

Link a konkrét adattáblához: Népszámlálási adatbázis – Központi Statisztikai Hivatal (ksh.hu)

Kik jönnek, mit keresnek?

A vizsgált periferikus falvakba áttelepülő nyugat-európaiak többsége, az országos tendenciáknak megfelelően, Németországból érkezett, de találkoztunk osztrák, francia, belga, angol, luxemburgi és holland állampolgárokkal is. Empirikus eredményeink nem támasztják alá az európai településhálózaton belül érvényesülő dezurbanizáció elméletét (Máté–Pirisi 2019); nem mondhatjuk, hogy jellemzően a nagyvárosok lakói választanak maguknak vidéki tereket; interjúalanyaink korábbi lakóhelye a metropoliszoktól a kisvárosokon át a falvakig terjed.¹⁰

Néhány fiatalabb családtól és egyedülállótól eltekintve, interjúalanyaink többsége nyugdíjas korú vagy nyugdíj előtt áll, eredeti országuktól öregségi és özvegyi vagy korai nyugdíjat kapnak, illetve rokkantsági ellátásban részesülnek. Találkoztunk olyan aktív korú házaspárokkal is, akik otthon eladták az ingatlanukat, és a magyarországi ház megvásárlása után megmaradt összegből élnek, amíg a nyugdíjellátásra jogosultak lesznek, illetve néhányan kisebb vállalkozásukat itt is folytatják. Az ide települtek korábbi foglalkozásai változatos képet mutatnak: kisvállalkozók, a köz- és magánszféra legkülönbébb ágazataiban dolgozó alkalmazottak; pedagógusok, gyári munkások vagy idősgondozók egyaránt akadnak közöttük. Hallottunk bizonytalan foglalkoztatásról és alacsony (várható) nyugdíjról is. Sérülékeny helyzetben vannak azok az asszonyok, akik több gyermeket neveltek fel és csak rövid időt töltöttek el a munkaerőpiacon, mások pedig olyan munkahelyen dolgoztak, ahol a bérük egy részét nem hivatalosan kapták kézhez, illetve kisvállalkozóként minimális összegű járulékokat fizettek be maguk után. Interjúalanyaink történetei, jövedelmi, anyagi viszonyai jelzik, hogy nem elsősorban jómódú, magas státuszú családok telepedtek e falvakba, hanem alsó-középosztálybeli, szerényebb jövedelmű, illetve alacsonyabb munkaerőpiaci pozícióból érkező, nemegyszer sérülékeny helyzetű egyedülálló emberek vagy párok. Ez a tapasztalat egybecseng az újabb nemzetközi kutatási eredményekkel (Botteril 2017; King–Cela–Fokkema 2021; Iorio 2020; Toyota 2022; Spaan–Henkens–Kalmijn 2023).

Interjúalanyaink közül néhányan rezidenciaturisták (Járosi 2006, 2007; Janoschka–Haas 2014), vagyis második otthonként, időszakosan¹¹ használják magyarországi ingatlanukat, többségük azonban állandó lakóhelyének tekinti falusi házat. Néhány nemzetközi (Savaş et al. 2023) és hazai kutatás (Michalkó–Illés–Berényi 2003; Illés–Michalkó 2002) hangsúlyozta a fogadó országban turistaként szerzett tapasztalatok szerepét a migrációs döntésekben és az új lakóhely kiválasztásában. Várakozásainktól eltérően azonban a megkérdezett külföldiek között alig akadt, aki korábban turistaként járt volna az országban, akik pedig üdültek a Balatonnál, nem akartak a tó mellett letelepedni,¹² visszatartotta ettől őket az ingatlanok ára és a túlszűfolttság, ami a beépítésre éppúgy vonatkozik, mint a „*túl sok német*” jelenlétére. A falvakba költöző interjúalanyaink a Balaton és a közkedvelt fürdőhelyek könnyű elérhetőségét ugyan előnyös adottságnak tekintik, de nem ez a közelség határozta meg, hogy hol vásároltak ingatlant, ahogy a térség turisztikai, kulturális vonzereje vagy a táj szépsége sem szerepelt a mérlegelendő szempontok között. Arról sem tájékoztattuk előzetesen, hogy milyen az a falu, ahová beköltöznek, kik élnek ott, milyen a település ellátottsága. Amit kerestek: egy *megfizethető*,

10 Ami Németországot illeti, Járosi (2006) közel húsz évvel korábbi eredményeivel összhangban mi sem tapasztaltuk, hogy a volt kelet-német tartományokban élők körében népszerűbb célország lenne Magyarország.

11 A második otthonok tulajdonosai jellemzően azt tervezik, hogy nyugdíjba vonulásuk után véglegesen ide költöznek, de olyan külföldivel is találkoztunk, aki azt fontolgatta, hogy egy tengerrel rendelkező, olcsóbb országban (mint Albánia) vásárol nyaralót. A folyamatosan itt élő családok között is akadtak, akik először hosszabb-rövidebb szabadságaikat töltötték a magyarországi házukban, s csak évek után, nyugdíjasként költöztek ide.

12 A somogyi falvakba a kétezres évek elején telepedett (német) migránsok számára döntő választási szempont volt a falvak ismeretlensége, észrevétlensége, elzártsága, turisztikai kihasználatlansága (Járosi 2006:123).

viszonylag jó állapotban lévő *falusi* ház, lehetőleg nagy kerttel (noha utóbbi többeknél csak ráadás és nem a mérlegelés tárgya volt).¹³ Olyan német beköltözőkkel is beszélünk, akik nem saját ingatlant vásároltak, hanem házat bérelnék, s ezt a megoldást az elegendő pénz hiánya miatt vagy azért választották, mert nem zárták ki annak lehetőségét, hogy végül egy másik magyarországi településen telepedjenek le.

A migráció mellett szóló döntés néha gyors, néha évekig elhúzódó, de mindig összetett folyamat, amelyet az anyagi megfontolások mellett érzelmek, személyes várakozások, remények, vágyak szönek át. Nem egy interjúalanyunk említett olyan „vízválasztó eseményt” (Benson 2012), élettörténeti fordulópontot, amely kiváltotta vagy elősegítette a migrációt; ilyen lehet maga a nyugdíjazás, de éppígy egy betegség, baleset, egy családtag elvesztése, egy újrakezdést ígérő partnerkapcsolat vagy éppen a munkahelyi kiégés. A magyarországi falusi ház megvásárlása mellett szólhatott a csendes, nyugodt környezet, a természet közelsége, a tágasság, az önálló gazdálkodásra vagy lótarásra alkalmas terület is.

Az életstílus-migráció nem egyszeri, befejezett cselekvés, hanem folyamat, s ekként egy „reflexív egyéni projekt”. Amikor a kutatók felteszik a kérdést, hogy milyen okok és motivációk vezettek a migrációhoz, az érintettek már az elköltözésüket követően, visszatekintve mesélik el történetüket (Benson–O’Reilly 2009, 2016). A migránsok történetei tehát nem feltétlenül fedik fel a migráció tényleges okait és a motivációit, és gyakran arra szolgálnak, hogy a döntést utólag igazolják (Hayes 2015a:271). Még ha ennek tudatában is vagyunk, nem tekintjük véletlennek, hogy az egyéni történetekben rendre ugyanazok az érvek, okok, és a befogadó országról alkotott azonos elképzelések szólnak az áttelepedés mellett. Azt tapasztaltuk, hogy a megszólaltatott nyugat-európai időskorúak migrációs történetei Magyarországra költözésük idejétől függően eltérnek egymástól. A kétezres évek elején áttelepedők az alacsony ingatlanárak mellett az életstílus-migrációhoz kapcsolódó motivációkat, vágyakat említették; a csendes, nyugodt, kényelmes életet, a természet közelségét. Az elmúlt években érkezők azonban, néhány kivételtől eltekintve, meglepően egybehangzóan és elsősorban az országukban észlelt, megélt, félt válságokkal és azok következményeivel magyarázták azt, hogy a „kivándorlás”¹⁴ mellett döntöttek és éppen Magyarországot választották.

Az áttelepedés történeteiben határozott eltolódást figyelhettünk meg az anyagi és az új, vágyott életformához kapcsolódó motivációk felől az összetettebb, az elhúzódó polikrízis¹⁵ hatásait is tükröző okok felé (Gábel–Németh–Váradi 2024). Amit a tudományos és médianyilvánosságban a polikrízis fogalmával írnak le, az a megkérdozett nyugat-európai időskorúak számára azt jelenti, hogy a tömeges bevándorlás, majd az állami járványkezelés miatt többszörösen megrendült a biztonságérzetük, korlátozottá vált a szóláshoz vagy a saját testük feletti rendelkezéshez való joguk, személyes autonómiájuk. Ezekben a válság-narratívákban tehát a külföldi időskorúak saját országuk elhagyását és Magyarország választását bemutató történetei elsősorban politikai-ideológiai értékek (Xiang–Nyíri 2022) köré szerveződnek.

¹³ Saját ház és nagy kert – ez a vágy már a kétezres évek elején érkezett németek körében is jellemző volt, s mivel ezt az időskorú migráció hagyományos dél-európai célországaiban nem tudták volna elérni, Magyarország periferikus falvai mellett döntöttek (Járosi 2006).

¹⁴ Voltak olyan német interjúalanyaink, akik önmagukra és az országukból érkezőkre a kivándorló (*Auswanderer*) kifejezést használták, s e fogalmat a Magyarországon élő németek számos Facebook-csoportjának egyike is tartalmazza (Német nyugdíjasok – kivándorlók, akik szeretik Magyarországot, az országot és az embereket). A kifejezés használata a migráció hátterében meghúzódó kényszereket jelzi.

¹⁵ A polikrízis fogalma a Covid19-járvány, az Ukrajna elleni háború, az energia- és megélhetési költségek emelkedése, valamint a klímaválság együttes jelenlétét és hatását hivatott kifejezni (WEF 2013). Interjúalanyaink migrációs történetei a fogalom által lefedett válságjelenségek, elsősorban a migrációs válság és a Covid19-járvány kezelése köré szerveződtek.

A jobb minőségű életet külföldön kereső életstílus-migránsok döntéseinek utólagos magyarázatai elkerülhetetlenül összehasonlításon alapulnak. A saját országuk gazdasági, társadalmi és politikai „hanyatlástörténetével” (Benson–O’Reilly 2009:610) a kutatás során megkérdezett külföldi időskorúak egy része szembeállította Magyarországot, ahol az ide érkezők menedékre lelnek, mert véleményük szerint itt mindazon értékek megtalálhatók, amelyek otthon már nem léteznek vagy veszélybe kerültek. A nemzetközi kutatási tapasztalatok szerint az életstílus-migránsok új, választott otthonához jellemzően a vidéki idill, a tengerparti visszavonulás, a kulturális és/vagy spirituális vonzerő reprezentációi kapcsolódnak (Benson–O’Reilly 2009:6). A periférikus falvakba telepedő nyugat-európai időskorúak történeteiben ezzel szemben Magyarország *politikai tájképéhez* kapcsolódnak pozitív képzetek és jelentések, amelyek alátámasztják és igazolják az áttelepedés melletti döntéseket (Gábel–Németh–Váradi 2024).

Ugyanakkor a migrációs történetek politikai-ideológiai válságnarratívái gyakran elfedik a döntések gazdasági okait, a *megélhetési válságot*. Az energia-, a lakhatási, a napi megélhetési költségek emelkedése, ha különböző mértékben is, mindenkit érintett, vállalkozót és kisnyugdíjast egyaránt. Az áttelepedés okaként jellemzően nem a gazdasági megfontolásokat említették elsősorban. Ugyanakkor vagy megélték már, hogy a rendelkezésükre álló nyugdíjból, jövedelemből nem tudnak a korábban megszokott színvonalon megélni, vagy féltek egzisztenciájuk megrendülésétől, az elszegényedéstől, a lecsúszástól. A magyarországi periférikus falvakba költözéssel ezek a betelepülők ki tudták védeni anyagi helyzetük romlását, a társadalmi-gazdasági státuszvesztést, s olyan körülményeket, életfeltételeket teremtettek maguknak, amelyre otthon már nem lett volna lehetőségük, és nyugat-európai állampolgárként képesek megtartani viszonylag privilegizált gazdasági és társadalmi helyzetüket is. Mindez alátámasztja a földrajzi arbitrázs koncepciójának (Hayes 2014, 2015, 2018, 2021; Hayes–Pérez-Gañán 2016) érvényességét az Európán belüli, uniós országok közötti (Iorio 2020) életstílus-migráció értelmezésében.

Úgy véljük, hogy a magyarországi periférikus falvakba telepedő nyugat-európai időskorúak migrációját kiváltó okok, s ugyanígy anyagi, jövedelmi helyzetük, a vágyott életformához kötődő képzeteik, céljaik befolyásolják azt a módot, ahogyan az áttelepedés után életüket berendezik és belefűzik a helyi társadalom szövetébe. Betelepedésük hatásai ugyanakkor a befogadó lokalitást alakító demográfiai folyamatok irányán, a helyi társadalom szerkezetén, valamint a helyi elit (településvezetés) fejlesztési prioritásain is múlnak. A következő fejezetben, a hazai vidékkutatások eredményeihez kapcsolódva, egyik terepünk példáján azt a kérdést járjuk körül, hogy e tényezők, folyamatok a vizsgált periférikus településen vajon a dzsentifikáció irányába mutatnak-e.

LEHET-E RIVIÉRA A PERIFÉRIA?

A vidéki dzsentifikáció értelmezése

A dzsentifikációt nagyobb tájegységekben (Káli-medence, Balaton-felvidék), illetve egyes településeken (Erdőbénye, „Balatonfelső”, „Szőlőszem”)¹⁶ vizsgáló empirikus kutatások a nemzetközi szakirodalom (Phillips 1993, 2009; Smith 2007; Hines 2010; Stockdale 2010) nyomán e folyamat egyöntetű definíciójából indulnak ki. *„A vidék dzsentifikációjának lényege, hogy városi felső és középosztálybeli csoportok költöznek természeti és társadalmi értékeik miatt vonzó településekre, aminek következtében a települések mind gazdasági, mind társadalmi értelemben felértékelődnek, illetve a városi fogyasztók a saját értékeik és vízióik szerint alakítják át a helyi adottságokat, az épített és természeti környezetet”* (Tomay–Völgyi 2022:70; valamint lásd: Nemes–Orbán–Tomay 2022; Nemes et al. 2022; Tomay–Berger 2024). Akár második otthonok tulajdonosaként, akár állandó lakosként költöznek a falvakba, a jelentős kulturális, társadalmi, szimbolikus és/vagy anyagi tőkével rendelkező városi betelepülők (bebírók, bevállalkozók, életmód-vállalkozók) és az őslakosok értékei, érdekei ütköznek egymással, s noha kialakulnak közöttük az együttműködés felületei is, az érdekkülönbségek konfliktusokhoz, megosztottsághoz, s nem egyszer a hatalmi pozíciókért folyó politikai küzdelemhez vezetnek (Lajos–Szijártó 2022:60).

Az olyan falvakban, ahol évekkel ezelőtt megindult a városi felső és középosztályi csoportok beköltözése, a dzsentifikáció napjainkra érett szakaszába érkezett (Tomay–Völgyi 2022). A korábban betelepült, magas kulturális tőkével rendelkező városi értelmiségiek és életmód-vállalkozók után tőkeerős befektetők jelentek meg, ami a betelepültek csoportjai között is érték- és érdekkonfliktusokhoz, az ingatlanárak további emelkedéséhez vezet és felgyorsítja azoknak a fiataloknak a kiszorulását, akik helyben szeretnének maradni, ingatlant vásárolni (Nemes–Orbán–Tomay 2022; Nemes et al. 2022). Egy-egy település vagy vidék felértékelődése a tömegessé váló szezonális turizmusban is kicsúcsosodhat, ami a Káli-medence egyes településein *„a hagyományos migrációs irányokon (helyi lakosság elköltözése és bebírók megjelenése)”* túl azt eredményezi, hogy az évtizedekkel korábban ide telepedett bebírók kezdenek elköltözni a számukra élehetlenné vált lakóhelyükről (Lajos–Szijártó 2022:51).

A vidéki dzsentifikáció hazai mintázatai illeszkednek a nemzetközi trendekhez (Tomay–Völgyi 2022). Általános tapasztalat, hogy az egymást követő hullámokban érkező városiak megjelenése az őslakosok kiszorulásával jár az ingatlanpiacról és a településről. A lokális vizsgálatok azt mutatják, hogy a betelepülők *„nem tudnak integrálódni a helyi közösségekbe, hanem egy új, az eredeti közösség mellett párhuzamosan jelenlévő, másodlagos közösséget hoznak létre”,* amelyek *„közös céljaik, közös érdekeik és közös értékrendjük alapján is különböznek az őslakosoktól”* (Tomay–Völgyi 2022:82; valamint lásd: Nemes et al. 2022; Tomay–Berger 2024). A közös érdekek, célok és értékrendek a falusi térhez és a mindennapi gyakorlatokhoz való viszonyban is tetten érhetők. Tomay és Berger (2014) szerint a betelepülők, más szóval dzsentifikátorok városi habitusából következik, hogy újra kívánják értelmezni és át akarják formálni a vidék lokalitáshoz kötődő jelentéseit, elítélve vagy éppen kiszorítva az őslakosok rurális habitusához illeszkedő, például az állattartáshoz, fogyasztáshoz, helyi építészeti stílushoz, közösségi együttlétekhez kötődő gyakorlatait.

A Baranyai Hegyhát periferikus falvaiba telepedő nyugat-európai (főként holland) állampolgárok migrációjának lokális hatásait nem a dzsentifikáció, hanem európai léptékű dezurbanizációként értelmező kutatók

¹⁶ Az idézőjelben szereplő neveket a kutatók a terepeik anonimitásának megőrzése érdekében választották.

is rámutattak a beköltözők és a tősgyökeres lakosok anyagi helyzetében mutatkozó egyenlőtlenségekre, a városi és a vidéki habitus különbségeire (Máté–Pirisi 2019). A Baranyai Hegyhát településeiről adott áttekintés – elsősorban a polgármesterek tapasztalataira támaszkodva – az őslakosok és külföldiek egymással szembeni attitűdjei, a köztük lévő interakciók sajátosságai alapján az erősödő integráció, a párhuzamos társadalmak kialakulása, illetve a konfliktusos együttélés mintázatait különbözteti meg (Máté–Pirisi 2019). A hosszabb távú folyamatokat elemző vidékszociológiai kutatások párhuzamos közösségek kialakulásáról tudósítanak, és az érintett falvak jövőjét illetően az őslakosság gyorsuló elköltözésével, népességcserével, vagyis a dzsentrifikáció kiteljesedével számolnak (Tomay–Völgyi 2022:83).

Összegezve, a vidéki dzsentrifikáció egy több szakaszból álló folyamat (Tomay–Völgyi 2022), amelynek eredménye a jövedelmi, gazdasági, társadalmi egyenlőtlenségek növekedése, az őslakosok, elsősorban a fiatal generációk kiszorulása a településről, valamint a lokalitás átalakulása, amelyet a dzsentrifikátorok és az őslakosok közötti érdekütközések kísérnek. A dzsentrifikáció elemzésének két alapvető fogalma a kiszorítás, illetve helycsere (*displacement/replacement*)¹⁷ (Phillips 1993, 2009; Hines 2010); ezek azonban, mutatott rá Stockdale (2010), eltérő strukturális feltételek között végbemenő folyamatokat jelentenek. Stockdale hat skóciai területen végzett városból vidékre költözők és őslakosok körében empirikus vizsgálatot,¹⁸ amelynek során jövedelmi helyzetük alapján azonosította a potenciális dzsentrifikátorokat és a dzsentrifikáció feltételeit. Eredményei felhívták a figyelmet a dzsentrifikáció mértékében mutatkozó földrajzi különbségekre; a jómódú emberek, családok (potenciális dzsentrifikátorok) beköltözése nem jár szükségszerűen az adott település/térség dzsentrifikálódásával,¹⁹ más szóval, a migránsok jómódja önmagában nem jelzi a dzsentrifikációt. Az, hogy ez a folyamat bekövetkezik-e, részint más szereplőkön is, így föld- és ingatlantulajdonosokon, befektetőkön, fejlesztőkön, ingatlanügynökökön (Stockdale 2010:33), részint az alacsonyabb jövedelmű csoportok kiszorulásának mértékén (Stockdale 2010:35) múlik. A dzsentrifikáció elemzése során Stockdale különbséget tett a kiszorítás (*displacement*) és a helycsere (*replacement*) között. A kiszorítás a vizsgált skóciai térségekben azt jelentheti, hogy a városból érkező jómódú csoportok elegendő anyagi forrással rendelkeznek ahhoz, hogy a tősgyökeres lakosok elől megvásárolják a hagyományos paraszt- és lakóházakat, s így kiszoríthatják őket az ingatlanpiacról, a településről. A helycsere ezzel szemben akkor következhet be, ha a városiak beköltözését megelőzi a helyi gazdaság átstrukturálódása, vagyis, ha a településen/vidéken megszűnnek a korábbi mezőgazdasági tevékenységek, és a gazdálkodók, mezőgazdaságban dolgozók elköltöznek, így teremtve meg azt az ingatlankínálatot, amely lehetővé teszi a városi csoportok beköltözését. Ebben az esetben a strukturális átalakulás eredményeként bekövetkezett esetleges kiszorulás inkább a dzsentrifikáció előfeltételét, mintsem következményét jelenti (Stockdale 2010:38).

17 Phillips megfogalmazásában a vidéki dzsentrifikáció általában azt jelenti, hogy egy munkásosztálybeli népesség helyére egy középosztálybeli lép (*the replacement of a working-class population by a middle-class one*) (Phillips 1993:124). Hines (2010) empirikus kutatásai viszont azt igazolták, hogy adott kontextusban a posztindusztriális középosztály szoríthatja ki a helyi ipari középosztályt.

18 A kutatás „migráns” és „nem-migráns” háztartások körében végzett survey-n és interjúkon alapult. A vizsgálat fókuszában nem az időskorúak álltak, noha természetesen a mintába nyugdíjasok is bekerültek. A kutató a beköltözők körében az éves jövedelem, a foglalkozás és a költözés motivációja mentén azonosította a dzsentrifikátorokat és a nem-dzentrifikátorokat (Stockdale 2010).

19 Erre jó példa Mikle György (2024) észak-dunántúli pusztákon végzett vidékföldrajzi kutatása. Bár még ebben az erősen periferikus és marginalizált tértípusban is felbukkannak egy-egy pusztán a dzsentrifikálódás jelei, megjelennek például a magasabb státuszú beköltözők, ezek a folyamatok jellemzően pontszerűek maradnak.

Malomvég – mintázatok

A Balatontól távolabb eső, periférikus elhelyezkedésű Malomvég a 20. század eleje óta Gáspárliget,²⁰ egy alig valamivel több mint 200²¹ lakosú zsáktelepülés része. A faluközponttól három kilométer választja el, temetője után csak az erdőbe vezet út. A két falurész között nem csupán térbeli távolság van, itt vagy ott élni eltérő lokális identitásokat, feszülő érdekkülönbségeket takar. Gáspárliget, vagyis a falu egésze, osztozva a magyarországi kistelepülések sorsában, évtizedek óta folyamatosan veszít népességéből. Az elvándorlás a hatvanas években gyorsult fel a teljes autonómiavesztéssel járó körzetesítés, valamint a környékbeli cigánytelepek felszámolása és az ott élő családok falurészbe költöz(tet)ése nyomán (Kovács 1987, 1990; Virág 2010). A népesség csökkenését legfeljebb átmenetileg mérsékelte, hogy az évek során ide telepedtek a közeli volt uradalmi puszták lakói. A Malomvég felé irányuló mobilitás térbeli lenyomatai ma is láthatók; míg a cselédsor újra megépült a falurész peremén, a roma családok többsége egy utcába tömörülve lakik. Malomvég társadalmának alapvonásait ma is az évtizedekkel ezelőtt a faluba telepedett romák²² és cselédek leszármazottai rajzolják meg. Az ősök szegénységéből vezetett út a faluból kifelé és a társadalmi létrán fölfelé is, ám kevesen tértek vissza ide azok közül, akik mobilabbak voltak, szakmát, diplomát szereztek. Akik maradtak, jellemzően ma is szegénységben élnek, de a szegénység nem csupán őket érinti, eltérő élethelyzeteket takar. A szegények egyik csoportját az idős, alacsony összegű nyugdíjból élő emberek alkotják, akik egyedül²³ maradtak a házukban vagy felnőtt gyerekükkel laknak együtt. Közöttük akad diplomás is, aki a kilencvenes években munkanélkülivé válva talált itt olcsó lakhatást. A gyermekes roma családok jövedelmi szegénységben élnek akkor is, ha akad alkalmi vagy állandó kereső a háztartásban. A malomvégi társadalom legszegényebb, legelcsesettebb tagjainak azok a férfiak tekinthetők, akiknek kisiklott az élete, elváltak vagy soha nem volt saját családjuk, magukban vagy valamelyik szülővel élnek romos, elhanyagolt házakban vagy kiszorulva egy pusztára. Jórészt közülük kerülnek ki azok, akiket az idős egyedül élő őslakosok, illetve az ide települt németek különböző kisebb-nagyobb munkákra felfogadnak.

Helyi munkalehetőséget a férfiaknak a faluban vagy az „erdőn” végzett alkalmi munka, a nőknek a közfoglalkoztatás kínál, a fiatalabbak jellemzően ingáznak a városi vagy környékbeli munkahelyekre. A fiatalok között akadnak, akik külföldre mentek dolgozni, van, aki számára ez időszakos pénzkereseti lehetőség, másokról még nem tudni, hogy visszaköltöznek-e valaha. Malomvég mikrotársadalmának másik pólusán egy-egy családot nevezhetünk helyi „elitnek”; ők jelentősebb erőforrásokkal (földtulajdon, családi gazdaság, vállalkozás) rendelkeznek és/vagy meghatározó szerepet töltenek be a helyi önkormányzatban. A legbefolyásosabb pozícióval kétségtől a polgármester rendelkezik a faluban; a fejlesztési célok meghatározásában, a források vagy a közfoglalkoztatási lehetőségek elosztásában meghatározó szerepet játszik. Ő a házastársával települt

20 A települések eredeti neve helyett álneveket választottunk. Nyolc német beköltözővel, valamint öt tősgyökeres lakossal (polgármester, vállalkozók, magyarországi településről beköltözők) készítettünk interjúkat, amelyeket rögzítettünk is. Emellett nyilvános tereken vagy házak udvarán hosszabb-rövidebb beszélgetéseket folytattunk 18 lakossal, köztük külföldiek is akadtak, de többségük őslakos volt (közfoglalkoztatottak, napszámos munkát végzők, nyugdíjasok). A helyi bolt és kocsmá működtetője fontos információforrást jelentett számunkra, de ő is elzárkózott attól, hogy interjút készítsünk vele. E beszélgetések tartalmát a terepnaplóban rögzítettük.

21 Az adatok a 2022-es népszámlálásból származnak és a község egészére vonatkoznak.

22 A 2022-es népszámlálási felvétel idején Gáspárliget lakóinak 30%-a vallotta magát romának, ez az arány 2011-ben 22% volt.

23 Gáspárligeten a népszámlálás során 105 háztartást írtak össze, s ezek közel fele (45 háztartás) egyszemélyes; malomvégi tapasztalataink szerint jellemzően idős emberek vagy a lokális társadalom periferiáján élő egyedülálló férfiak alkotják ezeket a háztartásokat.

vissza Malomvégre, miután kárpótlás útján visszaszerezte a családja földjeit, s a falusiak felkérték, induljon polgármesterként.

A kétezres évektől költözött Malomvégre néhány városi, értelmiségi házaspár; művészek, mérnökök, akiket munkájuk, illetve gyermekeik iskoláztatása a városhoz köt, és akik eltérő mértékben vesznek részt a falu életében: tervezőként az önkormányzat számára, fellépőként az ünnepségeken, s egyikük képviselőként a testületben. A kétezres évek elején jelentek meg az első német életstílus-migránsok is a faluban, olcsó ingatlan, nyugodt, csendes, természetközeli környezetet és/vagy nagy területet keresve lovaik, kutyaik számára. A tízes-húszas évek fordulóján, amikor a megélt, félt válságok miatt egyre több német állampolgár keresett magának ingatlant, Malomvégen is lendületet kapott a németországi időskorúak beköltözése.

A népszámlálási adatok azt jelzik, hogy az országos tendenciáknak megfelelően Gáspárligeten is nőtt a „német nemzetiségű”, vagyis az állandó lakosként ténylegesen bejelentkezett külföldi állampolgárok aránya. Míg ez 2011-ben 3,2% volt, a 2022-es adatfelvétel idején már a lakosság 6,6%-át alkották, s ha tekintetbe vesszük az „egyéb, nem hazai nemzetiség” kategória 4%-os értékét, Gáspárliget lakosságának tizedét külföldi állampolgárok lakják, akik szinte mind a malomvégi településrészen élnek.²⁴

A térbeli mobilitás, a be- és elköltözések dinamikája folyamatosan alakítja a lokalitást; az elmúlt két évtizedben városból kiköltöző, életformaváltással kísérletező fiatalok álltak innen tovább, németek költöztek el a megyén, országon belül, vagy váltottak másik országra, s a helyükre új betelepülők léptek. A kérdés az, hogy a Malomvéget érintő mobilitási, migrációs mintázatok miként alakítják át a lokalitást, az épített környezetet és a társadalom szerkezetét, s hogy a változások értelmezhetők-e dzsentrifikációként.

Kiszorítás vagy helycsere?

Malomvég egy belső periférián fekvő kistelepülés része, a falun belül létező önálló mikrotársadalom, térbeli és társadalmi folyamatainak alakulásában a településrész nagysága és elhelyezkedése is meghatározó. Nem egészen száz ember él itt, de egy ilyen kicsiny térbeli, társadalmi egységben is jelentős változásokat indíthat el néhány nyugat-európai időskorú házaspár és egyedülálló megjelenése.

Ingatlanpiac

A külföldiek betelepődése elsősorban az ingatlanpiacon, illetve az épített környezet átalakulásán érezteti a hatását. „Hozzánk nem a gazdag németek jönnek” – fogalmazott a polgármester, hozzátéve, hogy azért ők mindannyian igyekeznek rendbe hozni a házaikat, ami az őslakosok számára is követendő mintát kínál (vö. Járosi 2006). A beköltözők anyagi-jövedelmi helyzetétől függ, hogy milyen ingatlant tudnak megvásárolni: az előző tulajdonos korábban már felújított házat, vagy egy évek óta üresen álló, rossz állapotban, néha szétesőben lévő házat. Az épületek minősége, a kertek ápoltsága ebből következően nem feltétlenül jelzi, hogy tulajdonosuk külföldi állampolgár; a helyi elitnek mondható családok, a városból kiköltözött értelmiségiek házeit nehéz lenne megkülönböztetni a németekétől. A saját ház felújítása, a folyamatos bontás-építés, alakíttatás ugyanakkor minden német beköltöző életében az áttelepedést követő évek központi projektje.

²⁴ Az adatok nem tartalmazzák azokat, akik nem rendelkeznek lakcímkártyával, s ingatlanjukat második otthonként használják. Terapi tapasztalataink szerint ilyen házak inkább Gáspárliget falurészben találhatók, Malomvégen egy német családról tudunk, akik még aktív korúak, s csak időszakosan lakják az általuk vásárolt, felújított házat, de terveik között – legalábbis a német ismerőseik szerint – szerepel a végleges áttelepedés, miután nyugdíjba mennek.

A polgármester szerint a külföldi időskorúak megjelenése felemelte az ingatlanárakat²⁵ és felerősítette az ingatlanpiaci egyenlőtlenségeket; „*olyan árak vannak, hogy magyar nem akarja megvenni, inkább német, és aki el akarja adni, az olyan árat mond, hogy ne magyar vegye meg, hanem német*”. A németek „*megveszik a romokat is*”, fogalmazott egy közfoglalkoztatott asszony, mert nekik, szemben az itt lakókkal, van pénzük a felújításra, s a falu fiataljai nem tudnak házat vásárolni. Ezek a vélemények reflektálnak az ide költöző külföldiek viszonylagos, a helyi viszonyokhoz mért privilegizált helyzetére, ami a lokalitás szintjén az ingatlanállomány javulásának, illetve további leromlásának²⁶ mérséklését eredményezi. Az őslakos családok többségét jellemző szegénység, tőkehiány miatt nincs kereslet, így verseny sem alakul ki a helyi ingatlanpiacon, ahogy arról sem tudunk, hogy az érintett, alacsonyabb áron eladásra kínált ingatlanokért a külföldieken kívül mások, például a falusi CSOK-ra jogosult fiatal családok érdeklődtek volna. Ennek oka vélhetően a falu periférikus közlekedési helyzetében és a lakásállomány rossz minőségében rejlik. Úgy tűnik, hogy az elmúlt években a betelepülő külföldieknek köszönhetően megemelkedett árak nem eredményezik a falu mint vonzó lakóhely felértékelődését.

A malomvégi ingatlanok iránt megnövekedett keresletnek az őslakosok között haszonélvezői is vannak (Járosi 2006; Stockdale 2010). Ugyan az ingatlanok egy része úgy válik eladóvá, hogy a kiháló öregek házáat a másutt élő leszármazottak kívánják értékesíteni, de fiatalabb tulajdonosok is akadnak, akik az értékesítésből származó bevétellel elköltöznék a falurészből – ha csak egy falurésszel vagy egy faluval odébb is – egy jobb minőségű ingatlanba. Számukra tehát a külföldiek megjelenése teszi lehetővé a lakáspiaci, területi mobilitást.

A külföldiek ingatlanvásárlása – személyes kapcsolatokon alapulva, illetve ingatlanközvetítők közbeiktatásával – a kereslet és kínálat piaci elvei szerint működik, a folyamatra a településvezetésnek nincs ráhatása. A helyi lakásállomány minőségének, a lakhatási körülmények javításának érdekében az önkormányzat deszegregációs pályázati forrásokat felhasználva hat szociális bérlakást alakított ki, és további négy lakást újjátott fel. A szociális bérlakások közül egy Malomvégen, a többi Gáspárligeten készült el – ahová Malomvégről költöztettek át roma családokat –, a lakásfelújítást (nyílászárók cseréje, festés stb.) a malomvégi falurészen valósították meg, a kedvezményezettek között azonban nem csak romák voltak. A településen belüli lakásmobilitás tehát támogatással valósul meg, ami mérsékli a lakhatási szegénységet, javítja a lakhatási körülményeket, de nem szünteti meg a megélhetés szűkösségét, és helyben tartja a szegény, alacsony jövedelmű családokat. Eközben az őslakos ingatlantulajdonosok, örökösök számára éppen a külföldiek lakásvásárlása jelent esélyt e periférikus térből való kilépésre, ami így nem tekinthető a dzsentifikáció definíciója értelemben vett kizorításnak, hiszen az elköltözés általában kedvezőbb térbeli pozíciót, lakhatási feltételeket körvonalaz.

25 Noha megkérdeztük, hogy milyen áron jutottak hozzá a házukhoz, nem minden esetben kaptunk választ, illetve csak másodkézből, az adott vásárlásról tájékozott interjúalanyunktól szereztünk információt, így megbízható adatokkal nem rendelkezünk. A szórás azonban igen nagynak tűnik: egy németek között gazdát cserélő nagy, felújított házért, gondozott kerttel hatvanmillió forintnak megfelelő eurót fizettek az új tulajdonosok, míg egy rendkívül rossz állapotban lévő, lakhatatlan épületért, gázos telekkel, ötmillió forintot kértek 2022–2023-ban.

26 A legutóbbi népszámlálás szerint a teljes falu lakásállományának (125 lakás) 37,3%-a nélkülöz minden komfortot, további 7% félkomfortos ház, a másik póluson mindössze az ingatlanok 9,8%-a nevezhető összkomfortosnak. Az adatfelvétel idején 20 üresen álló ingatlan volt regisztrálva. A lakásállomány minőségét jelzi, hogy az épületek többsége tömés ház.

„Elvannak magukban” – az együttélés mintázatai

Az időskorúak nemzetközi életstílus-migrációjának egyik jellemző vonása, hogy a migránsok túlnyomó többsége nem beszél a befogadó ország nyelvén, s noha a nyelv elsajátítása érdekében történnek egyéni erőfeszítések, a kommunikációs nehézségek meghatározzák és korlátozzák az együttélés kereteit, a kapcsolatokat mélységét és minőségét (Benson 2010; Iorio 2020). A magyarországi periférikus falvakban a kommunikációt nehezíti, hogy a tősgyökeres lakosok jellemzően nem beszélnek idegen nyelveket. Azokban a hivatalokban, szolgáltatásoknál (önkormányzat, körjegyzőség, háziorvos, állatorvos stb.) sem találni ilyen embert, ahol a betelepülő külföldiek ügyes-bajos dolgaikat intézik (Járosi 2006; Máté–Pirisi 2019). Malomvégen tolmácsként ezért egy városból kitelepült férfit kérnek fel, aki anyanyelvi szinten beszél németül, vagy azt a német férfit hívják, aki közel húsz éve él itt, kiismeri magát a helyi viszonyokban és megtanult annyira magyarul, hogy közvetítőként segítsen például környékbeli szakembereket keresni házfelújításhoz.

A falurészben kevés nyilvános tere van az őslakosok és a betelepültek találkozásának. A malomvégi kisbolt törzsvevői a hitelbe vásárló szegények, az iskolabusz indulása előtt betérő szülők és gyerekek, a napi alkoholt vásárló férfiak, de a bolt üzemeltetője igyekszik kielégíteni az itt élő németek igényeit is. Beszerzi a barnakenyeret, a teljes kiőrlésű pékárut, amit csak ők fogyasztanak a faluban, személyre szabottan tudja, ki milyen drágább, jobb minőségű cigarettát szív, s azt is, kinek lehet szüksége macskaalomra. A fogyasztási szokások eltérései a mindennapi vásárlásokban is megjelenítik a betelepülők és a tősgyökeres lakosok életszínvonalának relatív különbségeit. E kisebb beszerzések mellett azonban, a helyi kínálat érthető szűkössége és a magas árak miatt, a németek a közeli városok üzletláncában vásárolnak (ahogy a nem szegény tősgyökeres és városról betelepített családok is), e tekintetben tehát nem generálnak többletjövedelmet a falurészben, ahogy jelenlétük nem növeli a mindennapos megélhetés költségeit sem.

A bolthoz tartozó igényesen kialakított kocsmahelyiség a kétezres évek elején találkozási pont volt a német és őslakosnak mondható férfiak között (ekkor még csak három német férfi élt itt), de az idők során a németek kihúzódtak innen; az otthon megszokott kölcsönös meghívás a helyi viszonyok között nem működött, s úgy érezték, a malomvégi férfiak „lehúzzák” őket. A jövedelmi-anyagi helyzetek közötti távolság érhető tetten az érintkezések, találkozások e formájának eltűnésében. Egy 2005 óta itt élő német férfi úgy vélte, hogy a magyar lakosok túlértékelik a beköltözők jómódját: *„azt hiszik, hogy a németeknek a bőre alatt is pénz van”*, ami táplálja a bizalmatlanságot és az őslakosokkal való ritkás érintkezés egyik forrását jelenti. (A kocsmahelyiség a németeket érintő ritka közösségi események – mint halotti tor – esetében ugyanakkor továbbra is rendelkezésre áll.)

A németek bevonódása, részvétele korlátozott a helyi közéletben; a közösségi eseményekre, falusi ünepségekre, falunapra ők is meghívót kapnak – igaz, ezek a járvány időszakában lényegében megszűntek. Malomvégen nem hallottunk arról, hogy az itt élő németek közösségi célokat támogatnának; az adományozás, amennyiben létezik, egy-egy szegény roma család folyamatos támogatására szorítkozik. Mivel az itt élő németek lakcímkártyával rendelkeznek, részt vehetnek az önkormányzati választásokon, ezzel a lehetőséggel élnek is, s ha kihívója akad a jelenlegi településvezetésnek, a kampány őket is eléri. A helyi közéletbe azonban, a választáson való részvételen túl, nem kapcsolódnak be, s nem is fogalmaznak meg képviselőre váró saját érdekeket.

Míg a polikrízis éveiben Malomvégre költöző németek – egy városi beköltöző szavaival: *„ideológiai és gazdasági menekültek”* – az ország „politikai tájképéhez” pozitív értékeket, képzeteket kötnek, választott

lakóhelyük társadalmi viszonyaira, a látható éles egyenlőtlenségekre nem reflektálnak. Ami azt jelenti, hogy nincsenek tudatában saját privilegizált helyzetüknek (Benson 2014). Az itt élők szegénységét, a fel-felbukkanó devianciákat mintegy magától értetődő adottságnak tekintik, s ha egyáltalán, kétféle módon viszonyulnak ehhez. Biztonsági kamerát szerelnek fel, hogy elvegyék a kedvét annak, aki be akar hatolni a területeikre, kerítéssel kerítik körbe a teljes telket, hogy a szomszéd férfi ne szedjen tűzifának valót a ligetes kertből. Mások alkalmanként cigarettát adnak az utcán naponta részegen botorkáló férfiaknak, vagy pénzt a boltosnak, hogy azért kenyeret adjon nekik alkohol helyett. És alkalmanként munkát kínálnak nekik.

A lakóhelyül választott házak felújítása, a kertek rendezése, a tűzifa felvágása olyan feladatok, amelyek arra készítetik a német lakosokat, hogy a helyi szegények közül fogadjanak fel alkalmi munkásokat. Hozzáértő szakemberek már nincsenek Malomvégen; az egyik első beköltöző német férfi szerint 10–15 éve még voltak megbízható emberek, ám vagy meghaltak már vagy alkoholisták, betegek, munkaképtelenek lettek. Szakmunkákra máshonnan kell hívni brigádokat, de az újonnan érkezett német házaspárok férfitagjai is gyakran dolgoznak egymásnak, vagy azoknak az egyedülálló, megözvegyült német asszonyoknak, akik csak segítségével boldogulnak. A helyi szegény lakosok – kizárólag férfiak – és a németek közötti kapcsolatok alapvetően a munka informális világában alakulnak ki. Ezek a kapcsolatok kudarcokkal és feszültséggel telítettek: a megbízók elégedetlenek a munkához való hozzáállással, az elvégzett munka alacsony minősége és a javadalmazás aránytalanul tartott viszonyával, az alkalmi munkások pedig a napszámbért tartják alacsonynak. Mindez állandó körforgáshoz vezet: mindenki megfordult már majd’ mindenkinél, aztán kiszorult a lehetőségből, de előfordulhat, hogy mégis hívják egy-egy újabb munkára, hiszen nincs más; az egymásra utaltság kölcsönös.

A találkozások, kapcsolatok korlátozott és aszimmetrikus jellege alapján nem meglepő – és az időskorúak életstílus-migrációjával összefüggő általános tapasztalat (Casado-Díaz 2009; O’Reilly 2009) –, hogy az ide költöző németek társasági, közösségi életet a maguk köreiben élnek, nem tartanak fenn rendszeres kapcsolatot tősgyökeres családokkal. Ám legyen mégoly kicsi ez a német világ, a társas élet, a kölcsönös segítségrendszer nem terjed ki mindenre, abból kirekesztődnek a legszegényebb, egyedülálló, rokkantnyugdíjból élő vagy „félkegyelmű” honfitársaik is. A lokalitáson belül saját mikrovilágban élnek a Malomvégre betelepült német családok, kapcsolataik változó koreográfiája, alkalmi vagy tartós konfliktusaik, ha néha felcsapnak is, belső ügyek maradnak.

Potenciális dzsentrifikátorok?

Egy-egy település, vidéki tér dzsentrifikációját elindíthatja nem jómódú, középosztálybeli, hanem alacsonyabb gazdasági, társadalmi státuszú családok/csoportok beköltözése is. A „marginális dzsentrifikátorok” (Phillips 1999; Smith 2007; Stockdale 2010) maguk is kiszorulhattak városokból az ott zajló dzsentrifikáció következményeként, és alternatív, közös értékeken alapuló életformát alakítanak ki új lakóhelyükön. Ha ezek mégoly marginális tereket érintenek is, azok természeti adottságaik miatt felértékelődnek, és egy idő után tőkeerős befektetési szándékú dzsentrifikátorokat vonzanak ide, akik kiszoríthatják a dzsentrifikáció „marginális úttörőit”.

Tekinthetjük-e a megélhetési válság, az életkörülményeik tényleges romlása vagy a társadalmi lecsúszástól való félelem miatt Malomvégre betelepülő németeket (potenciális vagy marginális) dzsentrifikátoroknak? A földrajzi arbitrázs koncepciója alapján igen, hiszen jövedelmi-anyagi helyzetük, ha saját országukban kedvezőtlen volt vagy veszélybe került is, a malomvégi lakosokkal összevetve privilegizáltnak mondható.

Még ha alacsony nyugdíjat vagy nyugdíjszerű ellátást kapnak is Németországból, az jóval magasabb, mint amit a magyarországi falusi nyugdíjasok kapnak (vö.: Iorio 2020). „Az átváltással jól élek” – fogalmazott egy nyugdíjas asszony –, miközben jóval alacsonyabbak a megélhetési költségeik, mint korábban a saját országukban.

Az országos adatok azt jelzik, hogy a községekbe települő német állampolgárok képzettségi szintje kedvezőbb a településtípus átlagánál, vagyis körükben viszonylag magas a diplomások aránya. Malomvégen nem tudunk diplomás betelepültekről, a megkérdezett németek történeteikben középfokú végzettségről, egy vagy több szakmáról, néhány esetben folyamatos továbbképzésekről, illetve pályamódosításról számoltak be. A stabil középszintű végzettség – valamint a szakmatörténetekből kirajzolódó képesség a mobilitásra – elüt a helyi társadalomra jellemző kedvezőtlen képzettségi szerkezettől, amely elválaszthatatlan az itt élők többségének szegénységétől, a mobil és képzetesebb falusiak elvándorlásától.²⁷ Az ide költöző németek elsősorban anyagi-jövedelmi helyzetük, illetve képzettségi szintjük alapján relatíve privilegizált helyzetet élveznek, s ez lehetővé tenné, hogy a helyi társadalomban a dzsentifikáció irányába mutató folyamatokat indítsanak el. Körükben azonban nem azonosíthatók közös értékek, célok vagy érdekek, amelyek a településrészhez, annak esetleges megváltoztatásához, egy kíváncsi jövőhöz kapcsolódnának, s amelyek túlmutatnának a saját ház, az új otthon, a kényelmes élet megteremtésének és fenntartásának egyéni projektjein. Jelenlétük nem sugárzik ki a lokalitás egészére, nem alakítja át a meglévő helyi viszonyokat, amit az is visszatükröz, ahogy a falusiak véleményét egy közfoglalkoztatott férfi tolmácsolta: „elvannak magukban”.

A betelepülő külföldiek mellett Malomvégen potenciális dzsentifikátornak tekinthetjük azokat a városból kiköltözött értelmiségi családokat, amelyek magas kulturális tőkével rendelkeznek, s letelepedésükkel a helyi társadalomban változásokat indíthatnak el. Tapasztalataink azonban arra utalnak, hogy e néhány család nem alkot érték- és érdekszövetséget, a falu életébe való különböző mértékű bevonódáson túl nincsenek olyan céljaik, amelyek kijelölnék a „vidéki élet”, a vidékiség új jelentéseit, a lokális viszonyok átalakításának újfajta irányát. Egyvalaki akadt volna, aki kimagasló kulturális és anyagi tőkével érkezett a falurészbe, s akinek az elképzelései elindíthattak volna egy dzsentifikációs folyamatot Malomvégen. A tízes évek közepén egy a fővárosból vidékre vándorló, többdiplomás férfi telepedett le a falurészben, aki amellett, hogy gazdálkodásba, állattartásba fogott és kialakította saját igényes otthonát, megvásárolt és felújított két házat, amelyeket azután németeknek értékesített, illetve adott bérbe. Nem csupán tőkebefektetési lehetőséget keresett, de víziói, mi több, kidolgozott tervei voltak: úgy vélte, hogy néhány ház felvásárlásával, felújításával és értékesítésével magasabb státuszú családok költöznének ide, s ezzel megállítható lenne Malomvég fizikai és társadalmi értelemben vett további leépülése, egységes falukép alakulna ki, és hosszabb távon kicserélődhetne a falurész népeisége. Ő volt az első beköltöző, aki tudatosan, fejlesztőként- közvetítőként lépett a helyi ingatlanpiacra. Abban, hogy végül visszahúzódott és lemondott elképzelései megvalósításáról egy németországi vevője is szerepet játszott, aki érkezése után maga is kezdett felvásárolni és továbbértékesíteni kispénzű honfitársainak rossz állapotú házait anélkül, hogy azok felújításába tőkét fektetett volna, s így irreálisan felverte a kevésbé értékes ingatlanok árát is.²⁸ A szóban forgó potenciális (úttörő) dzsentifikátor visszahúzódásának fontosabb oka azonban, hogy a falu vezetésénél nem talált visszhangra az elképzelése, amely az önkormány-

²⁷ Gáspárligetén a 18 évesnél idősebb népesség 6,2%-a rendelkezett diplomával, érettségivel 11,5%-uk. Ezzel szemben 36,7%-uk csak általános iskolába járt, de 14,6% volt azoknak az aránya, akik nem végezték el a nyolc osztályt sem.

²⁸ Ez a nagycsaládos német férfi nem sok időt töltött Malomvégen, konfliktusok övezte jelenléte azzal ért véget, hogy egy nem túl távoli községbe költözött; családi házát egy német házaspár vette meg.

zat aktív közreműködését igényelte volna. A polgármester és a képviselőtestület a falu tereinek és intézményeinek fejlesztése mellett a szegénység, szegregáció mérséklését kezeli prioritásként.²⁹

DISZKUSSZIÓ ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

Az időskorúak nemzetközi életstílus-migrációja és a transznacionális dzsentrifikáció összefüggésének perspektívájából tekintve a Magyarország periférikus vidéki települései felé irányuló migrációt nem jellemzik a globális dél országainak célterületein tapasztalt kisajátítás-kiszorítás folyamatai (Bastos 2014; Janoschka-Haas 2014; Hayes 2014, 2015a, 2015b, 2018; Mollett 2016; Alexandri-Janoschka 2020). Ennek hátterében a lépték különbségeit fedezhetjük fel, úgy az életstílus-migránsok számát, mint e migráció időbeli és földrajzi dimenzióit tekintve. Noha az elmúlt években a polikrízis következményeként emelkedett a Magyarországra költöző nyugat-európai, köztük is a német időskorú életstílus-migránsok száma, a folyamat nem öltött tömeges méreteket. Az életstílus-migránsok elsősorban vidéken, kisvárosokban, gyakran periférikus kistelepüléseken keresnek új otthonot s építenek fel egy új életet. Ezekben a terekben nincsenek az ő érdekeiket szolgáló nagyléptékű ingatlanfejlesztések, s az ezt lehetővé tevő kisajátítások. Kutatási tapasztalataink szerint az életstílus-migráció célterületei nem feltétlenül rendelkeznek vonzó természeti, kulturális vagy turisztikai értékekkel, a lakóhely kiválasztását elsődlegesen anyagi megfontolások befolyásolják, tehát a beköltöző külföldiek alsó-középosztályi, akár sérülékeny társadalmi pozíciója, anyagi lehetőségei is eltérnek a klasszikus értelemben vett dzsentrifikátorok felső- és középosztályi helyzetétől. Ennek megfelelően jellemzően olyan periférikus, marginális falvakba költöznek, ahol az évtizedek óta zajló átstrukturálódás, a helyi gazdaság leépülése, a szelektív elvándorlás, a népesség elöregedése, illetve szegénysége, a lokális társadalom szegregálódása teremti meg a betelepedés feltételeit s egyben a lehetséges változások kereteit. Éppen ennek köszönhető, hogy a transznacionális dzsentrifikátorokkal (Hayes 2014) szemben, az ingatlanárak növelésén túl, nem járulnak hozzá a megélhetési költségek emelkedéséhez, a helyi lakosokat sem fosztják meg hagyományos megélhetési lehetőségeiktől vagy szorítják ki azok tereiből. A helybeliek megélhetése ugyanis, a legszegényebbek számára kínált közfoglalkoztatáson túl, már régen nem a településekhez kötődik. Az sem tapasztalható, hogy az életstílus-migránsok jelenléte hozzájárulna e marginális vidéki terek gazdasági, társadalmi felértékelődéséhez.

Az időskorúak életstílus-migrációját alakító, a kellemes életet kereső gazdasági migráció és a földrajzi arbitrázs gyakorlatai (Hayes 2015a:280) e periférikus terekben is láthatóvá, érzékelhetővé teszik az Európán belüli egyenlőtlenségeket. Az itt letelepedők privilegizált anyagi, jövedelmi helyzetet élveznek a helyi lakosokhoz viszonyítva, olyan körülményeket teremtenek maguknak – házakat újítanak fel, adott esetben bővítik kertjük területét, medencét, kerti szaunát építenek –, amelyekről a helybeliek többsége nem is álmodhat. Privilegizáltak egy fejlett ország állampolgáraiként, akik szabadon mozognak az uniós határokon belül (Benson 2014), s miközben itt élnek, ha a szükség úgy kívánja, eredeti országaikban veszik igénybe az egészségügyi szolgáltatásokat, s ha úgy fordul a szerencse, mobilak lehetnek úgy az országon, mint az unión belül, akár vissza is költözhetnek Németországba. Ez a privilégium nem adatott meg az őslakos időskorúaknak, akik nem tudnak a helyzetükön mobilitással javítani (Iorio, 2020). Mindez az ágencia egyenlőtlenségeire és újratermelődésére utal európai és lokális szinten egyaránt (Hayes 2015b:95).

²⁹ Ismerünk olyan dél-dunántúli aprófalut, ahol a polgármester egyúttal ingatlanközvetítő szerepet is felölthetve, maga mozdította elő a lakosság kicserélődését a megürült, eladásra váró ingatlanok felvásárlásával és értékesítésével. Ettől a potenciális dzsentrifikatori szereptől azonban idegenkednek a megkérdezett polgármesterek.

Ugyanakkor úgy látjuk, hogy a vidéki dzsentifikáció definíciójába foglalt kritériumokat szorosan értelmezve (egyelőre legalábbis) Malomvégen (illetve Gáspárligeten) nem beszélhetünk dzsentifikációról. Az ide betelepülő külföldiek és városi értelmiségiek ugyan magasabb társadalmi státuszúak, több anyagi, társadalmi tőkével rendelkeznek, mint a tősgyökeresek, de elképzeléseik a jó életről, vágyaik, gyakorlataik egyéni projektek maradnak, nincsenek közös célok, értékek, érdekek, gyakorlatok, amelyek a saját mikroviláguk megteremtésén túl a falurészre mint térre és közösségre, annak megváltoztatására irányulnának. Az ingatlanpiaci tendenciákat Malomvégen nem kizorításként értelmezzük. Stockdale (2010) gondolatmenetét követve inkább úgy látjuk, hogy a lokalitást jellemző demográfiai, társadalmi folyamatok – a szelektív elvándorlás, az idősödés, illetve a mobilitási mintázatok (be-és elköltözés) – eredményeként jött létre az az ingatlanpiaci kínálat, amely lehetővé tette a külföldiek megjelenését. Másként fogalmazva, a folyamatot nem kizorításként, inkább helycsereként értelmezzük, mert nem vagy csak korlátozott mértékben vezet a rosszabb anyagi helyzetű, alacsonyabb státuszú őslakosok „kiszorulásához”. Azok az őslakosok, akik lakott vagy örökölt ingatlanukat értékesítik, azért teszik, hogy el tudjanak innen költözni, ők a külföldiek által generált kereslet hasznélvezőinek mondhatók, nem kényszerű elvándorlóknak.

Ma nem tudjuk, hogy meddig tart, fennmarad-e vagy veszít-e lendületéből a polikrízis ösztönözte migráció nyomán a nyugat-európai, főként német időskorúak betelepődése az ország vidéki, periferikus tereibe, s hogy ez miként érinti Malomvéget. Az eddigi tapasztalatok alapján feltételezhető, hogy a németek által megvásárolt és felújított ingatlanok – ha bármely okból értékesítésre kerülnek – következő tulajdonosai is németek (külföldiek) lesznek, de nem a természetes örökösök, akik nem kívánnak ide telepedni, hanem újabb időskorúak. A közeljövőben várhatóan megüresedő, eladásra szánt ingatlanok sorsa pedig azon múlik elsősorban, hogy a vidéki lakhelyet kereső külföldiek között lesznek-e olyanok, akik rossz állapotban lévő, felújításra váró házakat is hajlandóak megvásárolni. Nem feltételezzük, hogy a településrész olyannyira felértékelődik, hogy vonzóvá válna a városi, képzetesebb, fiatalabb családok számára, vagyis hogy a beköltözések elindítanák a dzsentifikáció folyamatát.

Lajos és Szijártó szerint „a különböző globális folyamatok (városból kiköltözés, életmódváltás, külföldi nyugdíjasok házvásárlásai stb.) lokális változataiból egy patchworkszerű, folyamatosan változó rurális környezet jön létre” (Lajos–Szijártó 2022:43). Malomvég azt példázza, hogy a lokalitás maga is patchworkszerű mintázatot vehet fel, ahol egymás mellett élnek időskorú németek, városi középosztálybeliek és a helyi gyökerű kicsiny elit, valamint a falu társadalmának masszív talapzatát alkotó szegény, főként roma családok és idősek, akik kényszerűen és/vagy helyi kötődéseik miatt itt maradtak.

HIVATKOZÁSOK

- Alexandri, G. – Janoschka, M. (2020) 'Post-pandemic' transnational gentrifications: A critical outlook. *Urban Studies*, 15, 3202–3214. <https://doi.org/10.1177/0042098020946453>
- Balogi A. (2010) Jóléti migráció. Külföldiek Magyarországra telepedése. In Hárs Á. – Tóth J. (szerk.) *Változó migráció – változó környezet*. Budapest: MTA Etnikai és Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 245–262.
- Bastos, S. (2014) Territorial dispossession and indigenous rearticulation in the Chapala Lakeshore. In Janoschka, M. – Haas, H. (szerk.) *Contested Spatialities, Lifestyle Migration and Residential Tourism*. London and New York: Routledge, 47–59.
- Bender, D. – Hollstein, T. – Schweppe, C. (2018) International retirement migration revisited: From amenity seeking to precarity migration? *Transnational Social Review*, 1, 98–102. <https://doi.org/10.1080/21931674.2018.1429080>
- Bender, D. – Schweppe, C. (2019) Care facilities for Germans in Thailand and Poland: making old age care abroad legitimate. *International Journal of Ageing and Later Life*, 2, 115–143. <https://doi.org/10.3384/ijal.1652-8670.18421>
- Benson, M. (2012) How Culturally Significant Imaginings are Translated into Lifestyle Migration. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 10, 1681–1696. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2012.711067>
- Benson, M. C. (2010) The context and trajectory of lifestyle migration: The case of the British residents of Southwest France. *European Societies*, 1, 45–64. <https://doi.org/10.1080/14616690802592605>
- Benson, M. (2014) Negotiating Privilege in and through Lifestyle Migration. In Benson, M. – Osbaldiston, N. (szerk.) *Understanding Lifestyle Migration. Theoretical Approaches to Migration and the Quest for a Better Way of Life*. Palgrave Macmillan, 47–70. https://doi.org/10.1057/9781137328670_3
- Benson, M. – O'Reilly, K. (2009) Migration and the Search for a Better Way of Life: A Critical Exploration of Lifestyle Migration. *The Sociological Review*, 4, 608–625. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2009.01864.x>
- Benson, M. – O'Reilly, K. (2016) From lifestyle migration to lifestyle in migration: Categories, concepts and ways of thinking. *Migration Studies*, 1, 20–37. <https://doi.org/10.1093/migration/mnv015>
- Benson, M. – Osbaldiston, N. (2016) Toward a Critical Sociology of Lifestyle Migration: Reconceptualizing Migration and the Search for a Better Way of Life. *The Sociological Review*, 3, 407–423. <https://doi.org/10.1111/1467-954X.12370>
- Botterill, K. (2017) Discordant Lifestyle Mobilities in East Asia: Privilege and Precarity of British Retirement in Thailand: Discordant Lifestyle Mobilities in East Asia. *Population, Space and Place*, 5, e2011. <https://doi.org/10.1002/psp.2011>
- Casado-Díaz, M. A. (2006) Retiring to Spain: An Analysis of Differences among North European Nationals. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 8, 1321–1339. <https://doi.org/10.1080/13691830600928714>
- Casado-Díaz, M. A. (2009) Social Capital in the Sun: Bonding and Bridging Social Capital among British Retirees. In Benson, M. – O'Reilly, K. (szerk.) *Lifestyle Migration. Expectations, Aspirations and Experiences*. Ashgate, 87–102.
- Croucher, S. (2012) Privileged Mobility in an Age of Globality. *Societies*, 1, 1–13. <https://doi.org/10.3390/soc2010001>
- de Jong, P. A. (2022) Later-Life Migration in The Netherlands: Propensity to Move and Residential Mobility. *Journal of Aging and Environment*, 1, 16–39. <https://doi.org/10.1080/26892618.2020.1858384>
- Dövényi Z. (2012) A Magyarországot érintő nemzetközi vándorlás területi aspektusai. In Tarrósy I. – Glied V. – Keserő D. (szerk.) *Új népvándorlás. Migráció a 21. században Afrika és Európa között*. Pécs: Publikon, 85–95.
- Emard, K. – Nelson, L. (2021) Geographies of global lifestyle migration: Towards an anticolonial approach. *Progress in Human Geography*, 5, 1040–1060. <https://doi.org/10.1177/0309132520957723>
- Erőss Á. (2022) Landscape in transition in the shadow of 2022 Russia's invasion in Ukraine – notes from Hungary. *Border and Regional Studies*, 1, 71–86. <https://doi.org/10.25167/brs4792>
- Erőss Á. – Kovály K. – Tátrai P. (2025) Exodus of the Hungarian minority from Ukraine? War-induced ethnic dynamics in the Ukrainian-Hungarian border region. In Muratova, E. – Zasanska, N. (szerk.) *Minorities at War. Cultural Identity and Resilience in Ukraine*. Routledge, 221–238.
- Ertuğrul, G. (2016) British migrants in the Turkish countryside: Lifestyle migration, loss of social status and finding 'true life' in difference. *METU Studies in Development*, 2, 475–496.
- Gábori D. – Németh K. – Váradi M. M. (2024) „In Hungary, everything is better” – recently arrived older German migrants' narratives about relocating in rural Hungary. Kéziratban. Budapest: HUN-REN KRTK
- Gödri I. – Soltész B. – Bodacs-Nagy B. (2014) *Immigration or emigration country? Migration trends and their socio-economic background in Hungary: A longer-term historical perspective*. Working Papers on Population, Family and Welfare. No. 19. Budapest: Hungarian Demographic Research Institute.

- Gustafson, P. (2001) Retirement migration and transnational lifestyles. *Ageing and Society*, 4, 371–394. <https://doi.org/10.1017/S0144686X01008327>
- Hayes, M. (2014) ‘We Gained a Lot Over What We Would Have Had’: The Geographic Arbitrage of North American Lifestyle Migrants to Cuenca, Ecuador. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 12, 1953–1971. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2014.880335>
- Hayes, M. (2015a) Moving South: The Economic Motives and Structural Context of North America’s Emigrants in Cuenca, Ecuador. *Mobilities*, 2, 267–284. <https://doi.org/10.1080/17450101.2013.858940>
- Hayes, M. (2015b) Into the Universe of the Hacienda: Lifestyle Migration, Individualism and Social Dislocation in Vilcabamba, Ecuador. *Journal of Latin American Geography*, 1, 79–100.
- Hayes, M. (2018) *Gringolandia. Lifestyle Migration under Late Capitalism*. (Globalization and Community, Volume 29). Minneapolis, London: University of Minnesota.
- Hayes, M. (2021) A Global Sociology on Lifestyle Migrations. In J. Dominguez-Mujica, J. –McGarrigle, J. –Parreño-Castellano, M. (szerk.) *International Residential Mobilities*. Springer International Publishing, 3–18. https://doi.org/10.1007/978-3-030-77466-0_1
- Hayes, M. – Pérez-Gaňán, R. (2016) North–South migrations and the asymmetric expulsions of late capitalism: Global inequality, arbitrage, and new dynamics of North–South transnationalism. *Migration Studies*, mnw030. <https://doi.org/10.1093/migration/mnw030>
- Hayes, M. – Zaban, H. (2020) Transnational gentrification: The crossroads of transnational mobility and urban research. *Urban Studies*, 15, 3009–3024. <https://doi.org/10.1177/0042098020945247>
- Hines, J.D. (2010) Rural gentrification as permanent tourism: The creation of ‘New’ West Archipelago postindustrial culture space. *Environment and Planning*, 28, 509–523. <https://doi.org/10.1068/d3309>
- Huete, R. – Mantecón, A. – Estévez, J. (2013) Challenges in Lifestyle Migration Research: Reflections and Findings about the Spanish Crisis. *Mobilities*, 3, 331–348. <https://doi.org/10.1080/17450101.2013.814236>
- Janoschka, M. (2016) Gentrification, Displacement, Dispossession: Key Urban Processes in Latin American Cities. *Revista INVI*, 88, 27–71.
- Janoschka, M. – Haas, H. (2014) Contested spatialities of lifestyle migration: approaches and research questions. In Janoschka, M. – Haas, H. (szerk.) *Contested Spatialities, Lifestyle Migration and Residential Tourism*. London and New York: Routledge, 1–12.
- Illés S. (2005) Elderly immigration to Hungary. *Migration Letters*, 2, 164–169.
- Illés S. (2007a) Polgármesteri szemmel a turizmusról és migrációról. *Comitatus*, 10, 50–66.
- Illés S. (2007b) Types of elderly migration. In Kovács Cs. (szerk.) *From villages to cyberspace*. Szeged: Department of Economic and Human Geography, University of Szeged, 227–237.
- Illés S. (2009) Külföldi ingatlanvásárlók a Balaton-felvidéken. In Michalkó G. – Rázt T. (szerk.) *A tér vonzásában: a turisztikai termékefejlesztés térspecifikus vonásai*. Székesfehérvár, Budapest: Kodolányi János Főiskola, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Magyar Földrajzi Társaság, 280–290.
- Illés S. (2013) *Időskorú nemzetközi migráció – magyar eset*. Budapest: Tullius.
- Illés S. – Michalkó G. (2002) A turizmus és migráció néhány összefüggése Magyarországon. *Demográfia*, 4, 352–374.
- Illés S. – Michalkó G. (2005) Külföldiek a magyarországi ingatlanpiacon. *Kisebbségkutatás*, 3, 345–352.
- Iorio, M. (2020) Italian retirement migration: Stories from Bulgaria. *Geoforum*, 111, 198–207. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2020.02.018>
- Janoschka, M. (2016) Gentrification, Displacement, Dispossession: Key Urban Processes in Latin American Cities. *Revista INVI*, 88, 27–71.
- Járosi K. (2006) Felkerekedni egy másik világba. Rezidenciaturisták, élmény- és jóléti migránsok magyarországi falvakban. *Regio*, 3, 116–140.
- Járosi K. (2007) Rezidenciaturizmus, élmény- és jóléti migráció. In Kovács É. (szerk.) *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest, Pécs: Néprajzi Múzeum, PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 186–202.
- King, R. – Cela, E. – Fokkema, T. (2021) New frontiers in international retirement migration. *Ageing and Society*, 6, 1205–1220. <https://doi.org/10.1017/S0144686X21000179>

- Kóós B. – Tátrai P. – Gábor D. (2024) A Magyarországra irányuló időskorú migráció területi jellemzői – különös tekintettel a német lakóhelyi preferenciájára. *Területi Statisztika*, 5, 545–569. <https://doi.org/10.15196/TS640501>
- Korpela, M. (2014) Lifestyle of Freedom? Individualism and Lifestyle Migration. In Benson, M. – Osbaldeston, N. (szerk.) *Understanding Lifestyle Migration. Theoretical Approaches to Migration and the Quest for a Better Way of Life*. Palgrave Macmillan, 27–46. https://doi.org/10.1057/9781137328670_2
- Korpela, M. (2020) Searching for a countercultural life abroad: Neo-nomadism, lifestyle mobility or bohemian lifestyle migration? *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 15, 3352–3369. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2019.1569505>
- Kovács E. – Csité A. – Oláh M. – Bokor Z. (2004) Sziget a Magyar tengeren: külföldi ingatlantulajdonosok a Balatonnál. *Szociológiai Szemle*, 3, 79–106.
- Kovács K. (1987) *Integráció vagy széttöredezés? Társadalomszerkezeti változások egy dunántúli aprófalun, Magyarlukafa példáján*. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja.
- Kovács K. (1990) Urbanizáció alulnézetből. In Tóth J. (szerk.) *Tér – Idő – Társadalom*. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 272–303.
- Kovács T. – Bodnár Zs. (2016) Erdőbénye: A hagyományos és a posztmodern falu között félúton. *A Falu*, 3, 31–48.
- Kovály, K. – Opiola, W. (2025) In the grip of the crisis: vulnerability and resilience of the Hungarian minority in Transcarpathia, Ukraine. In: Tarvet, R. (szerk.) *European Minorities in Times of Crisis. Negotiating Identities*. Routledge, 98–119. <https://doi.org/10.4324/9781003426486>
- Lajos V. – Szijártó Zs. (2022) A Káli-medence alakváltozásai 2.0 Régi és új elitek, vállalkozók, kulturális brókerek és a felelősség kérdése a rurális térben. *Szociológiai Szemle*, 1, 41–64. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.1.3>
- Lőke Zs. – Kovács E. – Bacsi Zs. – Bánhegyi G. (2020) Lifestyle Migration in the Keszthely District of the West-Balaton Region. *DEUROPE The Central European Journal of Regional Development and Tourism*, 1., 4–21.
- Lundström, C. (2014) *White Migrations*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9781137289193>
- Matysiak, I. (2022) Social bonding strategies in the context of retirement migration to nonmetropolitan areas in the United States—Insights from Michigan and North Carolina. *Population, Space and Place*, 7, e2594. <https://doi.org/10.1002/psp.2594>
- Máté É. – Pirisi G. (2019) Rendhagyó dezurbanizáció? Külföldi beköltözők helye és szerepe a Baranyai-Hegyháton. *Településföldrajzi Tanulmányok*, 2, 79–97.
- Michalkó G. – Illés S. – Berényi I. (2003) Adalékok a turizmus és a migráció kapcsolatának elméleti megközelítéséhez. *Tér és Társadalom*, 4, 51–65. <https://doi.org/10.17649/TET.17.4.915>
- Miklé Gy. (2024) *Az uradalmi puszták a Dunántúl északi részén (1910–2020). Vidékföldrajzi vizsgálat*. Budapest: HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.
- Mollett, S. (2016) The power to plunder: Rethinking land grabbing in Latin America. *Antipode*, 2, 412–432. <https://doi.org/10.1111/anti.12190>
- Nemes G. – Tomay K. – Sulyok J. – Orbán É. (2022) Nekem a Balaton a Riviéra – turisztikai dzsentifikáció a Balaton-felvidéken a COVID-19 járvány idején. *Tér és Társadalom*, 2, 99–122. <https://doi.org/10.17649/TET.36.2.3427>
- Nemes G. – Orbán É. – Tomay K. (2022) Meghasadt valóságok – dilemmák a turizmus és a dzsentifikáció szerepéről a vidék fejlődése kapcsán. *Szociológiai Szemle*, 1, 88–113. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.1.5>
- O'Reilly, K. (2009) The Children of the Hunters: Self-realization Projects and Class Reproduction. In Benson, M. – O'Reilly, K. (szerk.) *Lifestyle Migration. Expectations, Aspirations and Experiences*. Ashgate, 103–120.
- Ormond, M. – Toyota, M. (2016) Confronting economic precariousness through international retirement migration: Japan's old-age 'economic refugees' and Germany's 'exported grannies', In Hannam, K. – Mostafanezhad, M. – Rickly, J. (szerk.) *Tourism and Leisure Mobilities: Politics, Work and Play*. Routledge, 134–146.
- Phillips, M. (1993) Rural gentrification and the processes of class colonisation. *Journal of Rural Studies*, 2, 123–140.
- Phillips, M. (2009) Counterurbanisation and Rural Gentrification: an Exploration of the Terms. *Population, Space and Place*, 16, 539–558. <https://doi.org/10.1002/psp.570>
- Repetti, M. – Phillipson, C. – Calasanti, T. (2018) Retirement Migration in Europe: A Choice for a Better Life? *Sociological Research Online*, 4, 780–794. <https://doi.org/10.1177/1360780418782243>
- Rodics G. (1998) Betelepülés vagy nyaralóvásárlás? In Sik E. – Tóth J. (szerk.) *Idegenek Magyarországon*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve 1997, 15–27.

- Savas, E.B. – Spaan, J. – Henkens, K. – Kalmijn, M. – van Dalen, H.P. (2023) Migrating to a new country in late life: A review of the literature on international retirement migration. *Demographic Research*, 48, 233–270. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2023.48.9>
- Smith, D.P. (2007) The 'bouyancy' of 'other' geographies of gentrification: going 'back to the water' and the commodification of marginality. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 1, 53–67.
- Spaan, J. – Henkens, K. – Kalmijn, M. (2023) Understanding motives for international migration: A survey of Dutch retirement migrants in forty destinations. *Population, Space and Place*, 8, e2691. <https://doi.org/10.1002/psp.2691>
- Stockdale, A. (2010) The diverse geographies of rural gentrification in Scotland. *Journal of Rural Studies*, 26, 31–40. <https://doi.org/10.1016/j.rstud.2009.04.001>
- Stockdale, A. – Marsalai, M. (2013) Pre-retirement age migration to remote rural areas. *Journal of Rural Studies*, October, 80–92. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2012.04.009>
- Szőke A. (2006) New Forms of Mobility among Western European retirees: German Migrants in South-Western Hungary. In Szczepaniková, A. – Čánek, M. – Grill, J. (szerk.) *Migration Processes in Central and Eastern Europe: Unpacking the Diversity*. Prague: Multicultural Centre, 42–45.
- Tomay K. – Völgyi B. (2022) Közösség és dzsentrifikáció egy vidéki településen. *Szociológiai Szemle*, 1, 65–87. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.1.4>
- Tomay K. – Berger V. (2024) Inclusion or Exclusion? The Spatial Habitus of Rural Gentrifiers. *Social Inclusion*, 12, 7787 <https://doi.org/10.17645/si.7787>
- Toyota, M. (2022) Shut-In Abroad: Social Incapacitation Among Low-Income Male Japanese Retirees in Thailand. *American Behavioral Scientist*, 14, 1896–1911. <https://doi.org/10.1177/00027642221075259>
- Virág T. (2010) *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Budapest: Akadémiai.
- Viteri M. A. (2015) Cultural imaginaries in the residential migration to Cotacachi. *Journal of Latin American Geography*, 1, 119–138. <https://doi.org/10.1353/lag.2015.0005>
- Xiang, B. – Nyíri, P. (2022) Migration and values. *Intersections*, 2, 201–206. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v8i2.1059>

EGYÉB FORRÁSOK

- The Global Risks Report 2023. Cologny/Geneva: World Economic Forum. Elérhető: [https://GlobalRisksReport2023|WorldEconomicForum|WorldEconomicForum\(weforum.org\)](https://GlobalRisksReport2023|WorldEconomicForum|WorldEconomicForum(weforum.org)) [Letöltve: 2024-03-01].
- Die Rentenbestände in der gesetzlichen Rentenversicherung in der Bundesrepublik Deutschland 2012. Bonn: Bundesministerium für Arbeit und Soziales. Elérhető: https://www.bmas.de/SharedDocs/Downloads/DE/Publikationen/Rentenbestandsstatistik-2012.pdf?__blob=publicationFile&v=2 [Letöltve: 2024-08-24].
- Rente 2022, Statistik der Deutschen Rentenversicherung. Deutsche Rentenversicherung, Band 227. Elérhető: https://statistik-rente.de/drv/extern/publikationen/statistikbaende/documents/Rente_2022.pdf [Letöltve: 2024-08-24].

AZ IDŐSKORÚAK MIGRÁCIÓJA MINT TRANSZNACIONÁLIS CSALÁDI STRATÉGIA

Kárpátaljai áttelepülők Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyében

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2025.2.74>

ABSZTRAKT

Az időskorúak globálisan és hazánkban is egyre jelentősebb mértékű nemzetközi migrációja elsősorban olyan helyzetekhez köthető, amikor az időskorúak egy magasabb jövedelmű országból egy olcsóbb megélhetést nyújtó országba költöznek. Ezzel szemben a 2022 óta zajló kutatásunk olyan Kárpátaljáról Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyébe, elsősorban a határátkelők környékén fekvő falvakba áttelepülő időskorúakra fókuszál, akik a globálisan megfigyelt tendenciákkal szemben alacsonyabb fejlettségű régióból költöznek egy magasabb megélhetési költségekkel jellemezhető országba.

Kutatásunk e migrációs folyamat komplex értelmezését, a kárpátaljai időskorúak Magyarországra való áttelepedésének motivációit, az áttelepülés helyszínének kiválasztását, valamint a befogadó településekre gyakorolt hatását vizsgálja.

Eredményeink szerint az időskorúak átköltözésének fő mozgatórugója a magyarországi nyugdíjjogosultság megszerzése, amelynek feltétele a magyarországi bejelentett lakhely és tartózkodás. Az ukrainai orosz invázió előtt ez sokszor nem jelentett tartós áttelepülést: a gyakran rossz állapotú, de olcsón megszerezhető ingatlanok csak időszakos lakhelyként szolgáltak. 2022 februárja óta azonban sok időskorú tartósan áttelepült és olyan felújításokat végzett az ingatlanon, amelyek szükség esetén a család többi tagjának tartózkodását is lehetővé teszik. Tereptapasztalataink alapján azok a – döntően magyar nemzetiségű – kárpátaljaiak költöznek a határsávba, akik anyagilag nem engedhetik meg maguknak a határtól távolabbi, nagyobb városokban az ingatlanvásárlást, illetve azok, akik kétlaki életre rendezkedtek be. Érkezésük hatással van ezen települések életére is. 2022 után az átköltözés és a lakóhelyválasztás fő motivációja a család számára biztonságos hely, egyfajta menedék létesítése, a lehető legközelebb a határhoz. Tehát az itt ingatlant vásárló kárpátaljaiak többgenerációs családi stratégia részeként települnek Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegye határközelebi sávjába.

Kulcsszavak: időskorúak nemzetközi vándorlása, kétlakiság, Kárpátalja, ukrán-magyar határvidék

¹ Free University of Bozen-Bolzano.

² HUN-REN Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földrajztudományi Intézet.

³ II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola.

MIGRATION OF OLDER ADULTS AS A TRANSNATIONAL FAMILY STRATEGY

Transcarpathian migrants in Szabolcs-Szatmár-Bereg County

ABSTRACT

The increasing international migration of older adults, both globally and in Hungary, is primarily associated with situations where older adults relocate from higher-income countries to regions offering more affordable living conditions. In contrast, our research focuses on older adults resettling from Transcarpathia to Szabolcs-Szatmár-Bereg county in Hungary, particularly to villages near border crossings. Unlike the global trend, they are moving from a less developed region to a country characterized by higher living costs.

Our study examines the complex nature of this migration process, including the motivations behind the relocation of older adults from Transcarpathia to Hungary, the selection of new residences, and the impact on the receiving communities.

According to our findings, one of the primary reasons for the relocation of older adults is to obtain Hungarian pension eligibility, which requires a registered residence and stay in Hungary. Prior to the Russian invasion of Ukraine, this often did not mean permanent relocation; properties, often in poor condition but affordable, were typically used as temporary residences. However, since February 2022, many older adults have relocated permanently and have made renovations to their properties to accommodate other family members if necessary. Based on our field experience, those Transcarpathians, mostly of Hungarian descent, who cannot afford property in larger towns farther from the border, or those who have adopted a dual residence lifestyle, are the ones who choose to settle closer to the border. Since 2022, the main motivation for relocation and the selection of a new home has been to create a safe place for the family, a refuge, as close to the border as possible. Therefore, Transcarpathians purchasing properties in this area are settling in the border region of Szabolcs-Szatmár-Bereg county as part of a multi-generational family strategy.

Keywords: international retirement migration, dual residence, Transcarpathia, Ukrainian-Hungarian border region

AZ IDŐSKORÚAK MIGRÁCIÓJA MINT TRANSZNACIONÁLIS CSALÁDI STRATÉGIA

KÁRPÁTALJAI ÁTTELEPÜLŐK SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG VÁRMEGYÉBEN

BEVEZETÉS

Az utóbbi évtizedekben a nemzetközi vándorlásba egyre inkább bekapcsolódnak az idősebb korosztályok tagjai, globálisan és Magyarországon egyaránt. A hazai népszámlálási adatok azt mutatják, hogy a 60 éves és annál idősebb külföldi állampolgárok száma 2001 és 2022 között közel négyszeresére, 9,6 ezerről 37,8 ezerre nőtt, míg a külföldi születésűek száma kisebb mértékben emelkedett, 96,5 ezerről 135,6 ezerre. A két típusú (állampolgárság és születési hely) statisztika közötti jelentős különbség azt a jól ismert tényt tükrözi, hogy a Magyarországra irányuló nemzetközi migráció többnyire etnikai migráció (Feischmidt–Zakariás 2010; Gödri 2010; Péti–Szabó–Obádovics 2021), azaz az országba érkezők között – életkortól függetlenül – a legnagyobb csoportot a szomszédos országokból érkező, döntően magyar lakosság képezi.

Bár az etnikai migráció súlya az elmúlt évtizedben általánosságban csökkent a teljes időskorú nemzetközi migráción belül (Koós–Tátrai–Gábrriel 2024), a kárpátaljai magyar időskorúak Magyarországra irányuló vándorlása dinamikusan nőtt. Különösen feltűnő létszámuk és koncentrációjuk növekedése Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyében, kimondottan pedig az ukrán-magyar határhoz közeli sávban.

Utóbbi térség az ország egyik külső periferiája és az egyik legkevesbé fejlett része, ahol sok évtizedes múltja van a munkaképes korú népesség tömeges elvándorlásának (amit jól szimbolizál a szocializmus időszakában fogalomként vált „fekete vonat”). Bár Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegye napjainkban is népességekibocsátó régió, negatív belső vándorlási egyenleggel, ám éppen a határmenti, hátrányos helyzetű térségben/településeken – amelyek többnyire nem rendelkeznek a bevándorlók számára általánosságban vonzó társadalmi-gazdasági környezettel – a statisztikai adatok szerint az elmúlt évtizedekben stagnált, esetenként jelentősen nőtt a lakosság száma. Mindez a kárpátaljaiak, nem elhanyagolható mértékben pedig a kárpátaljai időskorúak bevándorlására vezethető vissza.

Az ukrániai származású időskorúak megjelenése Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegye határmenti, egyébként kiürülő tereiben egy olyan, (geo)politikai események által is vezérelt folyamat, amit a többgenerációs család biztonságra való törekvése mozgat. A vizsgált sokaság, vagyis a kárpátaljai nyugdíjasok,⁴ hagyományosan mobilisak. Kárpátalján a transznacionális migrációnak évtizedes, a szocializmus időszakig visszanyúló (Seres 2024) hagyománya alakult ki egyéni és családi szinten, ami társadalmilag elfogadott boldogulási stratégiává vált (Kovály–Erőss–Tátrai 2017). Ugyanakkor az időskorúak nemzetközi migrációjának tipikus ese-

4 A tanulmányban vizsgált sokaságra egyaránt használjuk a nyugdíjas és az időskorú kifejezést. Az adatelemzésbe a 60 év felettiek kerültek, amelynek okai a következők: 1) Ukrajnában a nyugdíjkorhatár az adatgyűjtés idején 60 év volt; 2) Beszélgetőtársaink életkorukat az emberélet fordulói szempontjából fontosnak tartott életesemények függvényében nevezték idősnek. A nyugdíjkorhatár elérése, mely Ukrajnában 60 év, az idős kor megkérdőjelezhetetlen jelölőjévé vált; 3) az időskorúak nemzetközi migrációjával foglalkozó szakirodalomban is gyakran írnak *(pre)retirement*, vagyis nyugdíjaskor elérése előtti migrációról (Stockdale–MacLeod 2013).

teivel szemben itt egy olyan folyamatról van szó, amelynek keretében egy fejletlenebb országból (Ukrajna) érkeznek egy fejlettebb országba (Magyarország); azaz a migránsok alacsonyabb megélhetési költségek helyett magasabb megélhetési költségekkel kell számoljanak. A migráció célterülete pedig egy olyan szolgáltatási (rurális) periféria, amely nem tekinthető tipikus bevándorlási célterületnek.

Jelen tanulmány⁵ célja a vázolt migrációs folyamat komplex értelmezése. Kutatásunk fő kérdései, hogy melyek a kárpátaljai időskorúak Magyarországra való áttelepedésének leggyakoribb motivációi, és mely tényezők befolyásolják az áttelepülés helyszínének kiválasztását. Tekintve, hogy tereptapasztalataink alapján a kárpátaljaiak áttelepülése az utóbbi években talán az egyik legfontosabb társadalmi jelenség Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegye határmenti falvaiban, megvizsgáljuk azt is, hogy a kárpátaljai nyugdíjasok megjelenése milyen hatást gyakorol a helyi életvilágokra, milyen törésvonalakat hoz a felszínre, és milyen társadalmi kérdéseket tematizál.

A vizsgált mobilitási folyamat megértéséhez fontos kiemelnünk, hogy a migrációban korszakonként változó összetételű népesség vett részt. Az 1991 (vagyis a Szovjetunió felbomlása) és 2010 közötti időszakban főként az aktív korúak települtek át, és köztük felülreprezentált volt az értelmiség (orvosok, tanárok, művészek stb.). Közülük mára sokan elérték a nyugdíjas kort, tehát bár benne vannak a vizsgált sokaságban, de nem nyugdíjasként települtek át, ezért a velük készült interjúk nem képezik részét az elemzésnek. Ugyanakkor ezt az időszakot intenzív és kétirányú határon átnyúló aktivitás jellemzi. Az informális gazdasági tevékenység a határ mindkét oldalán élőknek (kiegészítő vagy megélhetést biztosító) jövedelmet jelentett addig, míg kárpátaljai magyarok tömegei jártak idénymunkára Magyarországra (Borbély 2015).

Ezzel szemben 2011-től kezdődően elérhetővé vált az egyszerűsített honosítás és ezzel együtt a magyar útlevel, amely megnyitotta a kárpátaljaiak előtt az EU-s munkaerőpiacot, továbbtanulást, és a Magyarországra való egyszerűbb áttelepülés lehetőségét. Ekkor, és különösen 2014, azaz az Euromajdant⁶ követő események nyomán vált intenzívvé az időskorúak migrációja, amiben – a korábbi időszaktól eltérően – nem csak a magasabb státuszúak vettek részt. A határ közelében fekvő településeken általános jelenség lett a kárpátaljaiak ingatlanvásárlása, amelynek nyomán tömegessé vált a kétlakiság, és diverzifikálódtak a Magyarország és Ukrajna közötti mozgások. Éppen ezért, azaz a határon átvándorló aktivitások viszonylag kis távolsága miatt, nehezen beszélhetünk hagyományos értelemben vett, stabilan „áttelepedett” kárpátaljai népességről; a Magyarországon lakcímet létesített kárpátaljaiak jelentős része a kétlakiság széles spektrumán mozog, circuliálnak, ingáznak, változó intenzitással kötődnek Magyarországhoz, az új lakóhelyükhöz. Az élénk, határon átnyúló mozgásokat a Covid19-járvány alatt bevezetett határázárak, és a határátlépés szigorodó szabályai fektették le. A járvány, illetve a 2022-es háborús események nyomán a kétlaki életmódot folytató kárpátaljai nyugdíjasok egyre inkább a határ magyar oldalán rendezkedtek be. Azonban az időskorúak szerepe napjainkban is rendkívül fontos a határon átvándorló kapcsolattartásban, hiszen a hadköteles koron (18–60 év) kívül esnek, így az aktuális ukrán törvények értelmében szabadon elhagyhatják Ukrajnát, sokszor segítve a határ két oldalán élő családtagok ügyintézését, gondozását, boldogulását.

⁵ A kutatás a K139127 számú projekt (Időskorúak migrációja és lehetséges fejlesztési hatásai a vidéki Magyarországon) keretében, a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, az OTKA pályázati program finanszírozásában valósult meg.

⁶ Az Euromajdan (ukránul: *Євромайдан*, *Jevromajdan*) egy több hónapon át tartó, Európa-párti és az akkori ukrán kormány politikája elleni tiltakozáshullám volt 2013 novemberének végétől 2014 februárjáig. A megmozdulások központi helyszíne Kijev főtere, a Függetlenség tér (*Майдан Незалежності*, *Majdan Nezalezsznosztyi*) volt, amelyet a köznyelv egyszerűen Majdanként emleget.

SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

Az időskorúak nemzetközi vándorlása (*international retirement migration, IRM*) jellemzően ahhoz a migrációs döntéshez kötődik, amit az aktív éveik végén, leggyakrabban a nyugdíjba lépéskor hoznak meg a házaspárok vagy egyének (Warnes 2009). Az áttelepülés helyének kiválasztását gyakran befolyásolja a korábban turistaként szerzett tapasztalat (Michalkó–Illés–Berényi 2003), míg magát a költözést a kiváltságos társadalmi-gazdasági helyzet és a kedvező egészségi állapot teszi lehetővé (Pickering–Crooks 2019). Az időskorúak nemzetközi vándorlása jelenthet új országba költözést (például brit nyugdíjasok Spanyolországban) vagy az adott országban nyugdíjaskort elérő migránsok esetén visszatérést a kibocsátó országba (például Svájcban nyugdíjas kort elérő románok visszatelepülése Romániába) (Ciobanu–Bolzman 2019).

A migráció fő motivációja, hogy a költözéssel javítsanak az életminőségükön. Sokan új szabadidős tevékenységekbe fognak, rendszerint a számukra kellemesebb klímán az egészségük megőrzésére figyelve élnek (Benson–O'Reilly 2009; Savaş et al. 2023). Emiatt ezt a migrációt életmódvándorlásnak is nevezik (Benson 2011). Ugyanakkor egyre többen hívják fel arra a figyelmet, hogy az időskorúak nemzetközi migrációja egyfajta egyéni-páros megküzdési stratégia is az elöregedő fejlett társadalmakban, ahol a nyugdíjas kort elérve sokak számára a korábban megszokott életszínvonal fenntartása vagy szükség esetén a gondozás és egészségügyi ellátás megváltása nem lenne elérhető (Botterill 2017; Sampaio 2020). Ezért a kibocsátó országok (tipikusan észak-amerikai és nyugat-európai, de egyre inkább bekapcsolódnak a félperiféria országai is) időskorú lakosai tehát a költségeik csökkentése miatt (is) költöznek olyan országokba, ahol kedvezőbb áron tudnak jó minőségű ellátást igénybe venni, vagyis optimalizálják a költségeiket; a szakirodalom mindezt a geoarbitrázs keretében vizsgálja (Hayes 2014).

Sokan remélnék egyfajta újrakezdést is ebben az életszakaszban azáltal, hogy gyermekeiktől és unokáiktól távolabb költöznek, így felszabadulva az unokákról való gondoskodás napi terhétől (Repetti–Calasanti 2020). Mások viszont éppen közelebb költöznek a család fiatalabb generációjához (King et al. 2014), hogy ki tudják venni részüket a gondozási feladatokból, vagy mert épp nekik van szükségük gondoskodásra. Sajátosan a poszt szocialista térségben jellemző, hogy a nyugdíjas korukra gyakran egyedül maradó (elvált vagy özvegy) nagymamák a gyermekeik után költöznek Nyugat-Európába, ahol, a gondozási feladatok mellett, újra dolgozni kezdenek, hogy kiegészítsék bevételeiket, hiszen kelet-európai nyugdíjuk csak egy részét fedezi megélhetési költségeiknek (Lulle 2021). A vonatkozó szakirodalom gyakran olyan eseteket vizsgál, amikor a külföldre vándorlás az egyén vagy egy idős pár döntése. Ezzel szemben, ahogy később látni fogjuk, a kárpátaljai időskorú áttelepülők vándorlása a legtöbb esetben egy többgenerációs családi stratégia része.

Az időskorúak nemzetközi migrációjával foglalkozó szakirodalomban többnyire a globális északról a mediterrán országokba (Gustafson 2008; Huber–O'Reilly 2004), Délkelet Ázsiába (Howard 2008) vagy a latin-amerikai országokba (Bastos 2013; Hayes 2014,) zajló vándormozgalomról olvashatunk. A tipikus befogadó területeken nemcsak a megélhetés mindennapi költségei kedvezőbbek, hanem kedvezőbb áron tudnak a gondoskodási vagy egészségügyi szolgáltatásokhoz is hozzájutni (Sampaio 2020). Az utóbbi években azonban diverzifikálódott mind a kibocsátó, mind a célországok listája. Erre példa Olaszország, amely ugyan sok észak-európai és amerikai számára vágyott célország (King et al. 2021), ugyanakkor – főleg a növekvő lakhatási költségek miatt – megindult az olasz nyugdíjasok letelepedése például Bulgáriában (Iorio 2020). Esetükben az elköltözés motivációi között bár szerepelnek az életmódvándorláshoz köthető okok is, jelentős részük azonban az alacsonyabb megélhetési költségek révén megspórolt pénzzel támogatja

az otthon maradt gyerekeket. A kelet-közép-európai országok egészen a közelmúltig nem számítottak kimondott célországnak a nyugdíjasok számára. Mindez azonban változni látszik az elmúlt időszakban: hazánkban is dinamikusan nő az időskorú áttelepülők száma, akik elsősorban Németországból és Hollandiából érkeznek. Az egyelőre csekély számú kutatás elsősorban a Dél-Dunántúlra költöző nyugat-európai időskorúakkal foglalkozik (Koós–Tátrai–Gábrriel 2024; Máté–Pirisi 2014). A Magyarországra költözés motivációi között a nemzetközi szakirodalomban korábban ismertetett tényezőket találunk (kedvezőbb lakókörnyezet, kellemes életmód, alacsonyabb megélhetési költségek).

Amint a bevezetésben előrebocsátottuk, a kárpátaljai nyugdíjasok Magyarországra való áttelepülését egy határon átnyúló többgenerációs családi stratégia részének tekintjük. Kárpátalján, hasonlóan Ukrajna egyéb területeihez, a transznacionális migráció a családok jellemző megélhetési stratégiájává vált a Szovjetunió felbomlása után. Egyes családtagok külföldi munkavállalása és az ebből származó többletbevétel hazautalása tette lehetővé azt, hogy a család másik része Ukrajnában maradjon (Morokvasic 2004; Fedyuk 2015). A családi kapcsolatok erősek maradtak a transznacionális térben is: amint egy 2023-as felmérés rámutatott, a teljes körű katonai inváziót követően a Csehországba és Lengyelországba menekült megkérdezett nők számára a házastársi és családi kapcsolatok megőrzésének priorizálása mellett a család anyagi támaszként (a transznacionális család anyagi támogatására való ráutaltság) is megjelenik (Kamionka–Mackova–Jirka 2024). Úgy véljük, hogy a családi élet- és gazdasági közösség jelentette érzelmi és anyagi biztonság meghatározó szerepet játszik a Kárpátaljáról Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyébe áttelepült nyugdíjasok esetén is.

MÓDSZERTAN, ADATBÁZIS

Az időskorúak Ukrajnából Magyarországra irányuló migrációját vegyes, kvantitatív és kvalitatív módszerekkel vizsgáltuk. A statisztikai adatforrások közül a népszámlálási adatokra alapozva mutatjuk be a vizsgált sokaság országos és megyei megoszlását, míg az áttelepült kárpátaljai időskorúak éves számát, továbbá települési megoszlását a Központi Statisztikai Hivatal által a 2012-es évtől rendelkezésünkre bocsátott regiszteradataiból nyertük ki. A kvantitatív elemzésben időskorúnak tekintettük a 60 év feletti népességet. Mivel az Ukrajnából Magyarországra irányuló időskorú migrációban döntően magyar nemzetiségűek vesznek részt, akik túlnyomórészt magyar állampolgárként érkeznek, elemzésünkhöz nem az állampolgársági, hanem a születési ország szerinti adatokat használtuk fel. Jelen tanulmányban nem vizsgáltuk a Szovjetunióban született magyar/ukrán állampolgárok sokaságát, mivel – bár többségüknél valószínűsítjük, de – nem jelenthető ki egyértelműen, hogy Ukrajnából (Kárpátaljáról) származnak.

Kvalitatív kutatásunk során Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegye 10 településén (négy városban és hat községben) végeztünk terepmunkát 2022 májusa és 2024 áprilisa között. Ezen településeket az interjúk idézeteknél – a beszélők anonimitásának megőrzése érdekében – kitalált helynevekkel jelöltük. Míg Zorvár és Hordas néhány ezer fős, járásközpontként funkcionáló kisváros, Aramfalva, Mésföld és Regemező pár száz lakossal rendelkező falu az ukrán-magyar határ közvetlen közelében. Lápvég a határtól kicsit távolabb fekvő, egy kisváros közvetlen szomszédságában elhelyezkedő nagyközség, amely a mintában szereplő falvaknál több közszolgáltatással rendelkezik. A vizsgált településeken összesen 55 interjút készítettünk a következő megoszlásban: 25 Kárpátaljáról áttelepült időskorúval és 8 helyi lakossal rögzítettünk félig strukturált interjút magyar és ukrán nyelven, a legtöbb esetben egyéni beszélgetések formájában, ám néhányszor előfordult olyan is, hogy a házaspár mindkét tagja részt vett benne. A tágabb kontextus megértéséhez 22 interjút rögzítettünk településvezetőkkel, valamint a vizsgált közösségre és a lokális társadalmi-gazdasági helyzetre

széleskörűen rálátó személyekkel (egyházi alkalmazottak, társadalmi szervezetek vezetői, ingatlanközvetítők, oktatási és kulturális intézmények vezetői).

A félig strukturált interjúk beszélgetéseken túl közösségi alkalmakon is részt vettünk, mint például egyházi események, nyugdíjasklubok foglalkozásai, vagy épp kocsmai, utcai beszélgetésekbe kapcsolódtunk be a helyiekkel. A kutatótársak kárpátaljai származása jellemzően bizalmat keltett a megkérdezettekben, sok esetben segítette a kapcsolatfelvételt és az interjúkészítést is. A terepkutatás során spontán kialakult informális beszélgetések a semleges színtereken (buszmegálló, kisbolt, templomkert, utca stb.), hangfelvétel nélkül szabadabb kereteket biztosított az olyan érzékenyebb kérdések megvitatására, mint például a nyugdíjigénylással összefüggésbe hozható migráció vagy az *autochton* (őshonos) és az *allochton* (betelepült) közösség együttélésének dinamikái.

Meg kell azonban említenünk azt is, hogy a kárpátaljaiak magyarországi nyugdíjigénylése olyan érzékeny, átpolitizált, a médiában is teret kapó kérdéssé vált az elmúlt években,⁷ ami megnehezítette az érintett csoporttal való kapcsolatba kerülést, illetve csökkentette a beszélgetési hajlandóságukat – összefüggésben egy részük kétlakiséggel és sűrű ingázásával.

AZ UKRAJNÁBÓL MAGYARORSZÁGRA IRÁNYULÓ IDŐSKORÚ MIGRÁCIÓ SZÁMOKBAN

Az Ukrajnában született, Magyarországon élő időskorúak (60 év felettiek) száma a 2001-es és 2022-es népszámlálás közötti időszakban háromszorosára nőtt (6 098-ról 18 201-re), messze meghaladva a többi, jelentősebb magyar közösségeknek otthont adó szomszédos országok értékeit. Bár a bevándorlók pontos etnikai összetétele nem ismert, de az Ukrajnából származó bevándorlók többsége magyar nemzetiségű (Gödri–Csányi 2020). Jó közelítéssel azokat tekinthetjük magyarnak, akik magyar állampolgárként érkeznek, bár tudható, hogy jelentős számban szereztek állampolgárságot ukrán nemzetiségűek is (Tátrai–Erőss–Kovály 2017). A 2022-es magyarországi népszámlálás szerint az ukránai születésű 60 év felettiek 88%-a volt magyar állampolgár, szemben a teljes kontingens 65%-ával, ami jól mutatja, hogy az ukrán nemzetiségűek (állampolgárok) bevándorlása elsősorban munkavállalási céllal történik, az aktív korúakat érinti (Lipták–Kincses 2023; Urbán 2023), és a teljes Ukrajnából bevándorló népességhez képest az idősök között felülreprezentáltak a magyarok.

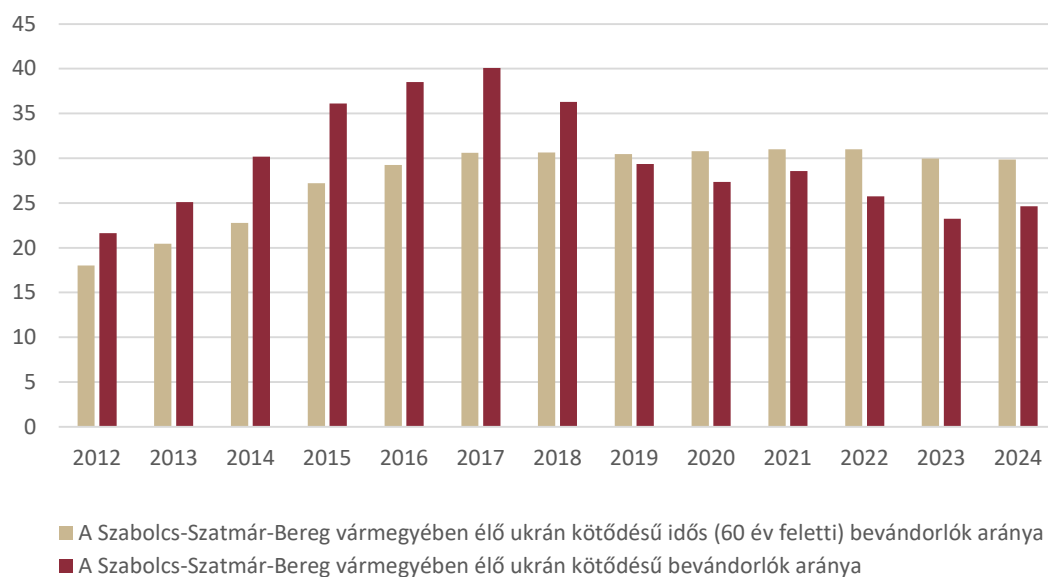
A bevándorlás dinamikája erősen kötődik a geopolitikai változások által indukált társadalmi-gazdasági krízisekhez. Ilyen volt az Euromajdan és az orosz-ukrán háború első fázisa, amely 2014–2015-ben az elmúlt másfél évtized legnagyobb (a KSH flow⁸ adatai szerint évente 900–1100 fő) Magyarországra való áttelepülését váltotta ki az ukránai születésű időskorúak körében. Az adatok szerint jóval kisebb mértékű, de így is kiemelkedik a 2022-es háborús események nyomán kibontakozó áttelepülési hullám, évi 400–500 főt Magyarországra vonzva (a statisztikák látszólagos ellentmondásosságáról és ezek feloldásáról részletesen lásd: Erőss–Kovály–Tátrai 2024). 2010 óta a bevándorló ukránai idősök többsége, 55–60%-a nő volt, ami igazodik ezen korosztály demográfiai összetételéhez, a nők magasabb várható élettartamához.

Az Ukrajnából Magyarországra irányuló vándorlás általánosságban és az időskorúakat tekintve is földrajzilag koncentrált, és viszonylag kis távolságot ível át: 80%-uk Kárpátaljáról érkezik (Lipták–Kincses 2023), ezen

⁷ <https://www.economx.hu/magyar-gazdasag/dk-nyugdijbiznisz-ukran-magyarorszag.738439.html>
<https://demokrata.hu/magyarorszag/a-nagy-nyugdijhazugsag-102272/>

⁸ A vándorlási statisztikák két alaptípusa az egy adott állapotra vonatkozó stock (azaz állapotmutató) adat, illetve az egy adott időszakra vonatkozó flow (azaz folyamatmutató) adat (Csányi et al. 2021).

1. ábra. Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegye részesedése a Magyarországra áttelepült ukrán kötődésű (ukrajnai születésű magyar állampolgár, illetve ukrán állampolgár) népességből

Forrás: A KSH Tájékoztatási Adatbázis adatai alapján saját szerkesztés.

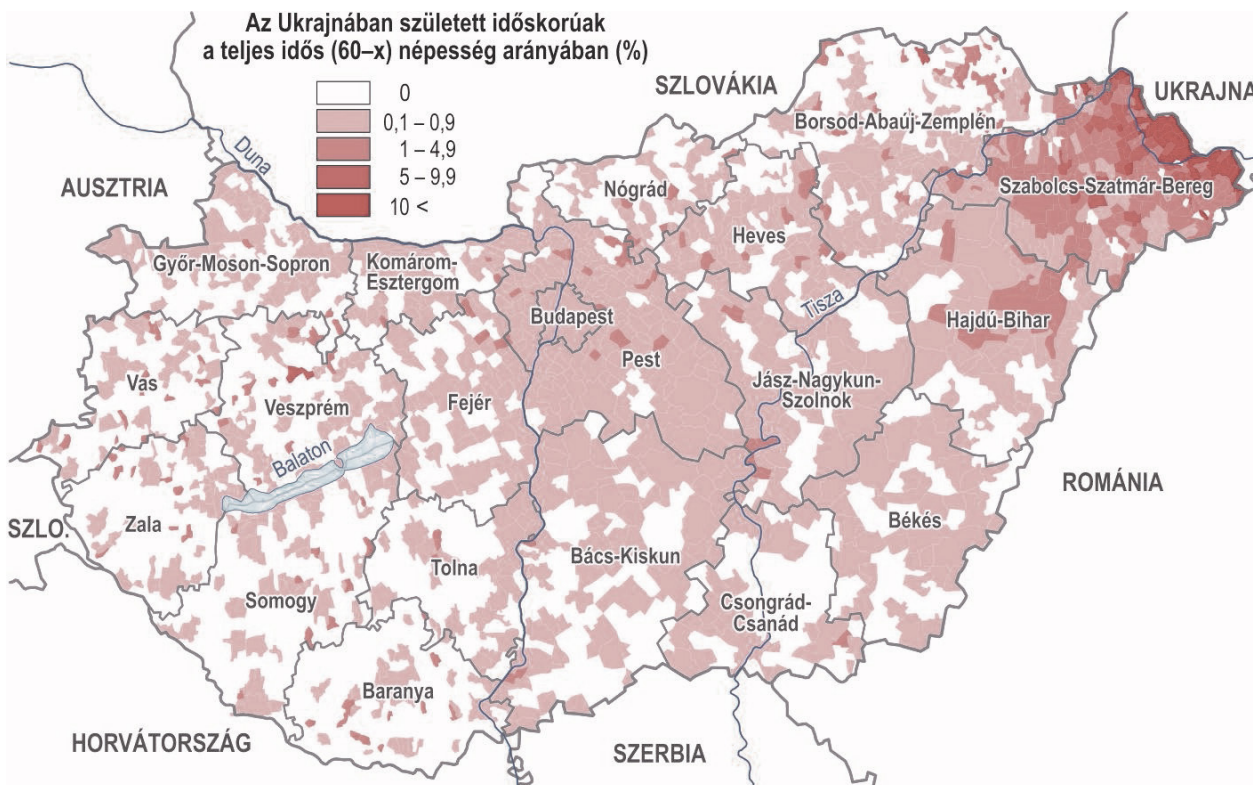
belül pedig nagy többségük – a magyar kisebbség elhelyezkedésének megfelelően – a határ menti térségekből származik (Karácsonyi–Kincses 2020). Magyarországon belül kétharmaduk Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyében és a Központi régióban él. Kitüntetett helyet foglal tehát el Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegye, ahol napjainkban a vizsgált időskorúak 30%-a (mintegy 5300 fő), és a teljes migráns stock negyede (25 ezer fő) él. Fontos a folyamat időbelisége: az időskorúak esetében 2012-ben még csak 18%-uk lakott a vármegyében, amely arány aztán – főleg 2014-től kezdődően – nagy ütemben emelkedett, és 2017-től a mostani szinten állandósult (1. ábra). Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy 2014-től kezdődően a vármegye mint célterület, rendkívüli módon felértékelődött az áttelepültek körében.

Az időskorú migránsok vármegyén belüli elhelyezkedése azonban korántsem egyenletes. Bár általánosságban a Magyarországra áttelepült ukrán időskorúak a városokat preferálják és csak negyedük lakik községekben, a Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyébe áttelepülteknek más a mintázata: esetükben 54% községekben élt a 2022-es népszámlálás időpontjában.⁹ Mindez előrevetíti, hogy Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyében a községek egy része rendelkezik olyan vonzótényezővel, ami máshol nincs. A települési bontású adatok megadják a logikus választ: a határ közelsége. Magyarán a határ mentén fekvő, társadalmi-gazdasági szempontból hátrányos helyzetű, döntően rurális régióban az időskorú áttelepültek felülreprezentáltak, és ebben a térségben jelentős hányadát adják nemcsak az összes Ukrajnából áttelepültnek, hanem a helyi 60 év feletti népességnek is (2. ábra), részben ellensúlyozva a térség negatív belső vándorlási egyenlegét.

Összességében a statisztikai adatok alátámasztják Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegye, azon belül pedig az ukrán határ menti térség kiemelkedő szerepét az ukrán időskorúak áttelepülésében. A következőkben terpkutatásaink alapján igyekszünk árnyalni a statisztikai adatokból kirajzolódó képet annak érdekében, hogy jobban megismerjük e lokálisan is fontos jelenséget.

⁹ Más megközelítésben: a Magyarországra áttelepült, községekben élő ukrán időskorúak fele Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyében tartózkodik.

2. ábra. Az Ukrajnában született időskorú áttelepültek (stock) térbeli koncentrációja, 2021

Forrás: A KSH Tájékoztatási Adatbázis adatai alapján saját szerkesztés.

A KVALITATÍV KUTATÁS EREDMÉNYEI

Az áttelepedés háttere és motivációi

Mivel Kárpátalján, hasonlóan egyéb posztszovjet régiókhoz, az állam diszfunkciói érintik a szociális szféra egészét, és hozzájárultak a gazdasági (megélhetési) válsághoz (Zhurzhenko 2010), az egyéni rugalmasság és a gyors alkalmazkodóképesség elengedhetetlenné vált a mindennapi boldoguláshoz (Borbély 2019). Az ukrán állam egymást követő belső és külső (geopolitikai) kríziseire (pl. az Euromajdan eseményeire, az orosz-ukrán háború kitörésére, valamint ezek társadalmi-gazdasági következményeire) a kárpátaljaiak változatos megküzdési stratégiákkal reagáltak (Józwiak 2021). Ennek eredményeként a cirkuláris migráció, a rendszeres határon átvélő mozgások (ingázás, kiskereskedelem, csencselés stb.), valamint a magyarországi ingatlan vásárlása és a kétféle életmódra való berendezkedés meghatározó boldogulási módussá vált az ukrániai családok életében, azonban a kárpátaljaiak tartós áttelepedése is egyre gyakoribb jelenség, melyben az időskorúak is részt vesznek. 2014 után az ukrán-magyar határmenti falvakba és városokba irányuló, egyre jelentősebb áttelepedésnek, illetve ingatlanvásárlásnak két fő oka volt:

(1) Magyarországi lakcím létesítése, amellyel igényelhető a nyugdíj, és ami szükséges a különböző szociális és egészségügyi szolgáltatások igénybevételehez. A magyarországi lakcímmel további előnyök is járnak, például Magyarországon kedvezőbb áron voltak elérhetők a használt gépkocsik, amelyek megvásárlásához szintén szükséges állandó lakcímmel rendelkezni.

Az időskorúak magyarországi áttelepedésének egyik kulcsmotívuma a nyugdíj. A 2010-es évek közepén a magyar sajtóban és a pártpolitikában is tematizált nyugdíjkérdés¹⁰ alapja, hogy a magyarországi bejelentett lakcímmel rendelkező kárpátaljai nyugdíjasok, kihasználva a Magyarország és Szovjetunió között 1963-ban kötött, Oroszország és Ukrajna tekintetében napjainkban is hatályos kétoldalú szociálpolitikai egyezményt, jogosulttá válnak az ukrainainál általában jóval magasabb magyarországi nyugdíjra. Az egyezmény értelmében „a nyugdíj összegét annak az államnak a társadalombiztosítási szervei számolják ki és folyósítják, ahol a nyugdíjért folyamodó szokásos lakóhelye van. A nyugdíj összegét a szolgálati éveknél, a munkapiaci státusoknak és a fogadó ország megfelelő átlagbéreinek figyelembevételével számítják ki” (Illés 2013:111–112). A kárpátaljai nyugdíjas betelepülők magyarországi nyugdíjigénye tehát jogszerű, de magas korrupciós kockázattal. A sajtóhírek és a helyi közbeszéd alapján ugyanis sok esetben az átköltözés csak formálisan valósul meg, ami havi egy, a nyugdíjkifizetés napjához köthető magyarországi látogatásban merül ki.¹¹

A kárpátaljai magyarországi nyugdíjigénylése hosszadalmas, több hónapig, akár egy évig is elhúzódó folyamat, amelyhez szükséges a családok kapcsolati tőkéjének és anyagi erőforrásainak mozgósítása. Tereptapasztalataink szerint ezért elsősorban a magyar nyelvet beszélő, mobilis és/vagy kapcsolati tőkével rendelkező idősök élnek ezzel a lehetőséggel. A magyarországi nyugdíj igénylésének első lépcsőfoka a magyar állampolgársági kérelem benyújtása és – a nyugdíjigényléssel lényegében párhuzamosan – az Ukrajnában folyósított nyugdíj lemondása. A magyarországi nyugdíjfolyósítás számos feltétele közül nélkülözhetetlen lépés a magyarországi lakcím létesítése. Ennek egyik lehetséges útja a nyugdíjat igénylők ingatlanvásárlása, ami az Ukrajnából érkezők némiképp tőkeerősebb rétegét feltételezi.¹² A nyugdíjfolyósítással járó szigorítások, a létesített lakcímen való tartózkodás hatósági ellenőrzése a kétlakiságra berendezkedett családokat választásra kényszerítette. Minderre a hatósági ellenőrzéseken túl további makroszintű folyamatok is hatással voltak, így például a Covid19-járvány idején a határzár, majd az eltérő oltási rezsimek, valamint az orosz-ukrán háború kitörése. Ez idő alatt a kétlakiság kevésbé vált fenntarthatóvá vagy teljesen ellehetetlenült.

(2) 2014 után, az Euromajdant követő események és a kelet-ukrajnai fegyveres konfliktus hatására, a magyarországi otthonok egyfajta biztonsági menedéket, „B tervet” is jelentettek a kárpátaljai családok számára. A közös, többgenerációs családi stratégia részeként sok esetben a nagyszülők vásároltak ingatlant, és az egyik vagy mindkét nagyszülő átköltözött Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyébe, amelyhez a tőkét a magyarországi nyugdíj és/vagy a család anyagi forrásai jelentették. A Covid19-járvány idején és 2022 után is a nagyszülők magyarországi háza szolgált egyfajta bázisként, menedékként, találkozási pontként a közeli és távolabbi rokonok, barátok számára, akár hónapokra is.

„Ide 2014-ben költöztünk, költöztem át, jelenleg még csak egy...egyedül. Mikor Ukrajnában kezdődtek ezek a viszonyok, ezek a forradalmas, háborús viszonyok. [...] szinte éreztük ennek a kimenetelét, és úgy döntöttünk, hogy körülbelül, ha lehetséges, akkor itt veszünk egy házat, hogyha netalán menni kell a családnak vagy gyerekeknek, akkor tudjunk hol letelepedni. Biztonságban érezzük magunkat.” (B14 áttelepült idős férfi, Aramfalva, 2022.08.)

¹⁰ https://hirtv.hu/ahirtvhirei_adattar/szijas-utananez-az-ukran-nyugdijak-ugyenek-2441099#google_vignette

¹¹ <https://merce.hu/2017/12/02/virago-nyugdijbiznisz-folyik-az-ukran-hatar-kozeli-falvakban/>

¹² A nyugdíj igényléséhez elengedhetetlen lakóhely-létesítésre egy másik boldogulási stratégia az ingatlan tulajdona nélkül létesített lakcím, amely egy ismerős, bizalmas általi befogadás révén tud megvalósulni. Aki ezzel a lehetőséggel él, az jellemzően nem tartózkodik életvitelszerűen Magyarországon, hanem a nyugdíjfolyósítás napján utazik magyarországi bejelentett lakcímére.

„Az Euromajdan, akkor meg a Krím, meg azok a Donecki háború, az minden. Na és akkor úgy gondoltuk a férjemmel, hogy átjövünk, hogy itt letelepedünk, hogyha Isten őriz valami nehezebb, akkor a gyerekeket, meg az unokákat, tudjanak hova menekülni. [...] Itt olyan nyugalmas, biztonságosabban érzi magát az ember, és nyugodtabb is.” (B50 áttelepült idős házaspár nő tagja, Mésföld, 2023.06.)

A kárpátaljai idősek a geopolitikai válságokra tehát a meglévő térpályáik fokozatos átalakításával reagáltak: kezdetben a magyarországi ingatlan csupán a nyugdíjas családtagoknak szolgált időszakos lakhelyül. Jellemzően ebben a periódusban csak a legszükségesebb felújításokat végezték el, hogy ideiglenesen lakható legyen az épület. A Covid19-járvány idején és a 2022-es orosz invázió nyomán azonban sokan erről a kétlakiagról áttértek a magyarországi életvitelre, az ideiglenes lakóhelyek, második otthonok állandó lakhellyé váltak. A megküzdési stratégiák tehát egy olyan transznacionális társadalmi térben valósulnak meg, ahol a korábban kialakított materiális és immateriális javakra alapozva, azokat felhasználva az egyének és családok gyorsan alkalmazkodnak az új helyzethez. Így válik az áttelepülés gyakran a többgenerációs családi stratégia részévé (vö.: Várad–Wastl–Walter–Filep 2013).

A lakóhelyválasztás motivációi

Az adatközlőkkel folytatott beszélgetéseinkből az derült ki, hogy a magyarországi lakóhely megválasztásánál meghatározó tényező a határ közelsége. Mindez azért fontos számukra, mert a kárpátaljai idősek közül sokan akár napi rendszerességgel ingáznak az országhatáron. Az ingázást, a gyakori mozgásokat a koronavírus-járványt kísérő határátlépési korlátozások és az orosz-ukrán háború kitörése mérsékelte ugyan, de az adatfelvétel idején még mindig jelentős volt. Interjúalanyaink közül sokan voltak olyanok, akik a hétnek vagy hónapnak csak egy bizonyos időszakát töltik Magyarországon, mivel kárpátaljai otthonaikat sem adták fel, hazajárnak kertet, veteményest gondozni, unokákra, esetleg más családtagokra vigyázni. Beszélgetőpartnereink elmondása alapján, valamint a statisztikákból is kirajzolódik egyfajta proximitási vagy tölcserhatás a magyarországi lakóhely megválasztása kapcsán: a kárpátaljaiak a kibocsátó településhez legközelebb eső határátkelőhely környékére telepednek át, amit általában már az átköltözésük előtti időszakból is jól ismertek, és ahonnan könnyen megoldható a gyakori ingázás. Ennek megfelelően Záhony és Kisvárd környékén elsősorban az Ungvári járásból érkezők telepedtek le, míg Beregsurányt és Vásárosnaményt a Beregszászi járásból érkezők preferálják.

„Ez nagyon egyszerű. Tehát földrajzilag, ami Kisvárd mondjuk hatókörébe vagy sugarába van, mittudomén egy 50 kilométeres kört hogyha rajzolnánk, és az a kör cikk, ami Kárpátaljára esik, akkor gyakorlatilag onnan [költöztek át].” (B10 középkorú férfi, helyi lakos, Zorvár, 2022.08.)

A határtól távolodva csökken a kárpátaljaiak koncentrációja, habár számszerűleg a legtöbb áttelepült a – határtól távolabb fekvő – városokban él (pl. Nyíregyháza, Kisvárd). Ennek oka, hogy az áttelepülők egy része azokba az ingatlanokba költözött át, amiket korábban „biztonsági tartalékként” vásároltak a határátkelő környékén. Ezek, az egyébként periférikus, elnéptelenedő falvak voltak azok, ahol olcsóbban lehetett ingatlanhoz jutni, miközben az ingázás egyszerűen, akár kerékpárral vagy gyalog is megoldható volt.

„Közel van, közel, át tudunk menni, közelebb van, mint Namény [Vásárosnamény], és akkor Beregszászban is a rokonokat meg tudjuk látogatni, akkor, ha a temetőbe el kell menni, ott [Kárpátalján] vannak a szereteteink, akkor elmegyünk a temetőbe, ezért. Meg a rengeteg ismerőseink ott vannak. Például nekem még a lányom ott van. Beregszászban. Még nem akar átjönni, mert ott maradt a ház, és benne maradt a házban.” (B43 áttelepült idős nő, Regemező, 2023.06.)

„Ugye a négy kilométer az én kárpátaljai házamtól idáig négy kilométer. [...] Hát, az ember kötődik, ahol született, ahhoz a helyhez. [...] Úgyhogy beljebb nem nagyon számítottunk, nem is terveztünk, lett volna rá lehetőség, de gondoltuk, hogy inkább itt maradunk közel, egyik hazából a másikba.” (B14 áttelepült idős férfi, Aramfalva, 2022.08.)

A fenti megállapítások azt támasztják alá, hogy a 2011 után Ukrajnából átköltöző idősek alapvetően mobilabbak a befogadó társadalom tagjainál. A helyiek szerint az áttelepült nyugdíjasok általában magasabb társadalmi státusszal rendelkeznek (orvosok, jogászok, hivatalnokok, tanárok stb.), továbbá – elsősorban a falvakban – úgy érzékelik, hogy jobbak az anyagi körülményeik, mint a befogadó településeken élők többségének, ami szintén feszültség forrása lehet az *autochton* és az *allochton* lakók között.

Terepkutatásunk alapján a határ közelségén túl a lakóhelyválasztás során meghatározó faktor volt még a határmenti térséget jellemző viszonylag alacsony ingatlanár. Nem meglepő módon tehát az átköltözők anyagi lehetőségei is meghatározták azt, hogy melyik legyen a céltelepülés.

„A fiammal elkezdünk nézelődni... na, és akkor az egyik húgom nekem Győrben lakik, na és oda is csengettem. De hogy mondjam, na, ott drágábbak sokkal a házak. Na, és én mind ilyen vágyam lett volna egy kis ház, kerttel, mert nagyon szeretem. Dehát ott nem találtunk...” (B08, áttelepült idős nő, Hordas, 2022.06.)

Mindebből arra is következtetünk, hogy azok a kárpátaljaiak választották a határsávot letelepedésük helyszínéül, akik a fővárosban, Nyugat-Magyarországon, vagy akár Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegye nagyobb városaiban sem engedhették meg maguknak az ingatlan vásárlását, vagyis a család anyagi erőforrása arra volt elég, hogy ezeket a korábban sokáig üresen álló, alacsonyabb árú és gyakran elhanyagolt, nem közművesített ingatlanokat vásárolják meg.

A fentiekén túl a lakóhely kiválasztásánál fontos szempont volt, hogy a falu – ahogy fogalmaztak – „fehér” legyen, vagyis ne legyen a településen cigány népesség vagy szegregátum. További tényezőként említették a rendezett faluképet és az elérhető szolgáltatásokat is (vezetékes gázellátás, posta, egészségügy, vonat, busz stb.).

Az együttélés dinamikái

A Kárpátaljáról érkezők transznacionális migrációjára is jellemző, hogy miközben a befogadó országban próbálnak gyökeret eresztetni, a származási helyükkel sem szakítják meg a kapcsolataikat (Basch et al. 1994). Migrációs sikerük, az új közegben való boldogulásuk nemcsak a család jólétét, hanem a közösségeik előtti elismerést is jelenti. Az új, azonban a beköltözők számára mégsem teljesen ismeretlen, környezetben felismerik, hogy a sikeres boldoguláshoz a kulturális különbségek megfogalmazása, fenntartása nem feltétlenül előnyös. A mindennapi együttélési gyakorlatokat sokkal inkább segíti, ha a helyi lakosokkal a hasonlóságokat keresik. Ez azonban, ahogyan Bauman (2016) is rámutatott, egy kétirányú folyamat, vagyis a bevándorlók integrációja szorosan összefügg azzal, mennyire képes a befogadó közösség az idegenhez való viszonyát nyitottá tenni.

„Nem igazán – hogy mondjam – mutatkozik meg az, hogy ők úgy szeretnének mások lenni, vagy nem érzik itt jól magukat, én nem tapasztaltam ilyet. Tehát igyekeznek elvegyülni az itteniek körében.” (B06 polgármester, Regemező, 2023.06.)

Az együttélő *autochton* és *allochton* lakosok között kulturális különbözőségből fakadó konfliktusok nem jellemzőek. Az érkezők olyan együttélési stratégiákat követnek, amelyek a befogadó társadalomhoz való alkalmazkodásra építenek. A kölcsönös előnyök és lehetőségek felismerésének egyik terepe a szomszédsági viszony, ami egymás jobb megismerését segíti. Appadurai (2001:10) értelmezését követve a szomszédságot folyamatosan formálódó, kontextusokban létrejövő és kontextusokat termelő, a társadalmi kapcsolatokat aktívan alakító, „többszörösen interpretatív hely”-ként értelmezzük. A szomszédságban ápoltság jó viszonyt nyújt a mindennapi élet számos területén, emellett az új, közösen megalkotott keretek létrehozásának helyszíne.

„Nagyon jók a szomszédaink, segítőkészek, úgyhogy ez is nagyon sokat számít, mert a rokonság messze van a szomszéd meg melletted van, hogyha valami, hova szaladsz? A szomszédhoz. Ők jönnek hozzánk, mi megyünk hozzájuk...” (B50 áttelepült idős házaspár nő tagja, Mésföld, 2023.06.)

Az *autochton* és *allochton* lakosok viszonyát azonban alapvetően meghatározza az Ukrajnából érkezők magyarországi nyugdíjuttatásának ténye, és az ebből fakadó vélt vagy valós anyagi egyenlőtlenség. Az ukrán-magyar határmenti, gazdaságilag leszakadó térségben élők és az oda Ukrajna egyik legszegényebb megyéjéből, Kárpátaljáról átköltözők között a nyugdíjkérdés feszültségforrást jelent. Tereptapasztalataink alapján a szabályozást az *autochton* lakosság igazságtalannak tartja, de sokszor még az érintett beköltözők szerint is megkérdőjelezhető a (morális értelemben vett) jogossága. A kérdés jelentős mértékben tematizálta döntően a határmenti, hátrányos helyzetű falvak közvéleményét, különös tekintettel az alacsony státuszú/jövedelmű helyiekre, és hatással volt a lokális életvilág megszokott társadalmi rendjének változásfolyamataira is.

„Innen kapják a nyugdíjat, ott élték le az életüket. Átjönnek [átjönnek] ide, oszt izé né' kiskirályként élnek. Vesznek egy lakást, vagy akármit, oszt akkor izé, né' a magyar kormány meg finanszírozza. Ez nem tetszik.” (B38 helyi középkorú férfi, Lápveg, 2022.10.)

Egy aramfalvi házaspárral folytatott beszélgetéstöredék pedig rávilágít a nyugdíjkérdés kapcsán a feszültségre, amely kimondatlanul lappang a felszín alatt:

„- Válaszadó 1 (V1): Virágoznak, jobban virágoznak.

- Kérdező (K): Több a virág?

- V1: Igen.

- Válaszadó 2: De a kintiek. Na mindegy. Most lehet mondani?

- K: Persze.

- V1: Mondjad.

- V2: Hát a kintiek, Orbán Viktort, úgy néznek rá, mint az Istenre. Megcsókolnák a talpukat. Bárki.

- K: Ühüm.

- V2: Azért, mert ők olyan nyugdíjakat kapnak, hogy itt nem tudjuk elképzelni.”

(B19 középkorú helyi lakosok, Aramfalva, 2022.08.)

A fenti beszélgetésből implicit feszültség érzékelhető a helyi lakosok részéről. A helyiek számára az, hogy a „kintiek” „jobban virágoznak”, arra utal, hogy relatív anyagi jólétük és társadalmi helyzetük jobbnak tűnik a helyiekéhez képest. Mindezt pedig a makrotársadalmi körülményeknek, a nyugdíjrendszernek tudják be.

A nyugdíjkérdésen túl azonban az áttelepülés számos, a hétköznapi életben is észlelhető változást indukál. Az alábbi idézet jól érzékelteti az ukrán-magyar határmentén élő helyi közösség migrációval kapcsolatos

komplex, gazdasági, társadalmi és kulturális szinten is jelentkező ambivalens tapasztalatait. A beszélő az érkezők jövetelével összefüggésben pozitív hozadékként említi a szolgáltatások (posta, boltok) fennmaradását a településen. A kis falvakban, ahol az elvándorlás, valamint a lakosság előregedése csökkenti a szolgáltatások iránti keresletet, a nyugdíjasok migrációja a lokális életvilágban meg tapasztalható gazdasági funkcióval is bír.

„- Van-e annak valami pozitívuma, hogy ők itt vannak?

- Hát persze, mert már a takaréknak már lehet hamarabb bezárt volna, lehet posta se lenne, már lehet, bolt is csak egy lenne. Ők feldobják itt az életet amúgy, mert itt akkor egy tanya lenne. Nem mondom, kis csendesség volna jó. Azért. Hát ha fiatalabbak jönnének, akkor, de a nyugdíjasokból annyira nagy haszon nincsen. Szerintem. Hát annyi, hogy rendbe rakják a portákat, ennyi. Fiatalokkal inkább az kéne, hogy itt lendüljön az iskola, hogy visszatérjen az iskola esetleg, mert az épület adott, minden adott. Annyiban, de amúgy.” (B19 középkorú helyi házaspár férfi tagja, Aramfalva, 2022.08.)

A helyi szociokulturális rend megváltozására utalnak a beszélő ambivalens benyomásai az érkezők jelenlétének előnyeit, valamint a „kis csendesség” utáni vágyat illetően. Az őslakosok egyrészt látják a beköltözők közösségi hozzájárulását, másrészt attól tartanak, hogy ez megváltoztathatja a helyi társadalom megszokott rendjét. Bauman (2016) és Faist (2000) is hangsúlyozták a migrációban érintettek reakcióinak komplexitását és dinamizmusát, kiemelve, hogy a bevándorlók jelenléte egyszerre hoz hasznot és kihívásokat a helyi közösségek számára. A „kis csendesség” utáni vágy úgy is értelmezhető, hogy a helyiek számára fontos a jól megszokott életmód, mindemellett felismerték, hogy a migráció nélkül folytatódna a település elszorvadása. Nem elhanyagolható, hogy „rendbe rakják a portákat”, tehát hozzájárulnak a korábban eladhatatlan ingatlanok versenyképességének növeléséhez, a településkép vonzóbbá tételéhez, közvetett módon a helyi életminőség javulásához. Ez a jelenség gyakran jellemzi a lakhelyet változtatók kulturális integrációját, amikor az érkezők úgy válnak részévé a lokális életvilágnak, hogy egyúttal kulturális és szociális értékeiket is igyekeznek beépíteni a közösségbe.

„...a kárpátaljaiak elkezdtek művelni a kertet, mert előtte egy elhagyatott ház volt, és a szomszéd elszegényelte magát, hogy ő meg nem művel olyan ügyesen, és akkor ő is még ügyesebben. Kialakult egy ilyen kis versengés, de hogy ez jót tett, merthogy így mindenki rendben tartotta a portáját, és virágot ültettek, meg amit előtte nem ültettek, hogy így lett egy ilyen hatása.” (B10 polgármester, Zorvár, 2022.08.)

Azt is meg kell említenünk, hogy a beköltöző nyugdíjasokra jellemző a magyarságot bizonygató, versengő narratíva. A költözésnek van egy nemzetpolitikai diskurzusra is épülő, abból merítkező aspektusa, mégpedig a közös haza gondolata. Ennek elsődleges célja a beköltözés, nyugdíjigénylés érthetővé tétele, „legalizálása” a helyiek körében. A beilleszkedés és az együttélés megkönnyítését szolgáló egyfajta megküzdési stratégia az Ukrajnából érkezők magyarságukat hangoztató, a költözést a magyarságukkal megindokló narratívája.

„Hát, végképp magyarnak születtem.” (B48 idős áttelepült férfi, Hordas, 2023.06.)

„...a vér hívja, na. Hogy mondjam, hogy mégiscsak magyar vagyok. Én ezt érzem. Nagyon szerettem, és akkor szerettem volna itt élni, lakni.” (B47 idős áttelepült nő, Hordas, 2023.06.)

Az Ukrajnából érkező, magyar állampolgársággal rendelkező nyugdíjasok a magyar nemzet részeként tekintenek magukra, akik a „vér” és a közös kulturális örökség révén jogosultak arra, hogy Magyarországon letelepedjenek és juttatásokban részesüljenek. Ezen a narratíván alapszik a „haza” és „közös haza” gondolata.

A beköltözők az etnonacionalizmusra építve, a magyar identitásukat hangsúlyozva kísérlik meg a jogosultságaik megindoklását, míg a helyiek inkább az állampolgári nacionalizmus logikáját követve, az érkezőket „ukrán”, „orosz” jelzőkkel megkülönböztetve adnak hangot annak, hogy az érkezők privilegizált helyzetét nem érzik jogosnak.

Ugyanakkor azt látjuk, hogy a helyi társadalom a kialakult migrációs feszültség egy lehetséges feloldását az egyéni életutakat megismerve, sokkal inkább a rendszer szintjén keresi. Tehát a helyi közösség egy része az érkezők nyugdíjkérelmét a jogi és gazdasági rendszer anomáliáinak következményeként értelmezi.

„Tehát amikor elkezdődött a határon túli magyaroknak az állampolgárság megadása, azzal automatikusan járt ez is, hogy nyugdíjra is jogosultak, hogyha áttelepülnek, azért akkor az, de mindenki ezt csinálná szerintem, hogyha nekem adnának német nyugdíjat, akkor valószínűleg én is Németországban laknék, hogyha ráadásul olyan színvonalat tudok magamnak biztosítani ebből a nyugdíjból, hogy fel tudom venni a versenyt...” (B05 polgármester, Hordas, 2022.06.)

A fenti érvrendszer segít normalizálni az együtt élő *autochton* és *allochton* lakosok viszonyát, továbbá rávilágít arra, hogy a migráció családi döntések sorozata, a globális gazdasági és társadalmi rendszerektől erősen befolyásolt.

Az együttélés során az *allochton* és *autochton* lakosok lehetőséget kapnak arra, hogy az egyes életterületek megismerésével különbséget tegyenek a makrotársadalmi körülmények, lehetőségek és az egyéni, családi életutak között. Egymás megismerése lehetővé teszi, hogy az egyéni, családi megküzdési módokat megkülönböztessék, leválasszák a makrotársadalmi körülményekről, a magyarországi nyugdíjról, annak elérsmódokról. Segíthet továbbá az is, hogy az érkezőkben lokális szinten plusz lehetőségeket látnak: a lepusztult ingatlanokat belakták, részt vesznek az építkezéseken, egymás kapcsolati tőkéjét használva részesülnek és profitálnak az informális határkereskedelemből.

DISZKUSSZIÓ ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

A 2022 eleje óta zajló, vegyes módszerekre építő, az időskorúak Kárpátaljáról Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyébe vándorlásának okait és körülményeit, valamint a befogadó társadalomra gyakorolt hatását vizsgáló munkánk több szempontból is új elemekkel gazdagítja az időskorúak nemzetközi migrációjával foglalkozó szakirodalmat. Egyrészt hozzájárul ezen jelenség kutatási terepeinek földrajzi diverzifikálásához, másrészt a sajátos kelet-közép-európai viszonyok (posztszocializmus, multietnicitás, nemzetpolitika) között navigáló egyéni és családi stratégiák árnyalhatják az eddig túlnyomórészt a globális észak és dél közötti egyenlőtlen viszonyrendszerben értelmezett jelenséget.

Tanulmányunk rávilágít arra, hogy a kárpátaljai időskorúak Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyébe vándorlása a transznacionális migrációra alapozott családi megélhetési stratégiák része, amelyet a (geo)politikai változások – lehetőségeket és korlátokat teremtve – alapvetően meghatároznak és dinamizálnak. Az időskorúak migrációja rendszerint több lépésben, fokozatosan történik, a család anyagi és kapcsolati tőkéjének széleskörű mozgósításával. Éppen ezért azok tudnak belevágni a magyarországi ingatlanvásárlásba és átköltözésbe, akik megfelelő mennyiségű tőkét tudnak mozgósítani. Az átköltözés a költségek mellett (ingatlanvásárlás és rendszerint két háztartás fenntartása) anyagi előnyökkel is jár. Az időskorúak nemzetközi migrációja szakirodalmának fő sodorvonalában ismertetett esetekben az áttelepülők úgy élnek a geoarbitrázs lehetőségével, hogy olcsóbb célországba költöznek, vagyis költségeiket csökkentik (Hayes 2014). Ezzel szemben a Kárpát-

aljáról áttelepülő (vagy magyarországi lakcímet létesítő) idősök a Magyarországra áttelepedés révén nem a költségeiket csökkentik, hanem a magyarországi nyugdíjat megszerezve, a bevételeiket növelik (Illés 2006; Koós–Tátrai–Gábrriel 2024). A magyarországi magasabb nyugdíj megszerzése tehát a kárpátaljai nyugdíjasok áttelepedésének egyik fő mozgatórugója.

Amíg az időskorúak nemzetközi migrációja nemzetközi szakirodalmát domináló nyugat-európai és észak-amerikai kontextusban az idősök elköltözése alapvetően az egyén vagy a házaspár döntése, addig a kárpátaljai áttelepülők esetén sokkal hangsúlyosabb a többgenerációs család részvétele nemcsak a döntés meghozatalában, hanem az egész átköltözés megszervezésében. A határon átvélő szoros családi és szociális kapcsolat tükröződik az áttelepedés pontos helyszínének kiválasztásában, amelynek során – kutatásunk szerint – alapvetően két szempontot mérlegelnek: az ingatlan árát és a határátkelőhöz való közelséget. Utóbbi lehetővé teszi a gyakori hazalátogatást és garancia arra is, hogy szükség esetén gyorsan adhatnak és kaphatnak segítséget a határ túloldalán élő rokonaiktól, ismerőseiktől. Ugyanakkor – ha szempont a határ közelsége, és Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyét választják – az áttelepülés helyének kiválasztása az anyagi lehetőségek függvénye: vagyis, akik a határmenti falvakban vásárolnak ingatlant, azok jellemzően nem engedhetik meg a szolgáltatásokban gazdagabb településekre, azaz a nagyobb városokba költözést. A státusz/jövedelem emelkedésével párhuzamosan viszont egyre jellemzőbb, hogy a településhierarchia felső fokai felé mozdulnak el, Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyén belül többnyire Kisvárdára és Nyíregyházára. Mindebben az is közrejátszik, hogy az idősök aktív korú gyerekei, unokái főként a gazdasági magterületeken (városokban) találnak munkát, boldogulást, így az idősök, ha tehetik, követik őket.

Az áttelepülő kárpátaljaiakat a lakóhelyváltásban tehát – az anyagi előnyök mellett leginkább, és az orosz-ukrán háború kitörése óta elsősorban – a többgenerációs család biztonságának elérése motiválja. Az átköltözés költségeként sokan azt is vállalják, hogy a számukra kedvezőbb lakhatási körülményeket (nagyobb, saját kézzel, évtizedek alatt felépített és berendezett családi ház, többszobás városi lakás stb.) hátrahagyva gyakran felújítandó, rosszabb minőségű házakba költözzenek.

A tanulmányban bemutattuk, hogy a költözés motivációi kapcsán a magyarországi nyugdíjukat olyan narratívákkal legitimálják, mint például az anyaországba való visszatérés és a hazaszeretet. Az áttelepülők túlnyomórészt magyar anyanyelvűek vagy viszonylag jól beszélik a magyar nyelvet, ezért beilleszkedésük látszólag nem ütközik jelentősebb nyelvi-kulturális akadályokba. Tereptapasztalataink alapján azonban a kárpátaljaiak magyarországi nyugdíjjogosultsága és főként a nyugdíj vélt vagy valós magasabb összege látens feszültséget teremt az *autochton* és *allochton* népesség között. A helyi közösség tagjai a kárpátaljai beköltözőkkel kapcsolatos feszültségeket részben úgy próbálják feloldani, hogy a nyugdíjazás körülményeit rendszerszintű, makrotársadalmi problémaként vélelmezik, nem pedig az érkezőt mint egyént hibáztatják. A helyiek vélekedése szerint a kárpátaljai áttelepülők megjelenése segít a falu egyes szolgáltatásait megőrizni (posta, takarékpénztár stb.), és a korábban sokáig üresen álló ingatlanok felvásárlása és felújítása révén vonzóbbá teszik a faluképet. Ezt a fajta településképvitalizációt a vonatkozó szakirodalom gyakran a vidéki dzsentrifikáció egyik első lépésének tekinti (Smith et al. 2019; Tomay–Berger 2024). Felmerül a kérdés, hogy a Kárpátaljáról érkező, családjuk anyagi lehetőségeit maximalizáló, Magyarországon lakcímet létesített, ám migrációjukban rendkívül fluid, jellemzően kétlaki nyugdíjasok – és családtagjaik időszakos – megjelenése mennyiben értelmezhető a vidéki dzsentrifikáció keretében. Tereptapasztalataink és interjúink inkább arra utalnak, hogy a kárpátaljai idősök áttelepülése eddig nem indított el dzsentrifikációt a térségben, illetve nem feltétlen van közvetlen kapcsolat a kárpátaljaiak betelepedése és az esetlegesen a vidéki tereknek a dzsentrifikálódás irá-

nyába ható társadalmi jelenségei között. Ám tekintve a kialakult migrációs trendeket, azok dinamikus változékonyságát, illetve a kárpátaljai idősök (és családtagjaik) gyors alkalmazkodóképességét, elképzelhető, hogy a közeljövőben már a dzsentrifikáció kezdeti jeleit is felfedezhetjük e határmenti térségben.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás a K139127 számú projekt (Időskorúak migrációja és lehetséges fejlesztési hatásai a vidéki Magyarországon) keretében, a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, az OTKA pályázati program finanszírozásában valósult meg.

Kovály Katalin kutatása a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

Erőss Ágnes kutatását a FemMinImm MSCA Seal of Excellence projekt keretében Bolzano Autonóm Megye támogatta.

HIVATKOZÁSOK

- Appadurai, A. (2001) A lokalitás teremtése. *Regio. Kisebbség, Politika, Társadalom*, 12(3), 3–31.
- Basch, L. – Glick, S. N. – Szanton, B. C. (1994) *Nations Unbound. Transnational Projects, Postcolonial Predicaments and Deterritorialized Nation-States*. London – New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003071266>.
- Bauman, Z. (2016) *Strangers at Our Door*. Cambridge: Polity.
- Bastos, S. (2013) Territorial dispossession and indigenous rearticulation in the Chapala Lakeshore. In Janoschka, M. – Haas, H. (szerk.) *Contested Spatialities, Lifestyle Migration and Residential Tourism*. <https://doi.org/10.4324/9780203100813>.
- Bender, D. – Schweppe, C. (2019) Care facilities for Germans in Thailand and Poland: Making old age care abroad legitimate. *International Journal of Ageing and Later Life*, 13(2), 115–143. <https://doi.org/10.3384/ijal.1652-8670.18421>.
- Benson, M. (2011) The Movement beyond (Lifestyle) Migration: Mobile Practices and the Constitution of a Better Way of Life, *Mobilities*, 6(2), 221–235. <https://doi.org/10.1080/17450101.2011.552901>
- Benson, M. – O'Reilly, K. (2009) Migration and the Search for a Better Way of Life: A Critical Exploration of Lifestyle Migration, *The Sociological Review*, 57(4), 608–625. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2009.01864.x>
- Borbély S. (2015) Informális gazdasági stratégiák a magyar-ukrán határvidéken. In Turai T. (szerk.) *Hármas határok néprajzi értelmezésben*. Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 217–245.
- Borbély S. (2019) A diszfunkcionális ukrán nemzetállam informális alapjai – globális életvezetési stratégiák Kárpátalján a rendszerváltás után. *Ethno-Lore: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*, 36, 191–226.
- Botterill, K. (2017) Discordant lifestyle mobilities in East Asia: Privilege and precarity of British retirement in Thailand. *Population, Space and Place*, 23(5), e2011. <https://doi.org/10.1002/psp.2011>.
- Ciobanu, R. O. – Bolzman, C. (2019) The construction of personal geographies among Romanian older migrants in Switzerland. *Population, Space and Place*, 26(4), e2284, <https://doi.org/10.1002/psp.2284>.
- Csányi Z. – Ligeti A. S. – Novák J. – Urbán F. – Zöldi L. (2021) A nemzetközi vándorlás fogalma és mérése a hazai hivatalos statisztikában. *Demográfia*, 64(1), 93–116.
- Erőss Á. – Kovály K. – Tátrai P. (2024) Exodus of the Hungarian minority from Ukraine? War-induced ethnic dynamics in the Ukrainian-Hungarian border region. In Muratova, E. – Zasanska, N. (szerk.) *Minorities at War. Cultural Identity and Resilience in Ukraine*. Routledge, 221–238. <https://doi.org/10.4324/9781003470601-15>.
- Faist, T. (2000) *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*. Oxford: Oxford University. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198293910.001.0001>.
- Fedyuk, O. (2015) Growing Up With Migration: Shifting Roles and Responsibilities of Transnational Families of Ukrainian Care Workers in Italy, In: Kontos, M. – Bonifacio, G. (szerk.) *Migrant Domestic Workers and Family Life: International Perspectives*, Houndmills, New York: NY Palgrave Macmillan, 109–129.
- Feischmidt M. – Zakariás I. (2010) Migráció és etnicitás. A mobilitás formái és politikái nemzeti és transznacionális térben. In Feischmidt M. (szerk.) *Etnicitás. Különbőségteremtő társadalom*. Budapest: Gondolat, MTA Kisebbségkutató Intézet, 152–169.
- Gödri I. (2010) Bevándorlás és etnicitás – összefüggések nyomában. In Hárs Á. – Tóth J. (szerk.) *Változó migráció – változó környezet*. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 87–124.
- Gödri I. – Csányi Z. (2020) Immigration from the Former Soviet Union to Hungary: Economic Mobility Rooted in Historical Links and Ethnic Ties. In Denisenko, M. – Strozza, S. – Light, M. (szerk.) *Migration from the Newly Independent States*, Cham: Springer, 483–510. https://doi.org/10.1007/978-3-030-36075-7_22.
- Gustafson, P. (2008) Transnationalism in Retirement Migration: The Case of North European Retirees in Spain, *Ethnic and Racial Studies*, 31(3), 451–475. <https://doi.org/10.1080/01419870701492000>.
- Hayes, M. (2014) 'We Gained a Lot Over What We Would Have Had': The Geographic Arbitrage of North American Lifestyle Migrants to Cuenca, Ecuador. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 40(12), 1953–1971. <https://doi.org/10.1080/1369183x.2014.880335>.
- Howard, R.W. (2008) Western retirees in Thailand: motives, experiences, wellbeing, assimilation and future needs. *Ageing and Society*, 28(2), 145–163. <https://doi.org/10.1017/S0144686X07006290>.
- Huber, A. – O'Reilly, K. (2004) The Construction of Heimat under Conditions of Individualised Modernity: Swiss and British Elderly Migrants in Spain. *Ageing and Society*, 24(3), 327–352. <https://doi.org/10.1017/s0144686x03001478>.
- Illés S. (2006) Indirect estimation on the types of international elderly migration in Hungary. *Romanian Review on Political Geography*, 8(1), 55–63. <https://doi.org/10.33182/ml.v2i2.13>.

- Illés S. (2013) *Időskori nemzetközi migráció – magyar eset*. Budapest: Tullius.
- Iorio, M. (2020) Italian retirement migration: Stories from Bulgaria. *Geoforum*, 111, 198–207. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2020.02.018>
- Józwia, I. (2021) Navigating the opportunities and constraints. Migration as a local response to non-local political developments. *Cargo. Journal for Cultural and Social Anthropology*, 1–2, 11–34.
- Kamionka, M. – Mackova, L. – Jirka, L. (2024) „Fear for children”, Mother-Child Dyad and Future Mobility Trajectories of Displaced Ukrainians in Czechia and Poland: Children as a Factor for Fleeing and Living after the Full-Scale Invasion. *Migraciones*, (61), 1–21. <http://dx.doi.org/10.14422/mig.2024.027>
- Karácsonyi D. – Kincses Á. (2020) Átrendeződés? Kárpátaljaiak Magyarországon, magyarok Kárpátalján, a 2017-ig terjedő adatok tükrében. *Területi Statisztika*, 60(3), 309–351. <https://doi.org/10.15196/ts600302>.
- King, R. – Cela, E. – Fokkema, T. – Morettini, G. (2021) International retirement and later-life migrants in the Marche region, Italy: materialities of landscape, ‘home’, lifestyle and consumption. *Ageing and Society*, 41(6), 1267–1288. <https://doi.org/10.1017/S0144686X20001233>.
- King, R. – Cela, E. – Fokkema, T. – Vullnetari, J. (2014) ‘The migration and well-being of the zero generation: transgenerational care, grandparenting, and loneliness amongst Albanian older people’. *Population, Space and Place*, 20(8), 728–38. <https://doi.org/10.1002/psp.1895>.
- Koós B. – Tátrai P. – Gábrriel D. (2024) A Magyarországra irányuló időskori vándorlás területi jellemzői – különös tekintettel a németek által előnyben részesített lakóhelyekre. *Területi Statisztika*, 64(5), 545–569. <https://doi.org/10.15196/TS640501>.
- Kovály K. – Erőss Á. – Tátrai P. (2017) „Hát megpróbálunk küzdeni”: átalakuló boldogulási stratégiák Kárpátalján az Euromajdan után. *Tér és Társadalom*, 31(2), 3–22. <https://doi.org/10.17649/tet.31.2.2851>.
- Lipták K. – Kincses Á. (2023) International Migration of Ukrainian Citizens to Central Europe before the Russo-Ukrainian Wars. *Regional Statistics*, 13(5), 781–796. <https://doi.org/10.15196/rs130501>.
- Lulle, A. (2021) Reversing retirement frontiers in the spaces of post-socialism: active ageing through migration for work. *Ageing & Society*, 41(6), 1308–1327. <https://doi.org/10.1017/S0144686X20001518>.
- Máté É.–Pirisi G. (2019) Rendhagyó dezurbanizáció? Külföldi beköltözők helye és szerepe a Baranyai-Hegyháton, *Településföldrajzi Tanulmányok*, 8(2), 79–97. Elérhető: <https://ojs.elte.hu/tft/article/view/3473/3182> [Letöltve: 2025-03-04].
- Michalkó G. – Illés S. – Berényi I. (2003) Adalékok a turizmus és a vándorlás kapcsolatának elméleti megközelítéséhez. *Tér és Társadalom*, 17(4), 51–65. <https://doi.org/10.17649/tet.17.4.915>.
- Morokvasic, M. (2004) Settled in Mobility: Engendering Post-Wall Migration in Europe. *Feminist Review*, 77, 7–25.
- Péti M. – Szabó L. – Obádovics C. – Szabó B. – Csécsi D. (2021) Analyzing Ethnocentric Immigration through the Case of Hungary – Demographic Effects of Immigration from Neighboring Countries to Hungary. *Journal of Ethnic and Cultural Studies*, 8(4), 128–153. <https://doi.org/10.29333/ejecs/857>.
- Pickering, J. A. J. – Crooks, V. A. (2019) Retirement Migration. In Gu, D. – Dupre, M. (szerk.) *Encyclopedia of Gerontology and Population Aging*. Cham: Springer. 4287–4289. https://doi.org/10.1007/978-3-319-69892-2_629-1.
- Repetti, M. – Calasanti, T. (2020) Retirement migration and transnational grandparental support: a Spanish case study. *Global Networks*, 20(2), 308–324. <https://doi.org/10.1111/glob.12239>.
- Sampaio, D. (2020) Ageing strategically: On migration, care, and diversity in later life. *Population, Space and Place*, 26(4), e2317. <https://doi.org/10.1002/psp.2317>.
- Savas, E. B. – Spaan, J. – Henkens, K. – Kalmijn, M. – P. van Dalen, H. (2023) Migrating to a new country in late life: A review of the literature on international retirement migration. *Demographic Research*, 48(9), 233–270. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2023.48.9>.
- Seres A. (2024) A kárpátaljai magyarok tömeges áttelepedése Magyarországra 1979–1990 között. *Kárpát-haza Szemle. A Kárpát-medencei magyarságkutatás interdiszciplináris folyóirata*, 5(1), 6–42.
- Smith, D. P. – Phillips, M. – Brooking, H. – Duer, M. – Kinton, C. (2019) The Dynamics of Rural Gentrification and the Effects of Ageing on Gentrified Rural Places. *AGER: Revista de Estudios sobre Despoblación y Desarrollo Rural (Journal of Depopulation and Rural Development Studies)*, 27, 129–157. <https://doi.org/10.4422/ager.2019.13>.
- Stockdale, A. – MacLeod, M. (2013) Pre-retirement age migration to remote rural areas. *Journal of Rural Studies*, 32, 80–92. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2013.04.009>.

- Tátrai P. – Erőss Á. – Kovály K. (2017) Kin-state politics stirred by a geopolitical conflict: Hungary's growing activity in post-Euromaidan Transcarpathia, Ukraine. *Hungarian Geographical Bulletin*, 66(3), 203–218. <https://doi.org/10.15201/hungeobull.66.3.2>.
- Tomay K. – Berger V. (2024) Habitus és térbeliség viszonya a vidéki dzsentifikáció kapcsán. *Socio.hu. Társadalomtudományi Szemle*, 14(2), 129–150. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2024.2.129>.
- Urbán F. (2023) Characteristics of Migration from Ukraine to Hungary in the Last Decade. *Hungarian Law Enforcement*, 1, 205–217. <https://doi.org/10.32577/mr.2023.1.13>.
- Váradi M. – Wastl-Walter, D. – Filep B. – Gábrity Molnár I. (2013) Bevezető: utak és úton lévők. *Tér és Társadalom*, 27(2), 3–34. <http://doi.org/10.17649/TET.27.2.2546>.
- Warnes, A. M. (2009) International retirement migration. In Uhlenberg, P. (szerk.) *International handbook of population ageing*. Dordrecht: Springer, 341–362. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-8356-3_15.
- Zhurzhenko, T. (2010) *Borderlands into bordered lands. Geopolitics of identity in post-soviet Ukraine*. Stuttgart: Ibidem-Verlag.

SAJTÓHIVATKOZÁSOK

- Csarnó E. (2017) Virágzó nyugdíjbiznisz folyik az ukrán határ közeli falvakban. *Mérce*, december 2. Elérhető: <https://merce.hu/2017/12/02/viragzo-nyugdijbiznisz-folyik-az-ukran-hatar-kozeli-falvakban/> [Letöltve: 2024-10-22].
- Domokos E. (2021) DK: olyanok kapnak 200-300 ezres nyugdíjat, akik nem dolgoztak Magyarországon. *Economx*, október 16. Elérhető: <https://www.economx.hu/magyar-gazdasag/dk-nyugdijbiznisz-ukran-magyarorszag.738439.html> [Letöltve: 2024-10-22].
- Hír TV (2018) Szijjártó utánanézt az ukrán nyugdíjak ügyének. január 18. Elérhető: https://hirtv.hu/ahirtvhirei_adattar/szijasjarto-utanan-anez-az-ukran-nyugdijak-ugyenek-2441099#google_vignette [Letöltve: 2024-10-22].
- Lass G. (2018) A nagy nyugdíjhazugság. *Demokrata*, március 10. Elérhető: <https://demokrata.hu/magyarorszag/a-nagy-nyugdijhazugsag-102272/> [Letöltve: 2024-10-22].

A VIDÉKI VÁLLALKOZÓK SZEREPE A HELYI HAGYOMÁNY ÉS A TÉRSÉGIMÁZS FORMÁLÁSBAN

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2025.2.94>

ABSZTRAKT

A konstruktivista megközelítések szerint a táj (*landscape*) és annak reprezentációs elemei társadalmilag konstruáltak és folyamatosan újraértelmeződnek. A ruralitás eltérő reprezentációi a vidéki területek változó funkcióit és a tájértelmezések ezzel párhuzamos átalakulását tükrözik. A különböző szereplők – mint például a tősgyökeres helyi lakosok vagy a nagyvárosi középosztály – vidékreprezentációi, eltérő diskurzusok, médiumok és narratívák elemzésén keresztül bizonyítják a táj specifikus, egyes társadalmi csoportok szempontjából hangsúlyos anyagi és kulturális elemek fontosságát. A kulturális örökség és a táj konstrukciós folyamatában résztvevő aktorok közül tanulmányunk a helyi vállalkozókra, a helyi imázs kulcsszereplőire koncentrál. Tanulmányunkban négy magyarországi, dzsentrifikálódó vidéki térségben végzett kvalitatív szociológiai kutatás eredményeit mutatjuk be 55 félig strukturált interjú elemzésén keresztül, melyek helyi termelőkkel, borászokkal, kézművesekkel és turisztikai vállalkozókkal készültek. Elemzésünk során arra kerestük a választ, hogy mi a különbség a tősgyökeres és a nagyvárosokból beköltöző vállalkozók között a helyhez való kötődésben, és ez hogyan befolyásolja vállalkozói tevékenységüket. Mit tekintenek az egyes vállalkozótípusok értéknek az adott vidéki térben? Hogyan illeszkednek be a beköltözők a helyi vállalkozói közösségbe, és miként alkalmazkodnak a helyi vállalkozói hagyományokhoz? Mit használnak a térség jellemzői közül, és mivel gazdagítják a térség imázsát? Elemzésünk eredményeként a helyi hagyományokkal kapcsolatos tevékenysége és innovativitása alapján a vállalkozók három típusa rajzolódott ki: a (1) hagyományfenntartók, a (2) hagyomány-újraértelmezők és a (3) hagyományteremtők. Eredményeink szerint ezek a vállalkozói típusok tükrözik a vállalkozói tevékenység és a vidéki táj közötti kapcsolatot. A beköltöző és a tősgyökeres vállalkozók közötti helykötődés- és beágyazottságalapú különbségek mellett a hely jellemzői jelentős hatással vannak arra, hogy milyen típusú vállalkozók válnak a fejlődés motorjává egy adott helyen, és hogy miként és milyen mértékben alakítják a helyet a saját képükre. Ugyanakkor a vállalkozói tevékenység a település vagy a mikroterület imázsára is kihat, ami a helyiekre és az újonnan érkezőkre egyaránt hatással van.

Kulcsszavak: vidéki vállalkozó, helykötődés, településimázs, vidéki turizmus, neoendogén fejlesztés

¹ HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet.

² HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont, Gyerekesély-kutató Csoport.

³ Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Szociológia Tanszék.

THE ROLE OF RURAL ENTREPRENEURS IN SHAPING LOCAL TRADITION AND IMAGE

ABSTRACT

According to constructivist approaches, landscape and its representational elements are socially constructed and constantly reinterpreted. The different representations of rurality reflect the changing functions of rural areas and the parallel transformation of landscape interpretations. Through the analysis of different discourses, media and narratives, the rural representations of different actors, such as indigenous residents or the metropolitan middle class, demonstrate the importance of material and cultural elements of the landscape specific to certain social groups. Among the actors involved in the process of constructing cultural heritage and landscape, our study focuses on local entrepreneurs, key actors with regard to local image. In our study, we present the results of qualitative sociological research conducted in four gentrifying rural areas in Hungary through the analysis of 55 semi-structured interviews with local producers, winemakers, craftsmen, and tourism entrepreneurs. Our analysis sought to answer the questions: what are the differences in attachment to place between local/family entrepreneurs and newcomer/lifestyle entrepreneurs, and how does this affect their entrepreneurial activities? What does each type of entrepreneur consider to be of value in a given rural space? How do incomers fit into the local entrepreneurial community and how do they adapt to local entrepreneurial traditions? What characteristics of the area do they use and how do they enrich the image of the area? As a result of our analysis, three types of entrepreneurs emerged based on their activities and innovativeness in relation to local traditions: (1) image maintainers, (2) image reinterpreters and (3) image creators. Our results show that these types of entrepreneurs reflect the link between entrepreneurship and the rural landscape. In addition to differences in place attachment and embeddedness between in-migrant and indigenous local entrepreneurs, place characteristics have a significant impact on which types of entrepreneurs become the drivers of development in a place and how and to what extent they shape the place in their own image. At the same time, entrepreneurial activity also affects the image of the locality or micro-region, which has an impact on both locals and newcomers.

Keywords: rural entrepreneurs, place attachment, local image, rural tourism, neo-endogenous development

A VIDÉKI VÁLLALKOZÓK SZEREPE A HELYI HAGYOMÁNY ÉS A TÉRSÉGIMÁZS FORMÁLÁSBAN

BEVEZETÉS

A konstruktivista megközelítések szerint a táj (*landscape*) és annak reprezentációs elemei társadalmilag konstruáltak és folyamatosan újraértelmeződnek (Halfacree 1995; Gailing–Leibenath 2015). A ruralitás eltérő reprezentációi a vidéki területek változó funkcióit és a tájértelmezések párhuzamos átalakulását is tükrözik. A ruralitás uralkodó felfogása ugyanis egyszerre szól a vidéki területek idilli és elmaradott, állandóan modernizációra szoruló jellegéről (Bell 2006; Csurgó 2007; Kovách 2007; Csurgó et al. 2023). A különböző szereplők – mint például a tősgyökeres helyi lakosok vagy a nagyvárosi középosztály, a szegények vagy az elit – vidékreprezentációk, eltérő diskurzusok, médiumok és narratívák elemzésén keresztül bizonyítják a táj specifikus, egyes társadalmi csoportok szempontjából hangsúlyos anyagi és kulturális elemek fontosságát (Csurgó 2014). A kulturális örökség és a táj konstrukciós folyamatában részt vevő aktorok közül tanulmányunkban a neoendogén helyi fejlesztések kulcsszereplőivel, a vállalkozókkal foglalkozunk. Az elemzésben kiemelt figyelmet fordítunk a beköltöző és a tősgyökeres vállalkozók közötti különbségekre és kapcsolataikra.

Tanulmányunkban négy magyarországi, dzsentifikálódó vidéki térségben végzett kvalitatív szociológiai kutatás eredményeit mutatjuk be 55 félig strukturált interjú elemzésén keresztül, melyek helyi termelőkkel (zömében borászokkal), kézművesekkel és turisztikai vállalkozókkal (szállásadókkal, vendéglátókkal) készültek. A vizsgált településekben közös, hogy az adott térség frekvenciált turisztikai központján kívül esnek, ugyanakkor eltérő társadalmi jellemzőkkel és történelmi hagyományokkal bírnak, amelyeknek turisztikai értékesítése különböző mértékben, de már mindegyikben elkezdődött.

Elemzésünk fő célja annak feltárása, hogy a vidéki vállalkozók hogyan viszonyulnak a helyi, térségi hagyományokhoz és imázshoz, ez hogyan mutatkozik meg vállalkozói tevékenységükben, és hogyan függ össze a település/térség jellemzőivel, típusával. E komplex kérdéskör alaposabb megértése érdekében megvizsgáltuk először, hogy vannak-e kirajzolódó mintázatok, típusok a vidéki vállalkozók között a helyi hagyományokhoz, imázshoz való viszony alapján személyes (családi) és lokális (települési, térségi) szinten. Milyen jellemzői vannak a kirajzolódó csoportoknak és az általuk vezetett vállalkozásoknak? Megvizsgáltuk a tősgyökeres és a beköltöző vállalkozók részvételét és különbségeit az egyes típusokon belül és a típusok között. Van-e különbség a térségek között a tekintetben, hogy milyen típusú vállalkozók vesznek részt aktívan a helyi imázsának formálásában? A helyhez, a lokális és családi hagyományokhoz való viszony hogyan befolyásolja vállalkozói tevékenységüket, és e tekintetben milyen térségspecifikus vonatkozások látszanak? Hogyan illeszkednek a beköltözők a helyi vállalkozói közösségbe, miként alkalmazkodnak a helyi vállalkozói hagyományokhoz, illetve hogyan próbálják megváltoztatni azt?

A tanulmányban az elméleti bevezetést követően ismertetjük létrehozott tipológiánkat, melynek alapja a vállalkozók hagyományokhoz való viszonya. Ez alapján létrehoztuk a (1) hagyományfenntartók, a (2) hagyomány-újraértelmezők és a (3) hagyományteremtők típusát, melyeket öt dimenzió mentén (szociodemográfiai változók, vállalkozás jellemzői, a vállalkozó és családja migrációs története, a helyhez való kötődés és a település-/térségimázshoz való viszony) elemeztünk. Az elemzéskor és a típusok bemutatásakor kiemelt

figyelmet szenteltünk a vállalkozók származásának, azaz, hogy a vállalkozók tősgyökeresek vagy beköltözők-e, és ez milyen következményekkel jár a vállalkozói tevékenységre vonatkozóan.

A típusok jellemzése után a tanulmány következtetéseket tartalmazó részében áttekintjük, hogy a különböző vállalkozók milyen típusú térségekben válhatnak igazán sikeressé, és hogy ez hogyan kapcsolódik a beköltöző vagy a tősgyökeres vállalkozók jellegzetességeihez. Végezetül az összegzésben azt hangsúlyozzuk, hogy a helyi hagyományokra, térségimázra építő és azokat fejlesztő tevékenységeik által a vidéki vállalkozói típusok különböző módon, de mindannyian a neoendogén fejlesztések és a vidéki táj konstruktív újraértelmezésének kulcsszereplőivé válnak.

ELMÉLETI HÁTTER

A tudományos szakirodalomban és a szakpolitikában egyaránt konszenzus van arra vonatkozóan, hogy az elmúlt évtizedek gazdasági és társadalmi válságai által átstrukturált vidéki területek számára a vállalkozói szellem és a vállalkozói kapacitás növelése a fejlődés egyik legfontosabb hajtóereje (Acs–Carlsson–Karlsson 1999; Leeuwen–Nijkamp 2004; Nijkamp 2009; Torre–Wallet 2015; Müller–Korsgaard 2018). A vállalkozók a klasszikus megközelítés (Schumpeter 1980) szerint is a változás motorjai, akik újításokat hoznak létre, és akik rendelkeznek azokkal a speciális képességekkel, amelyekkel felismerik a környezetben rejlő új lehetőségeket és értékeket, és azokat magasabb piaci értékre emelik (Anderson 2000).

A helyi vállalkozók és vállalkozások kulcsszereplői a neoendogén fejlesztéseknek is. Ray (1998) szerint a térség jellemzői fontos erőforrások a vidékfejlesztési stratégiák szempontjából. Megközelítésében a kulturális területi identitás egyfajta helytudatnak tekinthető, amely a helyi termékek marketingje vagy a turisztikai attrakciók fejlesztése révén közvetített vonzó helyi erőforrás. A területen belüli közös helytudat kialakításának folyamata elősegítheti az együttműködést, amely a helyalapú fejlesztés szempontjából kulcsfontosságú (Kneafsey–Ilbery–Jenkins 2001; Mettepenningen et al. 2012). Számos tanulmány megerősíti, hogy a kulturálisan konstruált hely olyan regionális gazdasági tereket hozhat létre, amelyek a helyi szereplők számára különböző fejlesztési lehetőségeket biztosítanak (Ray 1998; Moragues-Faus–Sonnino 2012).

Mindez azt is jelenti, hogy a vidékfejlesztésben és a vidék fejlődésében a táj fizikai „valóságától” a szimbolikus reprezentációk felé történik elmozdulás. A térbeli képek, kulturális és társadalmi gyakorlatok normatív konstrukciói egyre fontosabbá válnak (Jones 2006; Gailing 2012; Gailing–Leibenath 2015). A táj társadalmi konstrukciója kifejezés a szimbolikus hely létrehozásának folyamatára utal. Ez a fizikai terek olyan tájakká való átalakulása, amelyek kulturális öndefiníciókat tükröznek, és amelyek az emberek önmagukról alkotott képzeleinek idővel történő változásával alakulnak. A kulturális és társadalmi tényezők kiemelten fontos szerepet játszanak abban, hogy hogyan értjük meg a környezetet/helyet, és hogyan lépünk kapcsolatba vele (Greider–Garkovich 1994; Gailing 2012).

Elemzésünk szempontjából a táj kollektív konstrukciója kulcsfontosságú, amely szorosan kapcsolódik a helytudat fogalmához. Amellett érvelünk, hogy a táj szociokulturális jelenség, társadalmi konstrukció (Berger–Luckmann 1967). Arra összpontosítunk, hogy a vidéki vállalkozók mint kulturális csoportok hogyan alakítják át a természeti környezetet tájjá különböző szimbólumok használatával, amivel különböző jelentést adnak ugyanazoknak a tárgyakkal vagy helyeknek. Két másik kapcsolódó, de különböző fogalom, a helytudat és a helyhez kötődés is a megközelítés részét képezi. Lew (2017) szerint a helytudat értelmet ad egy földrajzi térnek, magában foglalja az ott élők értékeit, hagyományait, hiedelmeit és örökségét, a „helyhez

kötődés” fogalma pedig az egyének és a fizikai környezetük között fennálló érzelmi kötődésre utal. Hangsúlyozta az érzelmek, a megismerés és a viselkedés fontosságát e kötődés kialakulásában. A helyhez való kötődés a tágabb értelemben vett „helytudat” részének tekinthető. Azt tükrözi, hogy az emberek hogyan érzékelik a környezetüket, hogyan azonosulnak vele és hogyan függenek tőle. Ezt a kötődést a társadalmi és földrajzi környezet befolyásolja, és interakciók és tapasztalatok sorozata révén alakul ki (Greider–Garkovich 1994; Kyle–Chick 2007; Lewicka 2011; Williams 2014; Csurgó–Smith 2021). Kutatások bizonyították, hogy a turisztikai kisvállalkozók közösségi támogatása a helyhez kötődésükből fakad (Hallak–Brown–Lindsay 2013). A vállalkozók értékelik, hogy egy hely anyagi előnyöket nyújt és teljesíti az elvárásaikat, lehetővé teszi egy olyan életforma kialakítását, amit szeretnének (Hallak–Brown–Lindsay 2013; Wen–Zhang–Li 2021). A helyhez kötődés elősegíti a hovatartozás és az elkötelezettség érzésének megerősödését, összehangolja a vállalkozók értékeit a helyi közösséggel, és aktív támogatásra ösztönzi őket (Wen–Zhang–Li 2021).

A vállalkozók neoendogén vidékfejlesztésekben való szerepének értelmezésében a beágyazottság kérdése kulcsfontosságú. A beágyazottság lehetővé teszi a vállalkozók számára a lehetőségek és értékek felismerését és konvertálását (Jack–Anderson 2002). Maguk is képessé válnak hálózatok létrehozására és fenntartására amellyel, hogy a beágyazottság segíti őket az erőforrások megszerzésében, biztosítja a környezetükkel való információcserét is, ami elengedhetetlen a vállalkozásuk sikeréhez (Johannisson 1988). Elemzésünkben ahhoz az irányzathoz csatlakozunk, amely a vállalkozást a társadalomba ágyazott, együttműködésen alapuló társadalmi folyamatként értelmezi (Gartner 1985, 1988; Anderson 2000; Jack–Anderson 2002; Stathopoulou–Psaltopoulos–Skuras 2004; Zahra 2007; Jack–Dodd–Anderson 2008; Hindle 2010; McKeever–Anderson–Jack 2014). Ahol a vállalkozások létrejöttét és működését meghatározza a kontextus, azaz a fizikai és társadalmi környezet, a hálózatok, a kulturális és történelmi körülmények.

Tanulmányunk a vidéki vállalkozásokkal foglalkozik, amelyek egy adott vidéki területen működnek, a helyi erőforrásokra és hagyományokra támaszkodva és az egyedi helyi sajátosságokat kihasználva értéket teremtenek (Ray 2006; Overbeek 2009; Pato–Teixeira 2016). A vidéki vállalkozók általában beágyazódnak a helyi közösségbe és társadalmi hálózatokba (Gulumser et al. 2009; Akgün et al. 2011), a helyi információkra támaszkodnak (Kalantaridis–Bika 2006), helyi munkaerőt foglalkoztatnak, és gyakran, de nem kizárólag, a helyi keresletre reagálva vagy a helyi sajátosságok alapján kínálnak termékeket vagy szolgáltatásokat. Értelmezésünkben tehát a „vidéki vállalkozók” elsősorban a hagyományos vidéki tevékenységi formákhoz (élelmiszer- vagy bortermelet, kézművesség) és/vagy a vidéki arculat kialakításához vagy megőrzéséhez (turizmus, vendéglátás, kereskedelem) kötődnek (Csurgó 2019: 26–27). A vidéki vállalkozók – különösen a turizmus és a vendéglátás területén – nemcsak a fejlődés elősegítésében, hanem a helyi értékekbe való befektetéssel a régió imázsának erősítésében is kulcsszerepet vállalnak (Tomay–Tuboly 2021).

A szakirodalom alapján elemzésünkben a vidéki vállalkozók azon két csoportjának szerepét emeljük ki, akik jelentős szerepet játszanak a táj kollektív konstrukciójában és ehhez kapcsolódva a neoendogén fejlesztési folyamatokban: ők a családi vállalkozók és a bevándorló vagy életmód-vállalkozók.

A vidéki vállalkozási, illetve a helyi gazdaságfejlesztési szakirodalomban központi helyet foglal el a családi vállalkozások elemzése (Carsrud–Cucculelli 2014; Basco 2015; Bassetti–Dal Maso–Lattanzi 2015). A családi vállalkozások és a más vállalkozások közötti különbségek jelentős része a családi és az üzleti logika sajátos találkozására vezethetőek vissza. A kutatások egyértelműen azt mutatják, hogy a családi tulajdonlás és ellenőrzés hatással van a célokra és az ösztönzőkre, következésképpen a stratégiákra és a vállalkozói magatartásra

(erőforráselosztás, társadalmi felelősségvállalás, innováció stb.) (Basco 2015).

Elemzésünk szempontjából a családi vállalkozások egyik legfontosabb jellemzője a nagyfokú helyi beágyazottság (Basco 2014; Reay–Jaskiewicz–Hinings 2015). Basco (2014) a „regionális családiasság” kifejezést használta a családi vállalkozók társadalmi, gazdasági és termelési struktúrákba való beágyazottságuk, a helyi kapcsolatok leírására. Reay és munkatársai (2015) szintén arra a következtetésre jutottak, hogy a családi vállalkozások fontos jellemzője a helyi hálózatokba való erős beágyazottságuk, és ehhez kapcsolódóan közösségi logika szerint működnek. A családi vállalkozókra jellemző a közösségi szerepvállalás is, együttműködnek például a kormánnyal az ágazatot érintő intézkedések kidolgozásában, valamint helyi szinten fesztiválokat és egyéb rendezvényeket szerveznek annak érdekében, hogy turistákat vonzzanak a területre. Fontos jellemzőjük, hogy büszkéek származásukra, és fontos számukra a lokalitás.

A vidékfejlesztési szakirodalom egy másik markáns szereplője a bevándorló vállalkozó. Számos kutatás bizonyítja, hogy a bevándorló vállalkozók kulcsszerepet játszanak a vidéki területek gazdasági fejlődési potenciáljának fokozásában (Kalantaridis–Bika 2006; Stone–Stubbs 2007). A bevándorló vállalkozók fontos jellemzője, hogy a korábbi pénzügyi és társadalmi tőkéjüket mozgósítják a vállalkozásaik felépítéséhez, és hálózataikra alapozva a vidéki településeket bekapcsolják a régiók feletti fejlesztési áramlatokba. Külső perspektívájuk, átfogó tudásuk és korábbi turistaként szerzett tapasztalataik hozzájárulnak a település népszerősítésének innovatív megközelítéseéhez (Dias–Silva 2021). Mindeközben munkát és jövedelmet kínálnak a helyi lakosság számára, és arra ösztönzik a helyieket, hogy új vállalkozásokat indítsanak (Akgün et al. 2011; Tomay–Tuboly 2021).

A szakirodalom alapján az életmód-vállalkozók a beköltöző vállalkozók speciális alesetét jelentik. Az életmódvállalkozók olyan bevándorlók, akik a jobb életminőség érdekében vidékre költöznek, és ezt követően kisvállalkozásokat indítanak azért, hogy erősítsék a településhez való kötődésüket, és helyettesítsék vagy kiegészítsék városi jövedelmüket (Atterton et al. 2011; Pato–Teixeira 2016; Dias–Silva 2021). A profitmaximalizálás helyett az életmód-vállalkozók a munka és a magánélet egyensúlyát helyezik előtérbe (Atterton et al. 2011), vállalkozásaik versenyképessége a helyhez való kötődésükön és innovációs képességükön múlik (Dias–Silva 2021). Ahogyan Stone és Stubbs (2007) leírta, az életmód-vállalkozók jellemzően a vállalkozásuk megkezdése előtt telepednek le egy adott helyen, majd a kívülálló perspektívájukat kihasználva azonosítják a piaci réseket. Vállalkozói törekvéseik gyakran turisztikai alapú kis- és középvállalkozások (kkv-k) formájában valósulnak meg, amelyeknek célja, hogy bevonzzák a városi turistákat, ezáltal további bevándorlók érkeznek.

Elemzésünk során a helyhez kötődés vonatkozásában kiemelt figyelmet fordítunk a vállalkozók származására, azaz a helyi vagy bevándorló vállalkozói jellemzőkre.

KUTATÁSI KÉRDÉSEK, MÓDSZEREK

Jelen tanulmányban a vidéki vállalkozókat, azon belül is elsősorban a turizmusba valamilyen formában közvetlenül (szállásadók, vendéglátók) vagy közvetve (helyi termelők, kézművesek) bekapcsolódókat vizsgáljuk. Tanulmányunk négy hazai vidéki térségben végzett, három, hasonló kérdésekre irányuló kvalitatív szociológiai kutatásból⁴ származó félig strukturált interjúk elemzésén alapul. A kutatásokra 2019 és 2023 között került sor. Mindhárom kutatásban kiemelt szerepet kaptak a vállalkozók mint a helyi társadalom és a vidék fejlődésének kulcsszereplői. Mindegyik kutatás interjúvázlatában szerepeltek a vállalkozók és a vállalkozások történetére, helyi beágyazottságára és a helyhez való kötődésére vonatkozó kérdések. A három kutatási projektből összesen 55 interjú állt a rendelkezésünkre (10–20 terepenként). Mindegyik kutatási projektben hasonló volt a mintavétel is, szakértői kiválasztást és hólabda-mintavételt kombináltunk (Heckathorn 1997). Kiindulópontként a települési és térségi honlapokon elérhető információk alapján kerestük fel a helyi kulcsszereplőket: szállásadókat, vendéglátókat és borászokat, majd az általuk ajánlott további interjúalanyokkal egészítettük ki a mintát. A kutatási témák és módszerek hasonlósága biztosította számunkra az interjúk közös keretben történő másodelemzésének lehetőségét.

Terepeink eltérő gazdasági-társadalmi helyzetű, kulturális karakterű és tradíciójú, a vidéki dzsentrifikáció és turizmus által különböző mértékben érintett térségekben találhatók: a Mátrai turisztikai térségben, a Pécsi, Villányi és Tokaji borvidéken, valamint a Bakonyban. Mivel a térségek leírása, jellemzői fontos részét képezik az elemzésnek, ezért ezek eredeti nevükön szerepelnek, az interjúalanyokat és a településneveket viszont anonimizáltuk.

A jelen elemzés kutatás fő célja annak feltárása, hogy a vidéki vállalkozók hogyan viszonyulnak a helyi, térségi hagyományokhoz és imázshoz, ez hogyan mutatkozik meg vállalkozói tevékenységükben, és hogyan függ össze a település/térség jellemzőivel, típusával. E komplex kérdéskör alaposabb megértése érdekében először megvizsgáltuk, hogy vannak-e kirajzolódó mintázatok, típusok a vidéki vállalkozók között a helyi hagyományokhoz, imázshoz való viszony alapján személyes (családi) és lokális (települési, térségi) szinten. Milyen jellemzői vannak a kirajzolódó csoportoknak és az általuk vezetett vállalkozásoknak? Megvizsgáltuk a tősgyökeres és beköltöző vállalkozók részvételét és különbségeit az egyes típusokon belül, és a típusok között. Van-e különbség a térségek között a tekintetben, hogy milyen típusú vállalkozók vesznek részt aktívan a helyi imázsának formálásában? A helyhez, a lokális és családi hagyományokhoz való viszony hogyan befolyásolja a vállalkozói tevékenységüket, és e tekintetben milyen térségspecifikus vonatkozások látszanak? Hogyan illeszkednek be a beköltözők a helyi vállalkozói közösségbe, miként alkalmazkodnak a helyi vállalkozói hagyományokhoz, illetve hogyan próbálják megváltoztatni azt?

Kutatási kérdéseinket 42 különböző változóban operacionalizáltuk, így egy 2310 elemű adatbázist hoztunk létre az interjúk alapján, öt kérdéscsoport mentén: 1) a vállalkozók alapvető szociodemográfiai paramétereit, 2) a vállalkozás jellegére, történetére és szervezetére vonatkozó kérdések, 3) a helyhez való kötődés, a helyi örökséghez, hagyományokhoz való viszony, 4) a helyi közösségbe való beágyazottságra vonatkozó információk, 5) a település és a mikrorégió imázsára, települési honlapokon keresztüli reprezentációjára és a kettő közötti viszonyra vonatkozó adatok szerepelnek.⁵

⁴ A tanulmány alapjául az *Alkalmazkodóképesség és helyi identitás vidéken* NKFIH 132676 sz., valamint *A vidéki dzsentrifikáció szerepe a településfejlesztésben* NKFIH 138098 sz. kutatások, illetve Csurgó Bernadett Bolyai János Kutatási Ösztöndíj által támogatott kutatása (BO/00351/21/9), és az azt kiegészítő az Innovációs és Technológiai Minisztérium Új Nemzeti Kiválóság Programjának Bolyai+ ösztöndíjas kutatása (ÚNKP-23-5-MOME-39) szolgált.

⁵ A változók részletes listáját a Függelék F1. táblázata tartalmazza.

Az elemzés során elsőként a vállalkozói tevékenységben, gyakorlatban megnyilvánuló hagyományokhoz, értékekhez való viszony alapján kategorizáltuk a vállalkozókat. Elemeztük 1) a vállalkozók a) személyes (családi) és b) helyi (települési, térségi) tradíciókhoz, értékekhez és örökséghez való viszonyát és 2) azt, hogy vállalkozói tevékenységükre a hagyományok a) megtartása (átörökítése) vagy inkább b) azok átalakítása, esetleg c) új hagyományok megteremtése a jellemző.

A tipológia kialakításához a hagyomány konstruktivista megközelítését használtuk, amely Hobsbawn és Ranger szerzőpárostól (1983) eredeztethető. Ennek lényege, hogy a hagyomány a kultúra részeként az emberi tudat dinamikusan változó terméke, amelyet egy adott kontextusnak (politikai, gazdasági, társadalmi viszonyoknak) megfelelően folyamatosan újrateremtünk, újraértelmezünk (Bessiére 1998; Grünewald 2002; Pusztai 2003). Tanulmányunkban a hagyomány fogalmát két szinten értelmezzük: 1) személyes szinten, azaz a családi hagyomány (az épített örökség, a föld, a vállalkozás vagy az életmód hagyománya), és 2) a lokalitás szintjén (a helyi értékek és örökség). A hagyomány újításaként tekintettünk azokra a tevékenységekre, szolgáltatásokra, amelyek addig helyben nem voltak jellemzőek. Ez akár térségenként mást és mást jelenthet: van, ahol a reduktív borkészítés is újításnak számít a hagyományos hordós érleléshez képest, máshol egy kocsársádközösség vagy egy új fesztivál megalapítása számít innovációnak. A vállalkozóknak a helyi hagyományokhoz fűződő viszonya és azzal kapcsolatos tevékenysége és innovativitása alapján három típusa rajzolódott ki: a (1) hagyományfenntartók, a (2) hagyomány-újraértelmezők és a (3) hagyományteremtők, melyeket a fentebb ismertetett változók (részletesen a Függelék F1. táblázatában) mentén tovább elemeztünk.

Kutatási terepek

Az első kutatási terep a Mátra, a Mátra-Bükk turisztikai térség részét képezi, a mátrai részén 31 település található. A térség történelmileg az ipari termeléshez és a bányászathoz kötődött: az 1960-as és 1970-es években érte el népességszámának csúcspontját. A szocialista időszakban a szén- és ércbányászat kiemelt gazdasági szerepet játszott, azonban a rendszerváltást követően ezek az iparágak összeomlottak, ami drasztikus elvándorláshoz és népességcsökkenéshez vezetett. Napjainkra a települések többsége lakosságának több mint 50%-át elveszítette. Eközben a turizmus egyre meghatározóbb gazdasági tényezővé vált. A Mátra-hegység, amely a Bükk Nemzeti Park részeként természetvédelmi oltalom alatt áll, jelentős ökoturisztikai és aktív turisztikai vonzerőt képvisel. A térségben a túrázás, a síelés, valamint a hegyi sportok népszerűsége folyamatosan növekszik. A helyiek fő jövedelme a turisztikai szálláshelyekből és egyéb szolgáltatásokból származik; sok a beköltöző, időszakosan jelenlévő vendégház-üzemeltető is, akik nem ritkán egyszerre több házat is üzemeltetnek a térségben. Ezzel párhuzamosan a helyi társadalomban is átrendeződés figyelhető meg: az állandó lakosság helyét egyre inkább a szezonálisan jelenlévő nyaralótulajdonosok és a kétlaki bevándorlók veszik át. Ez a folyamat időszakos turisztikai dzsentrifikációt eredményez, amely a térség ingatlanpiacára és gazdasági szerkezetére is hatással van. A Mátrai borvidék településein a borászat és a turizmus szorosan összefonódik, míg Palócföld történelmi hagyományai kulturális vonzerőt biztosítanak.

A második kutatási terep a Tokaji turisztikai térség területén helyezkedik el, amely 70 településből áll, magtelepülései a Tokaji borvidéken találhatók, melyek közül 27 a Tokaji Borúthoz tartozik. A XVIII. század óta elismert borvidék történelme szorosan kapcsolódik a nemesi és az egyházi latifundiumokhoz, majd a szocialista időszakban az államosított borászatokhoz és szövetkezetekhez. A rendszerváltást követően a földprivatizáció eredményeként számos új borászat jött létre. Az utóbbi évtizedekben a terület népszerűvé vált a befektetők körében is, és számos új borászatot és újonnan telepített szőlőültetvényt hoztak létre nagyvárosi

bevándorlók, vagy a területre csak befektetési céllal érkező vállalkozók. A térségben kettősség figyelhető meg: míg a borút menti települések turisztikai és gazdasági szempontból prosperálnak, addig a környező falvakra a népességfogyás, az elöregedés és az elszegényedés jellemző. A magas munkanélküliség a régió egyik legnagyobb kihívása, mivel a borászatok és a vendéglátás leginkább szezonális munkaerőt igényelnek. Ennek ellenére a borturizmus egyre jelentősebb gazdasági ágazattá válik, amelyet a borkóstolók, fesztiválok és kulturális rendezvények népszerűsége is alátámaszt. A borút menti települések nagyon népszerűek a borturisták körében, és ezekben egyre több a nyaralótulajdonos is. A térség néhány településére a (zömmel időszakos, turisztikai) dzsentrifikáció, míg a szomszédos településekre és a tágabb régióra a vidéki szegénység jellemző.

A harmadik kutatási terep a Pécs-Villány turisztikai térségben, az ország hagyományosan hátrányos helyzetű délnyugati részén helyezkedik el, amelyet a munkahelyek hiánya, az elvándorlás és az elöregedés jellemez. Az általunk vizsgált három település mindegyike „sváb falu”, azaz a XVIII. századtól német telepeselek által lakott, amit mindmáig számontartanak, hangsúlyt fektetnek az épített örökség, a sváb parasztházak és pincék megőrzésére, de településenként eltérő, hogy jelenleg mekkora mértékben van jelen a német nemzetiségi kisebbség. A három település közül az egyik a Villányi, a másik a Pécsi borvidék része, de az egész térségnek évszázados hagyományai vannak a szőlőtermesztésben és a borkészítésben. Az államszocialista évtizedek mennyiségi és minőségi csökkenését követően a rendszerváltás után a villányi borvidék volt az első, ahol újraindult a minőségi bortermelés és a családi pincészetek megalapítása, valamint itt hozták létre 1994-ben Magyarország első borútját a Siklós-Villány borutat. A borturizmus ebben a térségben rendkívül sikeres ágazattá vált, emellett az aktív turizmus és a természetjárás is jelentős szerepet tölt be a régióban. Az általunk vizsgált mindhárom településen talákoztunk a vidéki dzsentrifikáció jelenségével, bár ennek mértéke, kiterjedtsége erősen eltérő. Mindemellett a sváb identitású településeken a helyi megtartó közösség és kultúra is fontos szerepet játszik a vállalkozói közösség virágzásában (Tomay–Ragadics 2025).

A negyedik vizsgálati terület a Bakony-Balaton turisztikai régió része, amelyet földrajzi, gazdasági és társadalmi sokféleség jellemez. A vizsgált terület a Bakony-hegység északi lábánál található, a turisztikai régió kevésbé ismert része. A Bakony, bár Magyarországon kedvelt kirándulóterület, nem képez önálló turisztikai desztinációt. A közigazgatási körzet, amelyhez a vizsgált települések tartoznak (és amely nem azonos a turisztikai régióval), egy városi deficittel rendelkező belső periféria, amelyet jelentős mértékű elöregedés és népességcsökkenés jellemez. A helyi gazdaság egyik meghatározó ágazata az erdőgazdálkodás, amely mind a foglalkoztatás, mind a jövedelemtermelés szempontjából meghatározó. A kistérség központi városa Pápa, jelentős feldolgozóipari és szolgáltató központ. Ennek megfelelően a munkaerő jelentős része az iparban, főként a feldolgozó-, építő-, élelmiszer-, gép- és faipari cégeknél talált munkát. A turizmus fejlődése az elmúlt évtizedekben fokozatosan növekedett, de még nem érte el a Mátra vagy Villány szintjét. A térség vonzerejét elsősorban a természeti környezet, az erdők és a kapcsolódó ökoturisztikai lehetőségek biztosítják. A térségben található sváb falvak kulturális öröksége, valamint a vallási és történelmi emlékhelyek fontos turisztikai vonzerőt jelentenek, amit fesztiválok és helyi rendezvények is erősítenek.

Összességében a vizsgált négy térség eltérő fejlődési pályát mutat, de közös bennük a turizmus növekvő szerepe és a vidéki dzsentrifikáció különböző formáinak megjelenése.

EREDMÉNYEK

Az alábbiakban a vállalkozói tevékenységben, gyakorlatokban megnyilvánuló hagyományokhoz, értékekhez való viszony alapján létrehozott vállalkozótípusokat: a (1) hagyományfenntartók, a (2) hagyomány-újraértelmezők és a (3) hagyományteremtők csoportját mutatjuk be a főbb szociodemográfiai és migrációs jellemzőik, valamint a helyhez való kötődésük szerint.

Hagyományfenntartók

A hagyományfenntartók típusába azok a vállalkozók tartoznak, akik erős helyi kötődéssel rendelkeznek, és akiknek tevékenysége nagyrészt a helyi hagyományokra vagy örökségre épül, például egy borvidék erős imázsa vagy a hegyvidéki szabadidős turizmus hosszú távú múltja stb. Az elemzés során a hagyományfenntartók kategóriájába 22 interjúalanyt soroltunk. Fontos jellemzője ennek a típusnak, hogy legtöbbjüknek hosszú ideje fennálló kapcsolata van a településsel, a legtöbb esetben ők és/vagy a rokonaik már régóta a térségben élnek, akár több generációra visszamenőleg, de többnyire a szocializmus idején, mezőgazdasági szövetkezetek vagy állami gazdaságok, üzemek alkalmazottjaiként. Sokan közülük a rendszerváltás után, a földprivatizáció során és annak eredményeként váltak vállalkozóvá, míg mások családi vállalkozást örököltek, és azt – az alapítókhoz hasonlóan – hagyományos módon működtetik tovább.

Jellemző sajátosságuk továbbá, hogy többségük elégedett a tevékenységével, a bevált módszereket és márkákat használják, és ezen alapvetően nem kívánnak változtatni. Büszkéek a hagyományokra, és szívesen őrzik a család és a térség örökségét. Kiváló példa erre az az idősebb családi borászati vállalkozó a Tokaji borvidéken, akinek a vállalkozása a családi szőlőültetvényekre épül, amit az 1990-es évek elején a földprivatizáció során kapott vissza, majd megvette azt a régi házat is, ahol a felmenői éltek. Jelenleg is ott él a településen, a hagyományos borkészítési módszereket alkalmazza, és hagyományos borokat, például tokjai aszút készít. A kulturális örökségvédelmet a vállalkozása védjegyének is tekinti.

„Aztán jöttek a ’90-es évek, és én nagyon hamar elmentem, illetve meg is szűnt lassan a szövetkezet, de én a megszűnése előtt már elmentem. És akkor már én ’97-től vállalkozó, előtte őstermelő, de már ’97-től vállalkozó vagyok. Tehát, én amilyen hamar lehetett, úgymond vissza akartam állítani azt, amit nagyapám megteremtett, mert apám, szegény, nem. Ő csak azt érte meg, hogy hát nem, volt ő is egy kicsit, [sic!] de ő, tulajdonképpen tőle vették el a dolgokat.” (vállalkozó 9, Tokaji borvidék)

Egy másik példa a Mátra térségéből egy panziótulajdonos, aki több mint húsz évvel ezelőtt kezdte vállalkozását, és azért választotta a régiót, mert a természeti környezetet jól teszi neki, és különösen az asztmás problémákkal küzdő lánya egészségének, de mindemellett alkalmas egy sikeres turisztikai vállalkozás működtetésére is. Vásárolt egy vendégházat, ahol egyszerű szálláshely-szolgáltatást kínál a természeti környezetre, nyugalomra és csendre vágyó turistáknak. Hangsúlyozta, hogy itt a természet a legfontosabb szolgáltatás, más szolgáltatást nem kínál és nem is akar kínálni.

„Van egy gyermekem, most már harmincéves, és igazából ő asztmás volt, és kényszerből költöztünk mi ide [...]. És én egy szállodát vezettem [...], és másban nem láttam így az esélyt, hogy meg tudjak élni. És akkor ezt megvettük. Ez egy romos épület volt. Két évig romot takarítottunk, felújítottuk, és turista pihenőként adtuk ki először. Aztán fejlődöttünk, most meg már szerintem elég szépen nézünk ki.” (vállalkozó 37, Mátra)

A HAGYOMÁNYFENNTARTÓ VÁLLALKOZÓK ÉS VÁLLALKOZÁSOK FŐBB PARAMÉTEREI

A vállalkozók szociodemográfiai és migrációs jellemzői

A hagyományfenntartók típusán belül a borászok között több a férfi, a vendégház-tulajdonosok között pedig több a nő, de ezek a különbségek összességében kiegyenlített nemi arányokat eredményeznek. A hagyományfenntartók jellemzően inkább idősebb vagy középkorú vállalkozók, hét olyan vállalkozó került a mintába, aki 60 év feletti, hatan 50–60 év közöttiek, hatan 40–50 év közöttiek, és csak hárman 30–40 év közöttiek. Közülük többen már húsz vagy harminc évvel ezelőtt kezdték a vállalkozásukat, és azóta is sikeresek. A hagyományfenntartók tehát jellemzően a hosszabb ideje sikeresen vállalkozók közül kerültek ki.

Az iskolázottságot tekintve a legtöbben (15 fő) felsőfokú végzettséggel, többnyire egyetemi diplomával rendelkeznek. Az iskolai végzettség típusa általában kapcsolódik a vállalkozói tevékenységükhöz is. A borászok például sokan mezőgazdasági vagy kertészeti diplomával, a helyi termelők, gazdálkodók is szakmai végzettséggel rendelkeznek (hentes, méhészt stb.). Ezzel szemben a vendégház-tulajdonosok közül – bár mindegyiküknek van egyetemi végzettsége, ami esetenként a vendéglátás-turizmushoz is kapcsolódik – csak nagyon kevesen foglalkoznak hivatásszerűen, főállásban a turizmussal. Ugyanakkor a főállású turisztikai vállalkozók többsége a hagyományfenntartók típusában tartozik.

Fontos kiemelni, hogy még a hagyományfenntartók kategóriájába tartozó vendégház-as vállalkozók közül, akiknek a tevékenysége tipikusan részmunkaidős, kívülről is működtethető, sok vendégház-tulajdonos a településen vagy a térségben él. Körükben ugyan magas a beköltözők aránya, akik az elmúlt években telepedtek le a térségben, és ezzel párhuzamosan kezdtek vállalkozni, de a hagyományfenntartók többsége (16-an a 22-ből) tősgyökeres.

A vállalkozások főbb jellemzői és területi megoszlása

A hagyományfenntartók többsége főállású vállalkozó, csak a vendégházak esetében találtunk részmunkaidős vállalkozásokat. Legtöbbjük családi vállalkozó, a vállalkozás gyakran a családtagok munkájára épül, sok esetben több családtag és akár több generáció is részt vesz a munkában. A vállalkozás alapjául szolgáló tevékenység több évtizedes családi hagyományra, tevékenységre nyúlik vissza. A hagyományfenntartók jellemzően helyi és családi vállalkozók.

Fontos kiemelni, hogy szinte minden vizsgált terepen találtunk hagyományfenntartókat, de a legtöbbet az erős és sikeres helyi arculattal és turisztikai márkával rendelkező térségekben, mint például a Tokaji borvidék vagy a Mátra. A hagyományfenntartók kategóriájába a Tokaji borvidékről nyolc borász, a Pécs-Villányi borvidékről egy borász és két helyi termelő/gazdálkodó, valamint két vendégház-üzemeltető (összesen öt vállalkozó), a Mátrai borvidékről pedig kilenc vendégház-üzemeltető vállalkozó került besorolásra.

HELYHEZ KÖTŐDÉS

A helyi hagyományokhoz, örökséghez való kötődés

A hagyományfenntartók fontos jellemzője a helyhez való erős kötődés, amely évtizedes családi és lakóhelyi tapasztalataikon alapul. A helyhez való kötődésük szorosan kapcsolódik ahhoz a sajátos és egyedi kulturális jelentéshez, reprezentációhoz, amelyet a hely számukra hordoz. Ezek a kulturális jelentések jelentős mértékben a mindennapi élettapasztalataikban gyökereznek, ami erősíti a hely hagyományaihoz és örökségéhez való kötődésüket, beleértve a kézzelfogható örökséget, mint például a helyi műemlékeket, házakat, valamint a szellemi örökséget is, mint például a helyi történelmet és hagyományt. Ezek az elemek építik fel a helyről alkotott emlékezetüket, beleértve a családi és a helyi emlékezetet is, ami nagymértékben meghatározza a helyhez való kötődésüket és a helyi identitásukat is.

„Ezeknek a régi házaknak lelke van, hát nekem nem tudnának annyi pénzt mondani, hogy én azt mondom, hogy én holnaptól ide nem jöhetek be. [...] meg hát azért az a 300 év, [nevet] amit itt végig, amit érzünk. Szoktam mondani, hogy ez veszedelmesen jó lenne, ugye [zeneszerzőnek] az emléktáblája rajta is van a házon, mert úgy valószínűsítik, hogy ebben a házban halt meg annak idején. Ő egy orvos barátjához jött ide, a tüdőgyulladásából kigyógyítani magát, aztán itt maradt. Utána másfél évet élt itt. És meg is halt. Nagy szerelem lett a borral is, de hát az ihlet az kell. És mondtam, hogy jó lenne azért visszajönni 200 évvel ezelőttre, aztán ott lecsücsülnék a sarokba, és akkor nézném...” (vállalkozó 10, Tokaji borvidék)

„Hát, most... mi tetszik az embernek egy szép nő? Hát, mit tudom én! Most én ezzel is így vagyok, hogy nem tudom megmagyarázni igazából. Hát, ideköt az összes emlékem gyerekkoromból, és az összes szép emlékem. Szép gyerekkorom volt minden nehézségnek, szőlőmunka meg akármilyen, ellenére is. Én nagyon szerettem gyerekként is itt lenni. Ide kötött minden érzelmileg, és a szüleim is itt voltak, a testvéreim is. Akárhol dolgoztunk, a testvéreim is bármit csináltak, mi is, tehát ide mindig ide jöttünk vissza.” (vállalkozó 21, Tokaji borvidék)

Gazdasági hatékonyság

Az örökségvédelmen túl a hagyományfenntartók számára a gazdasági siker és fenntarthatóság is fontos. Jellemzően gazdasági okokból működtetik a vállalkozást, a profittermelést alapkövetelménynek tekintik. A legtöbb esetben azért működtetnek egy adott vállalkozást egy adott helyen, mert az a tevékenység kézenfekvő és gazdaságilag is sikeres a térségben.

„Mert a Mátra az egyetlen olyan magyarországi hely, ahol fel lehet menni kicsit magasabbra. Tehát itt is a falu asszem 750 méteren van, télen-nyáron jó a klíma. Tehát nyáron ugye hűvösebb az idő, télen meg van hó. És ezt a területet láttuk annak, hogy ez nem csak egy időszakos rész. Tehát, ha valaki vendégházat nyit a Balatonon, akkor az tudhatja, hogy az gyakorlatilag a nyári időszakra aktív, azon kívül nem.” (vállalkozó 38, Mátra)

Társadalmi beágyazottság

A hagyományfenntartók esetében azt láthatjuk, hogy nagyon erős a helyi társadalmi beágyazottságuk. Aktív tagjai a helyi társadalomnak, vezető pozíciót töltenek be a helyi hálózatokban mind formálisan, mind informálisan. A helyhez kötődésüket a társadalmi beágyazottságuk is erősíti, beleértve a hálózati pozíciókat, a családi és szakmai kapcsolatokat.

„Mi így tartjuk a kapcsolatot. Ha valakinek nincs vendége vagy tele vannak. [sic!] Ez egy kis közösség, itt ugye 470-en élünk a hat faluban, és itt majdnem mindenki ebből él. Ismerjük egymást, összefogunk...” (vállalkozó 37, Mátra)

„Ez úgy működik, hogy én, mivel mondtam, hogy mindig is kalákában dolgoztunk, énnekem ez nem egy nagy dolog, hogy meg kell kérdeznem az Andrást, neki nincs targoncája, nekünk van. Nekem viszont nincs nagy kocsim, ami neki van. Innentől kezdve, már megvan a segítség. [...] Volt, hogy elromlott a permetezőgépünk, akkor ugyanúgy az egyik szőlősgazdának szóltunk, hogy gondban vagyunk, és azt mondta, hogy »küldöm a traktorunkat, akkor vigyed a vegyszert, és kifújja.« Csak így tudunk működni.” (vállalkozó 13, Tokaji borvidék)

Hagyomány-újraértelmezők

A hagyomány-újraértelmezők kategóriájába olyan vállalkozókat soroltunk, akik egy adott hely vagy régió hagyományaihoz, *brandjé*hez kapcsolódnak, de újító elemeket vezetnek be. Tizenhét interjúalany került ebbe a kategóriába. A hagyományokat újraértelmező vállalkozók gyakran rendelkeznek családi vállalkozói múlttal. Ennek oka lehet, hogy örökölték egy szőlőt, házat vagy kúriát, amelyből később komoly vállalkozás lett. Vannak azonban olyanok is, akik mindenféle családi előzmény nélkül léptek be a vállalkozói létbe, mint például az 1990-es rendszerváltás után privatizált egykori állami tulajdonú helyi bolt (ÁFÉSZ) üzemeltetője.

Az innováció gyakran a családon belüli generációváltásból fakad, például a fiatalok új technológiát vezetnek be, radikálisan változtatnak a marketingen vagy bővítik a termékkínálatot. Néhány esetben az új generáció tagjai saját vállalkozásba kezdtek, hogy elszakadjanak a szülők hagyományos megoldásaitól és gyakorlatától. Ide soroltunk például egy másodikgenerációs borászt, aki a Tokaji borvidéken száraz borokat készít (szemben a térségre jellemző késői szüretelésű aszúval), és azokat elsősorban külföldön értékesíti. E kategóriába tartozik az a vállalkozó is, akinek a szülei megvásároltak egy kastélyt a Tokaji borvidéken, felújították, a fiuk pedig azt kóstolótérre és étteremmé alakította át. Ez a vállalkozás bioborokat készít, és bioborászati szolgáltatást is nyújt. Egy másik, a kategóriába sorolt villányi vállalkozó gyümölcsborokkal bővítette kínálatát. A vendégház-üzemeltetők közül azokat soroltuk ide, akik a környéken a szokásostól eltérő, új kiegészítő szolgáltatásokat kínálnak, mint például a jakuzzi, medence, kerékpárkölcsönzés vagy a reggelikosár.

A HAGYOMÁNY-ÚJRAÉRTELMEZŐ VÁLLALKOZÓK ÉS VÁLLALKOZÁSOK FŐBB PARAMÉTEREI

A vállalkozók szociodemográfiai és migrációs jellemzői

A válaszadók nemek szerinti megoszlása nem különbözött jelentősen az összes interjúalanyétól: tizenkét férfivel, négy nővel és egy házaspárral készült interjú (bár a válaszadók közül többen voltak házasok). A válaszadók életkora is nagyon vegyes (6 fő 30–40 év közötti, 2 fő 40–50 év közötti, 4 fő 50–60 év közötti és 4 fő 60–70 év közötti). Az iskolai végzettséget illetően egyikük kivételével valamennyiüknek egyetemi végzettsége van, bár nem feltétlenül azon a szakterületen, ahol a vállalkozásukat működtetik. A diplomák között szerepel közgazdaságtan, marketing, építészmérnök, kertészmérnök, erdőmérnök, biológus, tanár, népművelő és történész, valamint filozófus is. Azok, akik szőlészettel is foglalkoznak, jellemzően később tanulták azt.

A tizenhét személyből hat tősgyökeres családból származik, a többiek beköltözők. Közülük hatan a 2000-es években költöztek oda, vannak, akik elköltöztek a környékről (2), mások pedig már hosszabb ideje a településen élnek (3). Interjúalanyaink többsége állandóan a településen él, bár néhányan (jellemzően a vendégház tulajdonosok közül) valamelyik közeli településen laknak.

A vállalkozások főbb jellemzői, területi megoszlás

A vállalkozás túlnyomórészt a főállást jelenti, sok család számára ez az elsődleges bevételi forrás. Vannak azonban olyan esetek, amikor az általunk vizsgált turisztikai, vendéglátó vagy borászati vállalkozás kiegészítő jövedelemként szolgál vagy csak a háztartás jövedelmének egyik feléhez járul hozzá. Emellett sok vállalkozás más tevékenységet is folytat, például növényvédelemmel, napelemparkok telepítésével vagy tánciskola működtetésével foglalkozik.

A tizenhét válaszadó közül tizennégyen jelezték, hogy házastársuk/élettársuk vagy az egész családjuk részt vesz a vállalkozásban, azaz ezek elsősorban családi vállalkozások. Jellemzően mikrovállalkozásokról van szó, amelyekben nincsenek alkalmazottak, vagy csak néhány állandó alkalmazott van. Kivételt jelent egy vállalkozás, ahol hatvan fő körüli alkalmazott van. A vállalkozások közül tizenegy szállást (is) kínál, kilenc pedig étkezést is tud biztosítani (bár sokan csak borkóstolóval kísért vacsorát vagy reggelizőkosarat kínálnak a szálláshelyen) falusi vendéglátás keretében. Tizennégyen foglalkoznak borászattal, tizenkét vállalkozó rendelkezik földterülettel, általában szőlőültetvényekkel, de néhányan gyümölcsösökkel vagy erdővel is, közülük tízen szőlőtermesztéssel foglalkoznak, míg ketten saját helyi termékeket (szörpöt, lekvárt, savanyúságot) is előállítanak. Az állattartás nem gyakori: egy interjúalanyuk van lova, egy másik pedig haltenyésztéssel foglalkozik.

Minden régióban találtunk hagyomány-újraértelmező vállalkozókat, de többségük olyan borvidékeken működik, ahol a borászati hagyományokat fejlesztik, modernizálják vagy kibővítik. Hat tokaji és hét pécs-vilányi, míg három mátrai és egy bakonyi interjúalany sorolható a hagyomány-újraértelmezők kategóriájába.

HELYHEZ KÖTŐDÉS

A helyi hagyományokhoz, örökséghez való kötődés

A hagyomány-újraértelmezők közül hétnek van valamilyen örökségi kapcsolata a helyszínnel. Négyen közülük a településen születtek, míg egyikük egy barokk malomépületet örökölt, egy másik egy házat, amelyet később vendégházzá alakítottak át, a harmadik pedig egy telket és egy szőlőt. Ugyanakkor a történelmi hagyományok ápolása és az örökség átadása egyúttal értékválasztást is jelent interjúalanyaink számára.

„[Helyi] születésű vagyok, ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy nemcsak a szüleim éltek itt, hanem a nagyszüleim és a dédszüleim is. Nyilvánvalóan ez a legerősebb kötelék, ami itt tartott, azt hiszem.”
(vállalkozó 14, Tokaji borvidék)

„Azért vagyok itt, nyilván az életem során lett volna lehetőségem csomószor máshová menni, és valószínűleg komolyabb sikereket elérni, de valamiért mindig is ide kötődtem.” (vállalkozó 55, Pécs-Villány turisztikai térség)

„Nagyon szép feladatot kaptam az életben, és folyamatosan bontogatom nemcsak a fizikai, hanem a fizikai világon túli értékeket is, mert szüleimtől és nagyszüleimtől azt az örökséget kaptam, hogy nemes emberek a vérüket adták a hazájukért [...] Megmutatom, hogyan lehet a semmiből valamit létrehozni.”
(vállalkozó 7, Bakony)

Két esetben, bár beköltözőkről van szó, mégis kötődnek a helyhez: mindkettejük esetében a szüleik fedezték fel a helyet. Egyikük szülei egy leromlott állapotú kúriát vásároltak, amelyet a fiatalabb generáció (interjúalanyunk) felújított és borkóstoló helyiséggé és étteremmé alakított át. A másik esetben az apa hobiból kezdett el borászkodni, majd halála után a lánya vette át az üzletet.

Vidéki idill

A vidék szépsége: a környező természet és maga a település, a nyugalom, a nagyobb tér, a vidéki életmód, amely magában foglalja a vadászatot, a lótarast és a hobbiborászatot, tehát a vidéki idill kilenc interjúalanyunknál játszott szerepet a költözési döntésben, és határozta meg a helyhez kötődést. Ők értelemszerűen mind beköltöző vállalkozók.

„Szeretem úgy fogalmazni, hogy a tér, a csend és a levegő függőséget okozó dolgok. Szóval, ha megszkod, ha felmész például Pestre, akkor az a három-négy nap éppen elég.” (vállalkozó 23, Tokaji borvidék)

„El kell képzelni, hogy ’98–’99-ig jártuk a falut, bicikliztünk, túráztunk, és akkor nagyon megtetszett nekünk a falu hangulata és az egész építészeti jellege, hogy gyakorlatilag ugyanolyan, mint száz évvel ezelőtt volt, de nem voltak szolgáltatások. Tényleg nem lehetett levest enni egy étteremben, és szállás sem volt.” (vállalkozó 17, Tokaji borvidék)

„Egyrészt [a településnek] van egy szép varázsa, hát nézzük meg, ez egy nagyon szép kis falu, nemcsak a pincesor, hanem az egyutcás falu védett értékei, és az egész kép szép és barátságos, egy ilyen kedves kis szerethető település, szerintem. Inkább a nyugalom, a természeti rész a jellemző” (vállalkozó 29, Pécs-Villány turisztikai térség)

Gazdasági hatékonyság

A gazdasági megtérülést, a vállalkozói attitűdöt 8 esetben azonosítottuk motivációként. Akik ezt megemlítték, azok vagy hivatásszerűen foglalkoznak borászattal az egyik borvidéken, vagy vendégház-tulajdonosok a Mátra egyik legfontosabb aktív gyalogosturizmusban érintett területén. Mindkét esetben elmondható, hogy „a hely eladja magát”, vagyis egy meglévő turisztikai imázsra (borvidék és aktív turizmus) lehet építeni a vállalkozással. Az egyik interjúalany erre a pályára úgy készült fel, hogy turisztikai közgazdászként ökoturizmust tanult. A hagyomány-újraértelmezők körében – jellemzően családi vállalkozásokról lévén szó – ugyan csak fontos szempont a vállalkozás jövedelmezősége, hogy eltartsa a családot, vagy legalább hozzájáruljon a család jólétéhez. A több lábon állás, a vidéki turizmus, borászat mint egy „biztonsági háló” használata kifejezetten jellemző a sváb falvakban, valamint a rendszerváltás idején már aktívak esetén, akik például az államszocialista nagyipar felbomlása okozta gazdasági elbizonytalanodást igyekeztek ezzel ellensúlyozni, az anyagi stabilitást visszaállítani.

„A nejemmel együtt végeztünk ugye az iskolában, ő nagy tervezővállalatnál dolgozott, én meg nagy építőben, és mind a ketten megkaptuk a papírt, hogy holnap nem kell bejönni dolgozni, mert tönkrementek a cégek, na így indult az egész. Ettől kezdve én kényszervállalkozóként, sok mindent kellett csinálni ahhoz, hogy a családi egzisztenciát valamilyen szinten biztosítani lehessen. És amikor odáig jutottunk, hogy na most már van megtakarított pénzünk, akkor megbeszéltük, hogy nem szeretnénk még egyszer ilyen helyzetbe kerülni, hanem akkor csináljunk olyan egyéb vállalkozásokat, ami hogyha bármi történik, és akkor mi beállunk, és csináljuk. [...] Én szőlőben nőttem föl, mindig a borral foglalkoztunk, az volt a családnak egy ilyen második lehetősége.” (vállalkozó 53, Pécs-Villány turisztikai térség)

Társadalmi beágyazottság

A hagyomány-újraértelmezők általában integráltak a helyi közösségbe, így a helyi társadalmat nyitottnak és befogadónak találják. Erősen beágyazódnak a helyi vállalkozói ökoszisztémába, nem egyszer vezető szerepet töltenek be a helyi szervezeteknél, valamint kiterjedt hálózattal rendelkeznek a közösségen kívül is, ami alkalmassá teszi őket neoendogén fejlesztések kezdeményezésére. Legtöbbjük a helyi természeti és kulturális értékeket, a turisztikai arculatot használja fel üzleti tevékenységében, és nem tesz hozzá aktívan, tudatosan a táj szimbolikus konstrukciójához. Néhányuk jelentős hatást gyakorolt a térség fejlődésére: egyikük egy országos borverseny megrendezését kezdeményezte helyben, a másik egy borfesztivált indított el, amely országos elismerést hozott a falunak, míg egy harmadik a térség szőlő- és bortermelésének modernizálását és gépesítését tekinti küldetésének. A negyedik a helyi termékekre és termelőkre alapozza vendéglátóipari vállalkozását.

„Nos, nyilvánvalóan, vagy a korom miatt vagy a végzettségem miatt, szóval, ööö, úgy gondolom, hogy valahol, ez, ez egy küldetés és egy hivatás, szóval, valahol szükség van arra, hogy az itteni embereknek mutassak valamit, valamit, ami előreviszi ezt az önkormányzatot.” (vállalkozó 14, Tokaji borvidék)

„Maga a hely a [a vállalkozás neve] onnan jött, hogy [...] barátomnak és a családjának van itt egy farmja, tehennel, disznókkal, csirkékkel, mindenfélével, és ők is készítenek vajat, sajtot, túrót, tejfölt, mindenfélét. [...] Amit lehet, azt a helyi gazdáktól vásároljuk. [...] A vajat, ami nagyon fontos a főzéshez, szinte minden ételbe beletesszük, mert nagyszerű ízt ad. És a sajtokat is, van egy gazda [közeli település]-en, aki innen hozza a tejet, elkészíti és visszahozza nekünk.” (vállalkozó 28, Pécs-Villány turisztikai térség)

Hagyományteremtők

Ebbe a kategóriába tizenhat interjúalanyt soroltunk, akik jellemzően nem kapcsolódnak családi, származási szempontból a helyhez, többségük bevándorló/életmód-vállalkozó. A letelepedés és a vállalkozás indításának fő motivációja esetükben jellemzően a korábbi lakóhelytől vagy munkahelytől való eltávolodással párosuló életmódváltás, önmegvalósítás. A letelepedés oka leggyakrabban az, hogy beleszeretnek egy településbe, egy házba vagy a természeti környezetbe. A nagyobb városban eltöltött évek és sikeres karrier után általában a természetközeli, csendes vagy lassú életre, a szabadságra és a saját szabályaik és álmaik szerint élhető életre vágnak, ami gyakran a közösség iránti vágygal párosul. A legtöbb esetben nemcsak maguknak, hanem másoknak is szeretnének kellemes környezetet és hangulatot teremteni, megmutatni, hatást gyakorolni mind a látogatókra, mind a helyi közösségre. A szállásadás és vendéglátás jó lehetőséget ad erre, különösen, ha olyan szolgáltatásokkal egészül ki, mint a helyi termékek előállítása, borkóstolás, kézművestáborok, művészeti vagy közösségi rendezvények, önképző alkalmak stb.

Gyakran adnak vállalkozásuknak olyan fantázianeveket, amelyek saját értékeiket fejezik ki, például a természethez való kötődésüket, ilyenek például a „Szerethető zöld”, „Égi kőriska”, vagy a közösség iránti vágyukat, „Kis kovász”, de van, hogy a hely (a település) a vállalkozás védjegye. A cél a saját márka megteremtése, a vonzerő a szolgáltatásban, a kialakított környezetben és atmoszférában rejlik, de sokszor a közvetített értékek (nyugodt élet, természetközelség, önellátás stb.) vonzzák a látogatókat. Bár jellemzően kihasználják a térségi hagyományokat és kulturális örökségeket (például a Bakony természeti környezetét, a villányi borvidék kulturális örökségét, vagy egy-egy település sváb hagyományait), inkább ők azok, akik reklámozzák, felhívják a figyelmet a kevésbé felfedezett településekre, és a modern technológia és kiterjedt kapcsolatrendszerük segítségével népszerűsítik ezeket.

A HAGYOMÁNYTEREMTŐ VÁLLALKOZÓK ÉS VÁLLALKOZÁSOK FŐBB PARAMÉTEREI

A vállalkozók szociodemográfiai, migrációs jellemzői

A csoport tagjai többségükben középkorú házaspárok, akiknek felnőtt gyermekeik vannak vagy gyermekteleknek (csak két házaspárnak voltak általános iskolás gyermekei).

A válaszadók közül tizenegyen felsőfokú végzettséggel rendelkeznek, öten középfokú végzettséggel és különböző szakképzéseken vettek részt, mindannyian értelmiségiek vagy művészek. Három kivételtől eltekintve állandóan a faluban élnek. A vállalkozás indítása ritkán szerepelt fő célként, gyakran összefonódott a megfelelő lakóhely megtalálásával az önkifejezés eszközeként.

A vállalkozói tevékenység többnyire nem főállás, hanem szenvedély, hobbi vagy mellékállás számukra. A kategóriába tartozó vállalkozók túlnyomó többsége (12 fő) esetében a vállalkozás nem biztosít elegendő jövedelmet a család számára, ezért legalább az egyiküknek (de jellemzően mindkét félnek) van másik munkája. Ezek olyan mikrovállalkozások, ahol nincsenek alkalmazottak, általában egy családtag segít, két vállalkozásban szezonálisan vagy rendezvényekre alkalmaznak 1–2 kisegítőt. A gyerekek többnyire nem vesznek részt a vállalkozásban, gyakran nem is a településen élnek, hanem a saját útjukat járják.

A hagyományteremtők közül mindössze ketten születtek helyben, egyikük ezt követően megjárta a nagyvárost és ezt követően költözött vissza, mindenki más beköltözőként került a településre. Legtöbbjük az elmúlt 10–20 évben költözött (13), egyikük korábban érkezett, ketten pedig a környékről származnak.

A vállalkozások főbb jellemzői, területi megoszlás

A felsorolt vállalkozók többsége szállásadó (11 fő), 4–20 fő közötti ágykapacitással, négyen helyi termék-előállítók és/vagy állattartók, egy fő pedig borász. Tízen foglalkoznak valamilyen helyi termék előállításával (kenyér, tejtermékek, füstölt árú, erjesztett zöldségek, gyógynövények, bor, sör stb.), állattenyésztéssel, de többnyire csak hobbiszinten, valamint kisüzemi kertészkedéssel. Ez alól négy kivétel van, egy tejtermelő házaspár tizenhat szarvasmarhával és negyven hektár legelővel, egy füstöltáru-előállító, egy sörfőző, valamint egy fiatalember, tíz hektár földdel, juhokkal és sertésekkel, aki szintén helyi termékeket állít elő. A legtöbben (11 fő) fő tevékenységükön kívül szolgáltatásokat nyújtanak és rendezvényeket szerveznek, amelyek többnyire a helyi termékek előállításához kapcsolódnak (pl. bevásárlóközösség, kenyérsütés, disznóvágás, vacsorák, kóstoltatások) vagy a munkájukhoz, illetve közösségszervezési törekvéseikhez (művészeti táborok, közösségi vagy művészeti rendezvények).

A válaszadók fele (8 fő) olyan településeken él és indított vállalkozást, amelyek kívül esnek a kedvelt turisztikai területek hatókörén, és nincsenek olyan regionális hagyományok vagy turisztikai attrakciók, amelyeket ki lehetne használni, vagy amelyekhez kapcsolódni lehetne (a Bakony és a Tokaji térségnek a borvidéken kívüli perifériája). További nyolc vállalkozó olyan településeken tevékenykedik, ahol a borászatnak és a sváb gasztronómiának vannak hagyományai, de nem tartoznak a legnépszerűbb turisztikai desztinációk közé (Pécs-Villányi térség). A hagyományteremtő vállalkozók tehát inkább olyan területeken helyezkednek el, ahol nincsenek olyan erős turisztikai vonzerők, amelyekhez kapcsolódni tudnának, vagy amelyek innováció nélkül is elegendő bevételt biztosítanak minden vállalkozás számára.

HELYHEZ KÖTŐDÉS

Érzelmi kötődés

Mint korábban említettük, a hagyományteremtő vállalkozók általában nem korábbi kötődések (pl. családi kötelékek) miatt, hanem önmegvalósítás céljából telepednek le és indítanak vállalkozást egy adott területen. Általában beleszeretnek egy helybe, ami lehet maga a település, a környező természet vagy akár egy ház is. Jellemzően erős érzelmi töltettel írják le a hely megtalálását, és szeretettel emlékeznek rá.

„És mikor lejöttem először megnézni, akkor nem tudtam bemenni a tanyára, csak a környék... Dehát, már akkor ilyen lázba' égett a testem, meg gyomorideg. Mint amikor mentem a csajokhoz udvarolni kamaszkoromban, fiatalon... És akkor így magával ragadtott.” (vállalkozó 3, Bakony)

„A lényeg az, hogy ez egy gyönyörű szép kis panorámaút [...], nagyon aranyos. Én természetbolond vagyok, állam leesett, szemem kinyílt, és örömömbbe' csattogott a fülem, tehát annyira jó volt. És akkor beértem ide az utcára, a közepére, pontosan, ahol megálltunk, csak azt láttam, hogy hófehér virágba borultak a meggyfák. Az utca két sorjába', és végig, ameddig ellátunk, meggyfasor van végig és virít. Csend, nyugalom, béke. És mint a hülyegyerek beleestem, és mondtam a nejemnek, hogy nekem itt kell egy borospince.” (vállalkozó 8, Tokaji borvidék)

„És akkor megláttam magát az ingatlant, ami így nagyon-nagyon... még úgy a fotókon is, régi, eredeti állapotában is egy nagyon szép ingatlan volt. És amikor meg eljöttem a faluba, hát akkor meg így teljesen leesett az állam. Tehát, hogy fú, basszus, hát mondom, ez hihetetlen, ami itt így ebben a kis közegben van!” (vállalkozó 47, Pécs-Villány turisztikai térség)

Életmód, önmegvalósítás a hely által

Sokak számára a letelepedés, vállalkozás indítása életük egy bizonyos időszakához, eseményeihez (több esetben válás, városi életből, munkából való kilépés) kötődik, és a nyugalom, a pihenés, a természetközelség, a közösség iránti vágy motiválja.

„Fiatalon, legényként, akkor a pörgés meg a nyüzsgés meg a nagyváros az teljesen buli volt, élveztem. Most már inkább a nyugalmat keresem.” (vállalkozó 3, Bakony)

„Akkor itt [a hely neve] az úgy jött, hogy amikor itt éltem Villányba’, akkor ezen a falun mindig átmentem, [...] valamilyen szinten vonzott ez a falu egyszerűen, gyönyörű szép, és ahogy végigmész, én ösztönösen lassabban mentem ebbe a faluba, és így nézelődtem. [...] És amikor úgy alakult az élet, hogy ott vége lett a házasságnak, akkor kezdtem el ebbe jobban gondolkodni. Akkor hirtelen itt találtam magam, mindig ott, ahova vágytam, és akkor így beindult az agy, hogy akkor az apró részleteket kezdjük el összerakni.” (vállalkozó 32, Pécs-Villány turisztikai térség)

„Nem vállalkozásnak indult, tehát én ezt úgy csináltam, mikor hazaköltöztem, [...] azt én hobbinak csináltam magamnak meg a barátoknak, csak az ott annyira megindult [...], és ezért lett így vállalkozás abból, tehát nem az volt az elsődleges terv, hogy ott vállalkozás legyen.” (vállalkozó 52, Pécs-Villány turisztikai térség)

A fentiekén kívül az idesorolt vállalkozókat jellemzően a szabadságszeretet is motiválja, szeretnének a saját életük felett rendelkezni, és olyasmit csinálni, amiben kiteljesedhetnek. Ezt egy adott helyhez kötődő vállalkozói tevékenységen keresztül teszik, ami egyben értékeik kifejeződése is, és amivel hatást tudnak gyakorolni. Többen elmondták, hogy fontos szempont számukra, hogy akkor és úgy működtethessék a vállalkozást, ahogyan akarják, amit azért tehetnek meg, mert nem ez az elsődleges megélhetési forrásuk.

„Nekem azért egy jó nagy kanál kalandvágy van abban, hogy én itt ülök ebben a házban és itt élek. [...] Én inkább csak azt döntöttem el magamban [...], hogy én városban többet huzamosan tartózkodni nem akarok, én nem szeretnék visszamenni ennyi ember közé. [...] én nyakamba vettem az országot, és nézelődtem helyeket, hogy hol kéne élni, hol lehetne élni.” (vállalkozó 26, Pécs-Villány turisztikai térség)

„Mindenképpen vendéglátással akartunk foglalkozni, de úgy, hogy a mi tempónkban, mi életmódunk szerint, merthogy azért [a ház neve] újrahasznosítható dolog van benne, megpróbálunk zölden élni, az túlzás azért, hogy tudunk is mindig, de próbálunk [...] És hogy, amikor mi nem tudunk mosolyogni mondjuk a vendégekre, akkor mi azt szoktuk mondani, hogy akkor ki van húzva a naptárba. [...] Mert-hogy nem ez a fő bevételi forrás.” (vállalkozó 2, Bakony)

„Nekünk ez volt a tervünk, hogy akkor nyissunk ki, amikor mi akarunk, akkor legyen az egész, amikor mi akarjuk.” (vállalkozó 24, Pécs-Villány turisztikai térség)

Gazdasági hatékonyság

Három esetben a válaszadók gazdasági szempontokat is hangsúlyoztak a helyszínválasztásnál. Egy interjúalany azért választott egy kevésbé „felkapott” települést lakóhelye (későbbi vállalkozása) helyszínéül, mert itt olcsóbb volt az ingatlan.

„Ez úgy volt, hogy akartunk venni egy ingatlant, és akkor nézegettük a lakásokat, és rájöttünk, hogy annyiért, amennyiért Pápán tudsz venni egy lakást, anniból tudsz venni egy, egy ilyen lepukkantabb házat, és aztán szép lassan majd felújítjuk.” (vállalkozó 6, Bakony)

Egy másik vállalkozó pedig befektetési céllal vásárolt újabb ingatlanokat is, amelyeket csak azért ad bérbe, hogy ne álljanak üresen. Ugyanakkor a racionális érvek mellett e vállalkozók esetében is erős hatást gyakoroltak a választásra az érzelmek és vágyak, például a táj jellege iránt (tó, hegyek megléte).

Társadalmi beágyazottság

A hagyományteremtő vállalkozók többsége be szeretne illeszkedni a helyi közösségbe, ez viszont sokszor nem könnyű. Ennek sikere függ a közösségtől (például a sváb közösségeket zártabbnak tartják) és a beilleszkedni szándékozó személy természetétől és hozzáállásától. A válaszadók fele arról számolt be, hogy részben, fele pedig arról, hogy nem igazán sikerült a közösségbe való beilleszkedés.

„És itt meg azért úgy érzem, hogy sikerült beilleszkednünk, bár azért vannak nehézségeink, [nevet kicsit], mert ugye az emberek nem egyformák itt se, és nagyon nehezen is fogadják be a gyűttmenteket.” (vállalkozó 6, Bakony)

„Nem mondom, hogy tárt karokkal fogadott a falu, ez [...] így nem egészen igaz. Tehát ők nagyon nehezen vesznek be maguk közé embereket. De sikerült két-három olyan jó szomszédot kifogni, akik segítők szándékkal közeledtek.” (vállalkozó 8, Tokaji borvidék)

KÖVETKEZTETÉSEK

A fenti elemzésben bemutatott vállalkozótípusok megoszlását tekintve látható, hogy a beköltöző/tősgyökeres dimenzió mentén a vállalkozótípusok eloszlása nem egyenletes, bizonyos pontokon sűrűsödést tapasztalhatunk. Egyértelműen nagyobb mértékű az együttjárás a hagyományfenntartó és a tősgyökeres/családi vállalkozó, valamint a hagyományteremtő és a beköltöző/életmód-vállalkozó (és kisebb mértékben, de a hagyomány-újraértelmező és a beköltöző/életmód-vállalkozó) kategóriák között. Ugyanakkor mégsem egyszerűsíthetjük le a kérdést arra, hogy a beköltöző vállalkozók azok, akik újdonságokat, kreativitást, fejlesztéseket hoznak egy adott térségbe, míg a tősgyökeres családi vállalkozások követik és ápolják a helyi hagyományokat, hiszen mindhárom típusunkban találunk mind tősgyökeres, mind beköltöző vállalkozókat is. Ahogy a szakirodalomban számos példa igazolja, a helyi fejlesztések, az innovatív vállalkozói környezet megteremtése nem csak a beköltöző vállalkozók által indulhat el a rurális térségekben (Tomay–Tuboly 2021). De vajon min múlik az, hogy egyes településeken, térségekben a beköltöző/életmód-vállalkozók sikeres imázsújító tevékenységének köszönhető a település turisztikai fejlődése, melybe a tősgyökeres vállalkozók is be tudnak kapcsolódni, és szívesen működnek együtt a két csoport tagjai, míg máshol a hasonló újító kezdeményezések rendre elbuknak, a helyi közösség kételkedve vagy éppen ellenségesen viszonyul az újítási szándékkal érkező vállalkozóhoz? A hagyományos/újító vállalkozói tevékenység és a beköltöző/tősgyökeres kategória közötti

viszonyt – elemzéseink alapján – a térség jellege alapvetően befolyásolja. Az együttjárásokat és a sűrűsödési pontokat elemezve arra a következtetésre jutottunk, hogy nem mindegy, milyen helyzeti potenciállal, turisztikai vonzerővel és imázssal rendelkezik az a település, közösség, ahová a beköltöző vállalkozó megérkezik.

Azokban a térségekben, településeken, melyeket régóta erős turisztikai imázs jellemez, a hagyományfenntartó vállalkozók találják meg leginkább a számításaikat, legyenek akár tősgyökeresek, akár beköltözők (bár ez kevésbé jellemző). Az ilyen térségekben (esetünkben leginkább a Mátra sorolható ide, de a nagy, hagyományos borvidékekre is jellemző, mint például Tokaj) nem kell sokat újíítani, kreatívnak lenni ahhoz, hogy a vállalkozás, a település vonzó, működő maradjon, hiszen „a hely eladja önmagát”. Az ilyen típusú táj megfelelő környezetet biztosít a vállalkozói sikerhez, így ideális a hagyományos regionális tevékenységekre, például a mezőgazdaságra vagy a turizmusra épülő vállalkozások számára. A hagyományfenntartók számára különösen fontos a helyi örökség megőrzése, a családi és regionális hagyományok, például a népművészet, a gasztronómia és a borászat védelme. Ezek a vállalkozók gyakran ellenállnak a jelentős újításoknak, mivel azokat szükségtelennek tartják a markáns és sikeres regionális arculat fényében. Ha valaki újítana is, akkor is inkább az óvatos reformok, mint a teljesen új alapokra épülő imázslemek lesznek sikeresek és elfogadottak a helyi vállalkozói közösségben. Ezáltal ezen térségekben a beköltöző vállalkozókra is a hagyományátörökítés, legfeljebb a hagyomány-újraértelmezés lesz a jellemző mintázat.

A skála másik oldalán azok a térségek helyezkednek el, amelyek kevésbé vagy egyáltalán nem rendelkeznek turisztikai imázssal. Az innovatív és kreatív beköltöző és életmód-vállalkozók lehetnek azok, akik meglátják a lehetőséget a viszonylag olcsó ingatlanokban és a „felfedezetlen”, kiaknázatlan tájban, településben, természeti és kulturális értékekben, és ezekre alapozva tudnak sikeres, új imázst kialakítani a saját vállalkozásuknak, valamint a településnek/térségnek egyaránt. Ezeken a településeken tehát van helye és szerepe az imázsteremtő, közösségépítő, újító beköltöző/életmód-vállalkozóknak, sőt, ők lehetnek a település turisztikai arculatának megteremtői, a helyi fejlesztések motorjai. Kutatási terepeink közül a Bakony-hegység északi lejtőin szolgálnak példaként (F4. táblázat). Ezek a tájak elsősorban az úttörőket vonzzák: hagyományteremtőket és kisebb mértékben hagyomány-újraértelmezőket, akik jellemzően nem rendelkeznek családi kötődéssel a térséghez, és vállalkozásukat – jellemzően szálláshely-kiadással vagy helyi termékekkel foglalkozók – inkább önkifejezési formának tekintik, mint főállású megélhetésnek. Vállalkozásaikat kreatív márkaépítés jellemzi, amely gyakran személyes értékeket tükröz, például a természethez vagy a közösséghez való kötődést. A település az identitásuk részévé válik, és mivel az önmegvalósítás a fő céljuk, saját céljaik összefonódnak a hellyel. Nemcsak racionális számításból, hanem meggyőződésből is fejlesztik és népszerűsítik a területet, amihez számos eszközt, többek között kiterjedt kapcsolati hálójukat is mozgósítják. Úttörőként olyan hagyományt teremtenek, amely nemcsak a látogatókat vonzza a térségbe, hanem jellemzően további befektetőket és vállalkozókat is inspirál.

A két fenti térségtípus között találhatóak azok, melyeknek vannak turisztikai és kulturális hagyományai, de jellemzően kívül esnek az adott turisztikai térség magterületén. Ezeken a településeken a hagyomány-újraértelmezők, és a hagyományteremtők egyaránt sikerrel képesek megerősíteni és áttervezni a helyi adottságokat, ők azok, akik a térségi imázssra és hagyományokra építve a település/vállalkozás önálló arculatának kialakításával tudják növelni a hely eladhatóságát. Elemzésünk során két olyan települést azonosítottunk, az egyiket a tokaji, a másikat a pécs-villányi terepen (F4. táblázat), amelyek másodlagos turisztikai desztinációk, de sikerült kialakítaniuk saját arculatukat, imázsukat. Mindkét esetben a beköltöző és életmód-vállalkozóknak köszönhető a fejlődés, akik a térség borászati hagyományaira építve – de megkülönböztetve a települést

a többitől – tudtak fejleszteni. Az első település egy borfesztiválon keresztül országos ismertséget szerzett, míg a másik hírnevét egy borút, egy szüreti fesztivál elindítása, és egy regionális kulturális fesztiválba való bekapcsolódás alapozták meg. Mindkét településen a bevándorló vállalkozók indították el a fesztiválokat, akik magasabb színvonalú szolgáltatásokat, kulturális rendezvényeket, valamint a közép- és felső-középosztálybeli városi lakosokat célzó új imázs- és márkáépítést is elindították. Ugyanakkor a tősgyökeresek befogadó hozzáállása kulcsfontosságú volt a települések imázsának megújítására és gazdagítására irányuló közös erőfeszítések sikeréhez, amely mind a tősgyökeres, mind a bevándorló vállalkozások számára előnyös volt.

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunkban a vidéki településimázs formálásában, a táj kollektív konstrukciójában kulcsszerepet játszó vállalkozókat vizsgáltuk négy dzsentrifikálódó, ám a turisztikai sajátosságait tekintve jelentős különbségeket mutató vidéki térségben. A vizsgált vállalkozókat három típusba soroltuk a helyi értékekhez, tradíciókhoz és örökséghez való viszonyuk, azaz a helyhez való kötődésük és a helyi hagyományörzésben és-teremtésben, a lokális imázsteremtésben játszott szerepük (Greider–Garkovich 1994; Williams 2014; Gailing–Leibenath 2015; Lew 2017; Csurgó–Smith 2021) alapján. A három típus a (1) hagyományfenntartók, (2) a hagyomány-újraértelmezők és (3) a hagyományteremtők. E három csoportot szociodemográfiai és migrációs jellemzőik, valamint a helyhez való kötődésük alapján elemeztük.

A *hagyományfenntartók* csoportjába tartozó vállalkozók erős helyi kötődéssel rendelkeznek, tevékenységük alapját pedig a helyi hagyományok, örökség, mint például a borászat vagy a turizmus képezik. E vállalkozók felmenői jellemzően hosszú ideje a térségben éltek, gyakran több generáció óta, és tevékenységükkel őrzik a család és a közösség hagyományait. A borászatban dolgozó vállalkozók például hagyományos borkészítési módszereket alkalmaznak, és szoros kapcsolatot ápolnak a helyi örökséggel. E típus képviselői gyakran családi vállalkozások (Carsrud–Cucculelli 2014; Basco 2015; Bassetti–Dal Maso–Lattanzi 2015). A hagyományfenntartók a helyi közösség aktív tagjaiként fontos szerepet játszanak a helyi hálózatokban.

A *hagyomány-újraértelmezők* azok a vállalkozók, akik az adott helyi hagyományokat modernizálják, új technológiákat vezetnek be, vagy bővítik a kínálatot. Például a másodikgenerációs borászok körében találunk velük, akik a hagyományos borászat mellett új piaci irányokat keresnek, például külföldi piacra irányuló értékesítéssel vagy biotermékekkel. A hagyomány-újraértelmezők közé tartoznak azok a vendégház-tulajdonosok is, akik a megszokott szolgáltatások mellett extra, helyben addig nem jellemző szolgáltatásokat is kínálnak, mint például jakuzzi, kerékpárkölcsonzés vagy egyedi élmények biztosítása. Ezek a vállalkozók gyakran integrálódnak a helyi közösségbe, és aktívan részt vesznek a térség fejlesztésében, például borfesztiválok, borversenyek szervezésében. A vállalkozások többsége családi vállalkozás (Basco 2015), és a gazdasági siker és jövedelmezőség mellett a helyi turizmus és kulturális értékek kiaknázására is nagy hangsúlyt fektetnek.

A *hagyományteremtők* azok a vállalkozók, akik nem rendelkeznek szoros családi kapcsolódással a helyhez, és sokszor életmódot is váltanak a lakóhellyel együtt, ahol új típusú vállalkozásokat alapítanak. E vállalkozók számára a település kiválasztása gyakran a természetközeli életmódra, szabadságra, valamint az önmegvalósításra irányul (Halfacree 1995; Bell 2006; Csurgó 2019; Csurgó–Smith 2021). A vállalkozásuk tehát nemcsak gazdasági tevékenység, hanem szenvedély, hobbi is, amely kiegészíti a mindennapi tevékenységeiket. E vállalkozók közé tartoznak a vidéki szállasadók, a vendégházak tulajdonosai, akik helyi termékek előállításával, művészeti rendezvényekkel, kézműves táborokkal vagy egyéb közösségi programokkal próbálják vonzóvá

tenni a helyet. A hagyományteremtők általában mikrovállalkozásokban tevékenykednek, és családtagjaik segítenek a működtetésben. Körükben nagyobb arányban találunk beköltöző és életmód-vállalkozókat (Kalan-taridis–Bika 2006; Stone–Stubbs 2007; Dias–Silva 2021).

Eredményeink azt mutatják, hogy mindhárom vállalkozói típus esetében fontos szerepet kap a helyhez való kötődés (Lewicka 2011; Lew 2017), amely nem csupán a településhez való érzelmi viszonyulást jelenti, hanem a helyi gazdaságban betöltött szerepet is (Hallak–Brown–Lindsay 2013; Wen–Zhang–Li 2021). A hagyományfenntartók és a hagyomány-újraértelmezők számára a hely gazdasági és kulturális értékeinek használata alapvető a sikeres vállalkozás működtetésében. A hagyományteremtők pedig gyakran saját szabályaik szerint próbálnak olyan új értékeket teremteni, amelyek a helyi közösség számára is pozitív hatással bírnak.

Elemzésünkéből az látszik, hogy a három vállalkozótípus különböző módon járul hozzá a helyi közösség és gazdaság fejlődéséhez, és ezáltal különböző típusú térségekben válhatnak a helyi fejlesztések motorjává. Összességében azonban elmondható, hogy a bemutatott vállalkozótípusok mindegyike a helyi örökség és tradíciók köré építve alakítja saját vállalkozását, és ennek következtében vidéki vállalkozóként a neoendogén fejlesztések (Ray 2006; Mettepenningen et al. 2012; Moragues-Faus–Sonnino 2012) kulcsszereplőiként a települési imázsteremtés motorjaiként jelennek meg.

HIVATKOZÁSOK

- Acs, Z. J. – Carlsson, B. – Karlsson, C. (1999) *Entrepreneurship, Small and Medium-Sized Enterprises and the Macroeconomy*. Cambridge: Cambridge University.
- Akgün, A. A. – Baycan-Levent, T. – Nijkamp, P. – Poot, J. (2011) Roles of Local and Newcomer Entrepreneurs in Rural Development: A Comparative Meta-analytic Study. *Regional Studies*, 45(9), 1207–1223. <http://dx.doi.org/10.1080/00343401003792500>.
- Anderson, A. R. (2000) Paradox in the periphery: an entrepreneurial reconstruction? *Entrepreneurship & Regional Development*, 12(2), 91–109. <http://dx.doi.org/10.1080/089856200283027>.
- Atterton, J. – Newbery, R. – Bosworth, G. – Affleck, A. (2011) Rural enterprise and neo-endogenous development. In Alsos, G. A. – Carter, S. – Ljunggren, E. – Welter, F. (szerk.) *The handbook of research on entrepreneurship in agriculture and rural development*. Cheltenham: Edward Elgar, 256–280.
- Balassa H. (2016) Pápai járás településeinek rangsor-vizsgálata az általuk nyújtott társadalmi és gazdasági szolgáltatások alapján. *Comitatus : önkormányzati szemle*, 26(221), 57–63.
- Basco, R. (2014) Exploring the influence of the family upon firm performance: Does strategic behaviour matter? *International Small Business Journal*, 32(8), 967–995. <http://dx.doi.org/10.1177/0266242613484946>.
- Basco, R. (2015) Family business and regional development—A theoretical model of regional familiness. *Journal of Family Business Strategy*, 6(4), 259–271.
- Bassetti, T. – Dal Maso, L. – Lattanzi, N. (2015) Family businesses in Eastern European countries: How informal payments affect exports. *Journal of Family Business Strategy*, 6(4), 219–233. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jfbs.2015.07.004>.
- Bell, D. (2006) Variations on the Rural Idyll. In Marsden, T. – Mooney, P. – Cloke, P. (szerk.) *The Handbook of Rural Studies*. London: SAGE Publications Ltd, 149–160.
- Berger, P. L. – Luckmann, T. (1967) *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. New York: Anchor.
- Bessi re, J. (1998) Local Development and Heritage: Traditional Food and Cuisine as Tourist Attractions in Rural Areas. *Sociologia Ruralis* 38(1), 21–34. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-9523.00061>.
- Carsrud, A. – Cucculelli, M. (2014) Family Firms, Entrepreneurship, and Economic Development. *Journal of Small Business Management*, 52(2), 189–191. <http://dx.doi.org/10.1111/jsbm.12104>.
- Csurgó B. (2007) Képek és képzetek a mai magyar vidékről. In Kovách I. (szerk.) *Vidékiek és városiak. A tudás és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan–MTAPTI 45–67.
- Csurgó B. (2014) A vidék nosztalg ja: kulturális örökség, turizmus- és közösségszervezés három  szak- lf ldi k st rs gben. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 4(2), 1–20. <http://dx.doi.org/10.18030/SOCIO.HU.2014.2.1>.
- Csurgó B. (2019) Vállalkozók, n k  s v llalkoz n k vidéken. Elméleti keretek a vidéki v llalkoz n k kutat s hoz. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 9(4), 24–41. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2019.4.24>.
- Csurgó B. – Horzsa G. – Kiss M. – Megyesi B. – Szabolcsi Z. (2023) Place Naming and Place Making: The Social Construction of Rural Landscape. *Land*, 12(8), 1528. <http://dx.doi.org/10.3390/land12081528>.
- Csurgó B. – Smith, M. K. (2021) The value of cultural ecosystem services in a rural landscape context. *Journal of Rural Studies*, 86, 76–86. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jrurstud.2021.05.030>.
- Dias,  . – Silva, G. M. (2021) Lifestyle Entrepreneurship and Innovation in Rural Areas: The Case of Tourism Entrepreneurs. *Journal of Small Business Strategy*, 31(4), 40–49. <http://dx.doi.org/10.53703/001c.29474>.
- Gailing, L. (2012) Dimensions of the social construction of landscapes- Perspectives of new institutionalism. *Proceedings of the Latvian Academy of Sciences - Section A: Humanities and Social Sciences*, 66, 195–205.
- Gailing, L. – Leibenath, M. (2015) The Social Construction of Landscapes: Two Theoretical Lenses and Their Empirical Applications. *Landscape Research*, 40(2), 123–138. <http://dx.doi.org/10.1080/01426397.2013.775233>.
- Gartner, W. B. (1985) A Conceptual Framework for Describing the Phenomenon of New Venture Creation. *The Academy of Management Review*, 10(4), 696–706. <http://dx.doi.org/10.2307/258039>.
- Gartner, W. B. (1988) “Who Is an Entrepreneur?” Is the Wrong Question. *American Journal of Small Business*, 12(4), 11–32. <http://dx.doi.org/10.1177/104225878801200401>.
- Greider, T. – Garkovich, L. (1994) Landscapes: The Social Construction of Nature and the Environment. *Rural Sociology*, 59(1), 1–24. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1549-0831.1994.tb00519.x>.
- Grünewald, R. (2002) Tourism and Cultural Revival. *Annals of Tourism Research*, 29(4), 1004–21. [http://dx.doi.org/10.1016/S0160-7383\(02\)00005-1](http://dx.doi.org/10.1016/S0160-7383(02)00005-1).

- Gulumser, A. A. – Nijkamp, P. – Baycan-Levent, T. – Brons, M. (2009) Embeddedness of Entrepreneurs in Rural Areas: A Comparative Rough Set Data Analysis. SSRN Scholarly Paper, Rochester, NY. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1447799>.
- Halfacree, K. H. (1995) Talking about rurality: Social representations of the rural as expressed by residents of six English parishes. *Journal of Rural Studies*, 11(1), 1–20. [http://dx.doi.org/10.1016/0743-0167\(94\)00039-C](http://dx.doi.org/10.1016/0743-0167(94)00039-C).
- Hallak, R. – Brown, G. – Lindsay, N. J. (2013) Examining tourism SME owners' place attachment, support for community and business performance: the role of the enlightened self-interest model. *Journal of Sustainable Tourism*, 21(5), 658–678. <http://dx.doi.org/10.1080/09669582.2012.709861>.
- Heckathorn, D. D. (1997) Respondent-Driven Sampling: A New Approach to the Study of Hidden Populations*. *Social Problems*, 44(2), 174–199. <http://dx.doi.org/10.2307/3096941>.
- Hindle, K. (2010) How community context affects entrepreneurial process: A diagnostic framework. *Entrepreneurship & Regional Development*, 22(7–8), 599–647. <http://dx.doi.org/10.1080/08985626.2010.522057>.
- Hobsbawm, E. – Ranger, T. (1983) *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University.
- Jack, S. – Dodd, S. D. – Anderson, A. R. (2008) Change and the development of entrepreneurial networks over time: a processual perspective. *Entrepreneurship & Regional Development*, 20(2), 125–159. <http://dx.doi.org/10.1080/08985620701645027>.
- Jack, S. L. – Anderson, A. R. (2002) The effects of embeddedness on the entrepreneurial process. *Journal of Business Venturing*, 17(5), 467–487. [http://dx.doi.org/10.1016/S0883-9026\(01\)00076-3](http://dx.doi.org/10.1016/S0883-9026(01)00076-3).
- Johannisson, B. (1988) Business formation — a network approach. *Scandinavian Journal of Management*, 4(3), 83–99. [http://dx.doi.org/10.1016/0956-5221\(88\)90002-4](http://dx.doi.org/10.1016/0956-5221(88)90002-4).
- Jones, O. (2006) Non-human rural studies. In *The Handbook of Rural Studies*. London: SAGE Publications Ltd, 185–200.
- Kalantaridis, C. – Bika, Z. (2006) Local Embeddedness and Rural Entrepreneurship: Case-Study Evidence from Cumbria, England. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 38(8), 1561–1579. <http://dx.doi.org/10.1068/a3834>.
- Kneafsey, M. – Ilbery, B. – Jenkins, T. (2001) Exploring the Dimensions of Culture Economies in Rural West Wales. *Sociologia Ruralis*, 41(3), 296–310. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-9523.00184>.
- Kovács I. (2007) A múlt és jelen vidékképe. Bevezetés. In Kovács I. (szerk.) *Vidék- és falukép a változó időben*. Budapest: Argumentum, 7–11.
- Kyle, G. – Chick, G. (2007) The Social Construction of a Sense of Place. *Leisure Sciences*, 29(3), 209–225. <http://dx.doi.org/10.1080/01490400701257922>.
- Leeuwen, E. S. – Nijkamp, P. (2004) The Embeddedness of small enterprises within the rural local economy of small and medium sized towns. In Vaz, T. – Morgan, E. – Nijkamp, P. (szerk.) *The New European Rurality: Strategies for Small Firms*. Routledge, 87–104.
- Lew, A. A. (2017) Tourism planning and place making: place-making or placemaking? *Tourism Geographies*, 19(3), 448–466. <http://dx.doi.org/10.1080/14616688.2017.1282007>.
- Lewicka, M. (2011) Place attachment: How far have we come in the last 40 years? *Journal of Environmental Psychology*, 31(3), 207–230. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jenvp.2010.10.001>.
- McKeever, E. – Anderson, A. – Jack, S. (2014) Social embeddedness in entrepreneurship research: the importance of context and community. In Chell, E. – Karataş-Özkan, M. (szerk.) *Handbook of Research on Small Business and Entrepreneurship*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, 222–235.
- Mettepenningen, E. – Vandermeulen, V. – Huylensbroeck, G. V. – Schuermans, N. – Hecke, E. V. – Messely, L. – Dessein, J. – Bourgeois, M. (2012) Exploring Synergies between Place Branding and Agricultural Landscape Management as a Rural Development Practice. *Sociologia Ruralis*, 52(4), 432–452. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9523.2012.00575.x>.
- Moragues-Faus, A. M. – Sonnino, R. (2012) Embedding Quality in the Agro-food System: The Dynamics and Implications of Place-Making Strategies in the Olive Oil Sector of Alto Palancia, Spain. *Sociologia Ruralis*, 52(2), 215–234. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9523.2011.00558.x>.
- Müller, S. – Korsgaard, S. (2018) Resources and bridging: the role of spatial context in rural entrepreneurship. *Entrepreneurship & Regional Development*, 30(1–2), 224–255. <http://dx.doi.org/10.1080/08985626.2017.1402092>.
- Nijkamp, P. (2009) Entrepreneurship, Development, and the Spatial Context: Retrospect and Prospect. *WIDER Working Paper Series*. Elérhető: <https://ideas.repec.org/p/unu/wpaper/rp2009-08.html> [Letöltve: 2024-03-04].
- Overbeek, G. (2009) Rural Areas Under Urban Pressure in Europe. *Journal of Environmental Policy & Planning*, 11(1), 1–7. <http://dx.doi.org/10.1080/15239080902774903>.

- Pato, M. L. – Teixeira, A. A. C. (2016) Twenty Years of Rural Entrepreneurship: A Bibliometric Survey. *Sociologia Ruralis*, 56(1), 3–28. <http://dx.doi.org/10.1111/soru.12058>.
- Pusztai B. (2003) Megalkotott hagyományok és falusi turizmus. In Pusztai B. Megalkotott hagyományok és falusi turizmus: A pusztamérgei eset. Szeged: JATE, 9–21.
- Ray, C. (1998) Culture, Intellectual Property and Territorial Rural Development. *Sociologia Ruralis*, 38(1), 3–20. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-9523.00060>.
- Ray, C. (2006) Neo-endogenous rural development in the EU. In Cloke, P. – Marsden, T. – Mooney, P. (szerk.) *Handbook of Rural Studies*. SAGE, 278–291.
- Reay, T. – Jaskiewicz, P. – Hinings, C. R. (Bob) (2015) How Family, Business, and Community Logics Shape Family Firm Behavior and “Rules of the Game” in an Organizational Field. *Family Business Review*, 28(4), 292–311. <http://dx.doi.org/10.1177/0894486515577513>.
- Schumpeter, J. A. (1980) *A gazdasági fejlődés elmélete*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Stathopoulou, S. – Psaltopoulos, D. – Skuras, D. (2004) Rural entrepreneurship in Europe: A research framework and agenda. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 10(6), 404–425. <http://dx.doi.org/10.1108/13552550410564725>.
- Stone, I. – Stubbs, C. (2007) Enterprising expatriates: lifestyle migration and entrepreneurship in rural southern Europe. *Entrepreneurship & Regional Development*, 19(5), 433–450. <http://dx.doi.org/10.1080/08985620701552389>.
- Tomay K. – Ragadics T. (2025) „A legfontosabb, azt gondolom, hogy ez egy élő falu (...) és van múlt, ami ennek a falunak a lényegét adja.” *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* 15(2), 24, <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2025.2.24>
- Tomay K. – Tuboly E. (2021) Község és vállalkozók – a helyi vállalkozók értékrendjének és kapcsolatainak hatása egy faluközösség működésére: Egy alföldi község esete. *Civil Szemle*, 18(2), 35–46.
- Torre, A. – Wallet, F. (2015) Towards New Paths for Regional and Territorial Development in Rural Areas. *European Planning Studies*, 23(4), 650–677. <http://dx.doi.org/10.1080/09654313.2014.945812>.
- Wen, T. – Zhang, Q. – Li, Y. (2021) Why small tourism enterprises behave responsibly: using job embeddedness and place attachment to predict corporate social responsibility activities. *Current Issues in Tourism*, 24(10), 1435–1450. <http://dx.doi.org/10.1080/13683500.2020.1797648>.
- Williams, D. R. (2014) Making sense of ‘place’: Reflections on pluralism and positionality in place research. *Landscape and Urban Planning*, 131, 74–82. <http://dx.doi.org/10.1016/j.landurbplan.2014.08.002>.
- Zahra, S. A. (2007) Contextualizing theory building in entrepreneurship research. *Journal of Business Venturing*, 22(3), 443–452. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jbusvent.2006.04.007>.

FÜGGELÉK

F1. táblázat. Az elemzésbe bevont kódok és kódcsoporthok (változók)

Változócsoporthok	Változó-alcsoportok	Elemzett változók
1. Szociodemográfiai változók	A vállalkozók szociodemográfiai jellemzői	nem, kor, iskolázottság, családi állapot, lakóhely települése, mikrotérség
2. A vállalkozás jellemzői	a) működés és menedzsment	a vállalkozás jellege és mérete, tulajdonviszonyok, alkalmazottak és alkalmi segítők száma, teljes vagy részmunkaidős elfoglaltságot jelent-e a vállalkozás, megélhetést biztosítja-e vagy kiegészítő jövedelmet
	b) termékek és szolgáltatások	szállásadás, vendéglátás, mezőgazdasági tevékenység, állattartás, borászat, helyi termék-előállítás, egyéb szolgáltatás (termékek/szolgáltatások típusa, száma, megtermelt termékek mennyisége, szolgáltatások sűrűsége)
3. A vállalkozó és családja migrációs története	A vállalkozó és családja migrációs története	vállalkozó származása (tősgyökeres vagy bevándorló), a bevándorlás ideje, helyben lakás (állandó vagy időszakos lakos)
4. Helykötődés	a) a település helyi értékei és öröksége	melyek a hely értékei, örökségei a vállalkozó számára, ebből mire épít a vállalkozásában, milyen értéket, örökséget hoz be, hoz létre a vállalkozó a hely, a közösség számára
	b) a település vonzereje (személyes, üzleti)	a beköltözés/helyben maradás motivációi, a vállalkozás helyben való megalapításának, letelepítésének okai
	c) társadalmi beágyazottság	érezelt kapcsolat a helyi társadalommal, integráció a közösségbe (integrált/elszigetelt/külön frakciót képez), közösségi tevékenység mértéke és típusai
5. A település és a mikrorégió imázsa	a) a település és a mikrorégió imázsa	a település turisztikai imázsának elemei/kapcsolat a mikrorégió imázsához, a település szerepel-e a térségi imázsban, örökségben vagy sem.
	b) a vállalkozás és a település közötti viszony az imázs tekintetében	a települési honlap ajánlja-e a helyi vállalkozásokat, illetve a vállalkozások hogyan kötődnek a helyi imázshoz (pl. szerepel-e a nevében a település neve)

F2. táblázat. A vállalkozótípusok szociodemográfiai jellemzői

	Hagyományfenntartó	Hagyomány-újraértelmező	Hagyományteremtő
Nem	vegyes	vegyes	vegyes
Kor	Középkorú és idősebb generáció	széles életkori sáv 30–70 év között	Főleg középkorúak
Iskolázottság	Jellemzően felsőfokú végzettség	Jellemzően felsőfokú végzettség	vegyes
Foglalkozás	a vállalkozás jellegén múlik	Változatos, néhány kapcsolódik a vállalkozás jellegéhez	Zömmel értelmiségiek és művészek
Családi állapot	Zömmel párok	Zömmel párok vagy gyermekes családok	Zömmel párok/felnőtt gyerekekkel
Tősgyökeres, vagy beköltöző	többségében tősgyökeres	1/3 tősgyökeres, 2/3 beköltöző	többségében beköltöző
Teljes vagy részmunkaidős vállalkozó	a vállalkozás jellegétől függ	Jellemzően teljes állású vállalkozó, néhány esetben másodlagos bevételi forrás	Jellemzően másodlagos bevételi forrás
A vállalkozás mérete	kis- és mikrovállalkozások	kis- és mikrovállalkozások	mikrovállalkozások

F3. táblázat. A vállalkozótípusok besorolása a /családi vállalkozás vagy beköltöző/életmód-vállalkozás kategorizáció szerint - – a sötétebb cellaháttér a sűrűsödési pontokat mutatja

	Hagyomány- fenntartó	Hagyomány- újraértelmező	Hagyomány- teremtő	Összesen
Családi vállalkozó	16	7	1	24
Bevándorló/életmód-vállalkozó	6	10	15	31
Összesen	22	17	16	55

F4.táblázat. A vállalkozótípusok besorolása a kutatási terep szerint – a sötétebb cellaháttér a sűrűsödési pontokat mutatja

	Hagyomány- fenntartó	Hagyomány- újraértelmező	Hagyomány- teremtő	Összesen
Mátra kutatási terep	9	3	0	12
Tokaj kutatási terep	8	6	2	16
Pécs-Villány kutatási terep	5	7	8	20
Bakony kutatási terep	0	1	6	7
Összesen	22	17	16	55

ABSZTRAKT

A tanulmány az államosítást megelőző másfél évszázad mindenkori gazdasági elitjének viselkedésén keresztül kívánja a korszak fejlődését értelmezni. Ezalatt az idő alatt a vizsgált szereplőknek a vidékről alkotott képe gyökeresen megváltozott, ami szoros összefüggésben állt a mezőgazdasági birtoküzem intenzifikációjára való törekvésekkel. A gazdasági elit tagjainak történeti kutatások során feltárt írásai és tevékenysége alapján rekonstruáljuk a fejlődés ívét. Olyan hosszútávú folyamatként tekintünk a vidékről és vidékiről alkotott kép megváltozására, amellyel egyaránt megragadható a vizsgált másfél száz év strukturális átalakulása, úgy a térgazdaságban, miként a humánerőről való gondolkodásban, illetve a szimbolikus tőke felhalmozására való törekvésben. Az áttekintés alapján úgy véljük, hogy a magyarországi gazdasági elit eleinte a fejlettségnek és a fejleszthetőségnek egy átfogó, az ország egészére kiterjedő, cizellált tudásanyag hiánya, a vizsgált periódus második felétől pedig a gyorsütemű üzemfejlesztésre irányuló törekvése miatt nem volt képes a korszak területi egyenlőtlenségét mérsékelni.

Kulcsszavak: gazdasági elit, szimbolikus tőke, térbeli egyenlőtlenség, nemzetépítés

¹ Tudományos munkatárs (HUN-REN BTK Történettudományi Intézet).

² Szerződéses oktató (ELTE BTK, Budapest).

THE ECONOMIC ELITE'S VIEW OF THE COUNTRYSIDE FROM THE END OF THE 18TH CENTURY TO THE MIDDLE OF THE 20TH CENTURY

ABSTRACT

The study aims to interpret the developments of the period through the behaviour of the economic elite in the century and a half preceding collectivisation. During this time, the image of the countryside in the minds of the actors under study changed radically. This was closely linked to the drive towards intensification of land use. The path of development is reconstructed on the basis of the economic elite members' writings and activities of uncovered during historical research.

The change in the image of the countryside and rural areas is perceived as a long-term process that captures the structural transformation of the century and a half under examination, both in terms of the spatial economy and in terms of thinking about human resources and the pursuit of symbolic capital accumulation. Altogether, it is to presume that the Hungarian economic elite was initially unable to reduce the regional inequalities of the period due to a lack of comprehensive, country-wide, detailed knowledge about development and development potential, and from the second half of the period under review, due to its pursuit of rapid industrial development.

Keywords: economic elite, symbolic capital, spatial inequality, nation-building

A GAZDASÁGI ELIT VIDÉKKÉPE A 18. SZÁZAD VÉGÉTŐL A 20. SZÁZAD KÖZEPÉIG

„Balázs megúnja végre a vidéket,
Hol ennyi buzgalmat hiába vesz,
Hiába küzd, célt semmiben sem ér,
Otthagyja daccal őket, s Pestre tér.”

Arany László: A délibábok hőse (1872)

BEVEZETÉS^{3*}

Jelen világunkban nagyléptékű geopolitikai átalakulás, illetve hosszas kiegyenlítődé után ismét az inter-regionális egyenlőtlenségek éleződése érzékelhető. Hazánkban a 20. századi Nyugat-Európában tapasztalt „kohéziós” folyamat kevésbé volt erőteljes. Már csak emiatt is érdemes végignézni, miként tekintett a hazai gazdasági elit az őt körülvevő világra.

Elöljáróban annyit, hogy térgazdaságtanilag természetes, miszerint az elit területi elhelyezkedése centralizáltabb, mint a népességé általában, még ha az egyközpontúság nem eleve volt adottság. Ennek az az oka, hogy az elit jellegzetes feladata a reprezentáció, a megjelenítés. Két formában is: az egyik képviselő, a másik szerep.

Arra is előre figyelmeztetnünk kell az olvasót, hogy az áttekintett időszak hosszúsága miatt az országot nem gondolhatjuk el változatlan és egységes képződményként. Az időszak kezdetén, tehát a 18. század végén szigorúan véve még két országról kellene beszélnünk. Akkoriban a fő- és a székvárosok sem estek egybe. A szűken értett Magyarország székvárosa Pozsony volt, majd Buda lett, a különálló Erdélynek pedig nem volt határozott székvárosa. Az elsődleges város (*primate city*) koncepciója értelmében véve az előbbi országnak már régóta Pest volt a fő városa,⁴ míg az utóbbiban csak különállásának megszűnése után emelkedett ki fő városként Kolozsvár, ennek előtte Erdély több hasonló fontosságú várossal is rendelkezett (Sonkoly 2001).

A 18. század végétől a 20. század közepéig a magyarországi gazdasági elit számottevő változáson ment át. Miként Európának ezen vidékén másutt is, kezdetben nem is volt önálló gazdasági elit – a társadalom vezető, mintaadó elemei többféle szerepet is betöltöttek. Úgy a reformkortól kezdett egy üzleti elit kiemelkedni. Ez azonban még változékony társadalmi képlet volt.⁵ A későbbiekben a csoport átstrukturálódott és megszilárdult, szereplőinek köre a 19. század végére nagyjából kicserélődött, és a vidékről és a vidékiekről alkotott képük is átalakult. Éppen ezért egy ilyen hosszú idejű vizsgálat során az elit fogalma is csak roppant leegy-

³ *A tanulmány az ELTE BTK Vállalkozástörténeti Kutatócsoport keretében, a Pallas Athéné Domus Meriti Alapítvány (PADME) támogatásával készült. Koloh Gábor köszönetet mond az MTA BTK „Tíz Generáció” Lendület Kutatócsoport (2019–2024) tagjainak a kéziratához fűzött észrevételeikért.

⁴ Az ország nagy alföldjei között (akár tengelyen, akár vízen) Pesten át vezetett a legkedvezőbb út.

⁵ A napóleoni háborúk és az 1873. évi gazdasági válság közötti bő fél évszázadról máig érvényes írás Ungár Lászlóé (1942). Tanulmányának és fogadtatástörténetének áttekintéséhez lásd: Halmos 2023.

szerúsító lehet. Összességében olyan személyek csoportját értjük alatta, akiknek érdemi hatásuk volt a gazdasági élet alakulására (Lengyel 1989:10; Klement 2009:160). Utóbbi terén hangsúlyeltolódás regisztrálható. Ez a korszakban uralkodó toposzok, valamint a Pest és nem-Pest oppozíció megerősödéseként érhető tetten. Megelőlegezve a következtetéseket, a vizsgált időszakban a vidékről alkotott kép eleve funkcionális (célszerűségi, haladáselvű) jelleget öltött ahelyett, hogy cizellálódott volna, hogy a vidék megértése iránti törekvés erősödött volna. A finomodás más téren mutatkozott, jelesen, hogy a kezdetben tisztán utilitarista vidékkép és főképp vidékiekről alkotott kép, úgy látjuk, egyre inkább a nemzetépítést elősegítő eszközként jelent meg.

A funkcionális vidékkép magáról a gazdasági elitről is képet nyújt. Vizsgálható, hogy a beszéd általi cselekvés és a cselekvés általi beszéd gyakorlata közül mikor melyik vált dominánssá.⁶ Vizsgálható az is, hogy a kiaknázatlan régióként értett vidék iránti kezdeti lelkesedést miként váltotta fel a fejlesztésre szoruló üzemi koncepciója. A gazdasági elithez tartozás ugyanakkor szigorú alkalmazkodást is kívánt ezen elit tagjaitól, egy szerep betöltését kellett vállalniuk. A szimbolikus tőke felhalmozása, illetve őrzése így az üzemi tőke és a humántőke kiaknázását elősegítő eszközként működött, s ekként akár egyik generációról a másikra gyökeres változást hozott föld és ura számára egyaránt. Dolgozatunkban így erősen támaszkodunk Bourdieu tőkekonceptiójára, különösen a tőkekonverzióra vonatkozó megjegyzéseire (Bourdieu 1997:229–231).

A kiemelkedő gazdaságielit-tagok tevékenységének vizsgálatán keresztül arra keressük a választ, hogy milyen fázisai különíthetők el az ország regionális fejlesztéséről való gondolkodásnak. Mindmáig érvényes kérdés, miként különült el Pest ebben a fejlődési folyamatban. Hogyan formálódott a gazdasági elit gondolkodásában a vidéki ember gazdaságilag hasznosítható és ezért féltett humántőkévé? Végezetül pedig a fentiekkel szoros összefüggésben a szimbolikus tőke iránti növekvő igényt vonjuk szorosabb megfigyelés alá. Ehhez az átfogó, az eddigi kutatási eredményeket átgondoló elemzéshez – az idő haladtával épp, hogy egyre kevesebb írott forrás hiányában – elsősorban a vonatkozó történeti kutatásokat, valamint irodalmi példákat veszünk alapul. A történelmi példák kutatói pályánk során gyűltek össze; az irodalmi példák a mondanó tömörítését szolgálják, nem bizonyító, hanem ábrázoló erejűnek tartjuk őket.

Vizsgálatunk során a funkcionális vidékkép alakulásának három szakaszát különböztetjük meg: a *felvilágosult abszolutizmus*⁷ hatására kialakult utilitarista változat számos emberbaráti vonással rendelkezett. A reformkor⁸ gazdasági elitjének eszmekörét alapvetően ez hatotta át, a vidékkel kapcsolatos gondolkodásuk a milyen és milyenné tehető kérdések körül szerveződött. A vidék fogalma itt még a városokon kívüli területtel párosul és a nagyobb regionális központok köré szerveződő földrajzi teret jelöli.⁹

A dualista időszak¹⁰ első felének törekvéseiben, amelyet a pénzbőséget hozó cégalapítási, azaz *gründölési* láz fűtött (Kövér 2004:33), a vidék mint fejlesztendő, fejlesztendő területről alkotott eszményből való kiábrándulás is megjelent (lásd erre az Arany Lászlótól származó fenti idézetet, ahol a szerzőre érdemes most nemcsak költőként, de a Magyar Földhitel-Intézet elnökségi tagjaként a gazdasági elit köréhez közelálló sze-

6 A beszéd általi cselekvés a beszédaktus-elméletre utal (erről lásd: Moeschler–Reboul 2006). A cselekvés általi beszéd pedig arra, hogy egy mintaadó és rendelkezési hatalommal bíró csoport tagjai nemcsak szavaikkal, hanem – akarva-akaratlan – tetteikkel is kommunikálnak.

7 Nagyon tágra tekintve Mária Terézia, II. József és II. Lipót uralkodása, valamint I. Ferenc regnálása a Martinovics-féle összeesküvésig (1740–1795).

8 Tágra értve 1825–1848

9 Azzal a fenntartással, hogy az Alföldön a közigazgatási értelemben vett városok külterületként magukba foglalták saját vidéküket.

10 1867–1918; ezen belül: a kiegyezéstől 1890-ig, illetve 1890-től az Osztrák Magyar Monarchia bukásáig.

mélyként is tekintenünk) (Mihók 1875:34). Ebben a szakaszban a vidék nyersanyagforrásként való kiaknázása kapott hangsúlyt, míg a vidéken élők szerepe teljességgel a háttérbe szorult. A vidék fogalmának provinciális tartalma ebben az időben felerősödött: a vidék tehát mindaz a kívülről egyöntetűnek látszó egység, ami nem Pest. Ez a megközelítés kétségtelenül magában hordozta, hogy a területet barbárnak, pusztának, kultúrahordozóit (vagyis elsősorban a parasztokat) pedig a civilizáció szféráján kívül esőnek tekintették.

A harmadik szakasz a kiegyezés után, különösen a századfordulón és azt követően a mindinkább erősebbé váló nemzetépítés diskurzusába illeszkedik, amelynek bár implicit kritikája is jelen volt, a két világháború közötti időszakban sem veszített lendületéből (csupán fókusza tolódott még egyre jobbra). Ebben az időben újra megerősödött a „vidékiség” szerepe a vidékről alkotott képben, ám ez együtt járt az egysíkú etnokulturális és viselkedésszociológiai distinkciók hangsúlyozásával (Meskó 1942:173–175). A következő oldalakon ennek a képnek a hangsúlyos elemeit részletezzük.

TÉRGAZDASÁG

A 18. század a nagyhatalmi versengés kiélesedését hozta el. Ebben a folyamatban a Habsburgok a legkevésbé sem álltak jól: a spanyol örökösödési háborút elvesztő VI. Károly transzkontinentális hatalmának vágya szertefoszlott, így a nagyjából Közép-Európába szorult uralkodó birodalma belső fejlesztésétől várhatta pozíciója megőrzését, és hasonló körülmények késztették erre lányát és koronás unokáit is (Hahner 2021:141–149). Magyarország számára ez a folyamat a török alól felszabadított területek lépésről lépésre történő meghódítását hozta, olyan mérföldkövel, mint a század egészén, egyre inkább formális keretet nyújtó telepítés – ezzel pedig hatalmas, generációk óta műveletlen vagy úgy-ahogy művelt területeket kezdtek újra hasznosítani (Fata 2020:21–24). A termelő ország azonban növény-, állat- és eszköz kultúrájában számottevő változatosságot mutatott, amely egyenesen kívánta a feltérképezést és – talán nem egészen magától értetődően – a hatékonyság fejlesztését is.¹¹ A 18. század utolsó harmada épp ezért a honi főnemesi elit gazdálkodásfokozó tevékenységének növekedésével járt, melynek talán leginkább emblemikus aktusa a Georgikon megalapítása volt, de az előzmények között tudhatjuk a paternalista földesúr Grassalkovich I. Antal uradalomfejlesztő működését éppúgy, mint a császári végzésre létrejött mezőhegyesi ménésbirtokot (Kaposi 2001:239–260). A 18. század utolsó harmadából felidézhetők más, kevésbé ismert főnemesi innovatív megoldások is. Festetics György testvére, Imre saját birtokán tenyésztett juhokat. Intenzíven foglalkozott a fajtanemesítés kérdésével, olyannyira, hogy saját tenyésztési tapasztalatai alapján, jóval Gregor Mendel előtt megfogalmazta az örökléstan egy fontos törvényszerűségét (Söptei–Mátay 2019; Poczai 2019; Szabó T. 2016).¹²

Ezzel egyidőben azonban – a beszéd általi cselekvés megvalósulásaként – Magyarország területéről is egyre nagyobb számban készültek országleírások. Ekkoriban – több évtizeddel a nagy előd, Bél Mátyás *Notitia Hungariae* című munkáját követően – olyan munkák születtek, mint Schwartzner Márton összeállította, az előbbinél jóval inkább statisztikai jellegű *Statistik des Königreichs Ungarn* kötetei vagy Vályi András régebbi nyomvonalat követő, leíró jellegében erősebb munkája (*Magyar országnak leírása*). A megismerésre való törekvés fokozta az ország állapotáról való legmagasabb szintű diskurzust, ami egyúttal a törekvő főket is hat-

¹¹ Ne feledjük, a francia forradalom kezdetekor még nem szabadult fel a történelmi Magyarország teljes területe, és a Habsburg Birodalom vezetése számára még nem volt teljesen világos, megszűnt-e a fenyegetés az Oszmán Birodalom részéről.

¹² Hasonló személyiség volt Chernel Dávid. Bár ő nem volt főnemes, de a gazdasági szerepe arra hasonlított. – Lásd: Söptei 2010; Mátay 2021.

hatósabb cselekvésre sarkallta. A kisebb-nagyobb területre kiterjedő statisztikai leírások sora készült el ekkor, melyek közül kiemelkedik Skerlecz Márton rövidítve csak *Descriptionak*¹³ nevezett országleírása, melyben túlnyomórészt a 18–19. század fordulójának gazdaságpolitikai problémái jelentek meg (Horváth 1981:295). Skerlecz műve saját gazdaságelméleti gondolatrendszerének foglalata. Első részét az ország gazdaságföldrajzi leírása alkotja. Ezt követi a szomszédos országokkal való külkereskedelmi összevetés, utána ismerteti korának fontos gazdaságélénkítő intézkedéseit, leírja az ország humánerejét, külkereskedelmi mérleget von, majd a hazai pénzforgalmat elemzi és ennek alapján „*egészen modern gazdaságtani elvek csíráit fedezhetjük fel benne*” (Horváth 1999:24).

A munka az 1792. évi, Budára összehívott országgyűlésre készült kereskedelmi jelentésként íródott. Az események végül más irányt vettek, de a kézirat, különösen 1802-ben történt kiadását követően, a honi nemesi körökben hatott. A részben tapasztalatokra, részben olvasmányélményekre alapozó *Descriptio* a magyarországi hungarus-tudatú¹⁴ nemesség vidékékére két ponton volt hatással: egyrészt különböző vidékek termelési profilját konkretizálta, másrészt pedig rámutatott, hogy az országban mindazon javak rendelkezésre állnak, amelyek azt gazdaságilag szuverénné tehetnék. Ezen előnyei ellenére azonban a szöveg egy hosszabb távon fennálló, strukturális problémát tükröz, ami a vidékkel kapcsolatos bizonytalansággal írható le. Skerlecz a *Descriptio*ban háttérbe szorította a politikai realitást.¹⁵ A szerzőt ugyanis a fejlesztés sürgetésének szándéka hajtotta, és ez a felülről a vidékre tekintő látószög a holtmezőben hagyta egyrészt a lakosság tényleges kapacitásának felmérését, másrészt a helyben követett gazdálkodási rendszerek organizmusát. Az a diszcrepancia ugyanis, ami például Vályi, majd a későbbiekben Fényes Elek országleírásai és a Skerleczéhez hasonló munkák befogadhatósága és értelmezhetősége között fennállt, technikailag áthidalhatatlan akadályokat képezett, amit leginkább a tér- és időgazdálkodás összehangolásának problémái példáznak.

Még évtizedekkel később is érvényes nehézség volt ez. Ganz Ábrahámot a már meglévő budai gyára mellett felfejlesztett szászkaik bányája és vasgyára hiába halmazta el a termelést és szállítást lehetővé tevő erőforrásokkal. A két központban zajló ügyvitel azonban túlon túl sok értékes idejét és energiáját emésztette fel, így utóbbi üzemétől kénytelen volt megválni (Klement 2004a:49). Kevés fogódzója volt a boldoguláshoz az abban az időben a magyar vidéken is tanuló és helyét kereső Kaspar Emmanuel Haggenmachernek, de az ötvenes években Pest-Budán megtelepedő öccse már virágzó vállalkozást alapított (Halmos 2004a:74). A vidékről rendelkezésre álló és idővel egyre halmozódó tudás tehát nem hozott áttörést, sőt, a gazdasági elit számára a vidék mélyrehatóbb ismerete egyre kevesebb tényleges (esetszerű) és egyre több pusztán célirányos, funkcionális tartalommal bírt.

A későbbi élt Hatvany Lajos író felmenőinek, a Deutsch-családnak a térbeli helyezkedése jól mutatja ennek a szemléletnek generációról generációra történő alakulását. Deutsch Ábrahám a bécsi piac közelségét használta ki kőszegi székhelyén, de nem hezitált, hogy a 18. század legvégén, a francia háborúk kiváltotta gabonakonjunktúra okán áttelepüljön-e a Maros vidékére – ahogy a fia sem, hogy az 1850-es években már Pestre költözzék. A család szemére azonban továbbra sem nőtt hálóg, ha a vidékre tekintett. A következő generáció igyekeztével megszerzett hatvani üzem ugyanis a cukoradó korszerűsítésére szinte azonnal reagálva, beszállítói piacát a környező vármegyék gazdáival együttműködve építette ki (Halmos 2004b:86–92). Az együttműködés oka önös, az előny viszont kölcsönös, így aztán a vidékről alkotott kép tisztán funkcionális

13 Címe: *Descriptio physico-politicae situationis Regni Hungariae relate ad commercium*.

14 Magát nem nyelvi alapon, hanem a Korona alattvalójaként magyarnak tekintő.

15 Nem közömbös, hogy a latint – bár közvetítő nyelv volt – csak a műveltek értették.

volt. Előbbi példánál maradva ugyanis egyértelmű: a répacukor ennél nagyobb távú szállítása már komoly minőségromlással járt volna, ami kijelölte a terjeszkedés térbeli határát.

A vidéken működő üzemek számára a szállítási lehetőségek javulásával egyre inkább Pestre koncentráldó gazdasági térben csak a sajátos, az egyedi és jó minőségű termékek előállítását jelenthetett megoldást. Olyan termékeké, amelyek nemcsak az üzemközpont körüli régió piacán jelentek meg, hanem elérhetőek voltak országhatáron belül és kívül egyaránt. Azonban így is vitatható, hogy ezen vállalkozások vezetői mennyire tartoztak a hazai gazdasági elitbe és nem csak sikerük emeli-e ki fontosságukat. A Zsolnayak és a Kner család történetét a szakmai diskurzus méltónak találta, hogy a fenti családokkal együtt tárgyalja (Sebők 2004). A Zsolnayak különlegessége, az eozinmázzal bevont porcelánok az egész Balkánra eljutottak, habár üzemük központja Pécs volt, és az alapító Zsolnay Ignác egy közeli, mindössze néhány száz főnyi lakosú faluban sajátította el a fazekasmesterséget (Jávor 2004:233). Az előbb Békésszentandrason, végül Gyomán – „*ahol vasútnak híre sem volt*” – megtelepedő Kner család neve is máig ismerős a könyvforgatók körében, pedig nagyapja helyválasztását a család és saját élete pályájára visszatekintő Kner Izidor impraktikusságnak minősítette, főleg, hogy a család nem a szomszédos Szarvasra települt (Erdész 2004; Kner 1931:8). Megállapítása viszont átvezet a térgazdálkodás másik elemére, a logisztika kérdésére.

A szállítás fejlesztésére való törekvés a 19. század gazdasági elitjének gondolkodását és működését alapjaiban meghatározta. Skerlecz említett munkája (1914) a gazdaság egyik legfőbb problémájaként a közlekedés nehézségeit hangsúlyozta, különösen a folyók szabályozatlanságát, rendezetlenségét, az áradások okozta károkat, azok művelésben és az egészségben is mutatkozó pusztító hatásaival. Másrészt a Habsburgok által uralt adriai kereskedelem helyett a Fekete-tengerre irányuló forgalom javítását és előtérbe helyezését emelte ki, még ha ennek óriási akadályai is voltak (Skerlecz 1914:84). Mindeközben az asztal felületén megszülető terv olyan strukturális körülményeket tolt háttérbe, mind az áradások serkentette növénytermesztés, a szénatermesztésre épülő állattenyésztés, az ártéri nádasok gazdag világát kiaknázó, többlábon álló paraszti termelés, vagy ahogy ezt fél évszázad múlva egy, az életére visszatekintő Hernád-menti parasztgazda nemsokkal a folyószabályozás után megfogalmazta: „*1856-ba kezstek szüni az árvízsek, a termés is nem vót ojan bőven, mint anak előtte*” (Gyöker család feljegyzései 1979:14–15).¹⁶

Skerlecz nézőpontja ugyanis közel sem vetett számot a térség adta megélhetés összetettségével. A szövegéből nem olvasható ki például a fennálló körülmények okának, kialakulásának megértésére való törekvés. Nyilván a strukturális-funkcionalista szempontok számonkérése mellett inkább a közvetlen hatás, így például a II. József uralkodása idején hivatalos útja során az országot feltérképező fiumei nagykereskedő, Johann Baptist Nayss máig lappangó jelentésének befolyásán van a hangsúly. Skerlecz ugyanis, hivatkozásai alapján, Nayss fejlesztési koncepciójára épített, és persze közel sem volt ezzel egyedül (Kosáry 1962:216–217). A Széchenyi István nevével fémjelzett folyószabályozások végül elhozták a korábbi álmok megvalósulását, amelyek hatása előnyeivel és következményeivel máig megújuló vitákat generál (Demeter–Szilágyi–Pinke 2022).

Kétségtelen azonban, hogy a logisztika fejlesztése úgy a termelés, mint az áruszállítás terén jelentős változásokkal járt, de a vasút előtti korszakban az ország jelentős részét tekintve a császárváros Bécs volt a gazdasági-üzleti központ. A már említett Deutsch család mellett Kőszegről származott el a vagyonát szintén a napóleoni háborúk konjunktúrájából, később a szabadságharc alatti hadiszállításból megalapozó Schey Fülöp is, de ő Bécsbe tette át üzleti székhelyét (Mátay–Söptei 2019). Hasonlóképpen Bécset választotta az

¹⁶ Hasonló esetekről lásd: Simonkay 2025, illetve Horváth G. K. 2014.

eredetileg Bécs vonzaskörzetének mondható Lakompakról (*Lackenbach*) hosszú időre Nagykanizsára költözött Lackenbacher család. Az ő esetükben a Batthyány-birtokok terményeinek kereskedelme és a hadseregellátás azonosíthatók a térbeli mozgás hajtóerőiként.¹⁷ De az igazán nagy átalakulás e téren csak ezután, a vasút kiépülésével következett be (Halmos 1990:90–91). A közlekedési hálózatok épülése a gyáripar fejlődése szempontjából egyszerre hozta el a szállítási útvonalak segítségével a nyersanyaghoz, valamint a munkához való jobb hozzáférést (Kövé 1982:191).

A közlekedési hálózatok fejlődése tehát Pest-Buda előnyét immár behozhatatlanná tette, ami magával vonta a gazdasági elitet képező családok fővárosba áramlását. A zsidók letelepedésének engedélyezésével és a gabonakereskedelem vezető ágazattá válásával két évtized leforgása alatt ez a változás végbement, ami jelen vizsgálat szempontjából is korszakhatárnak tekinthető. Az ilyen vagy olyan előnyöket nyújtó vidékek fölé toronymagasan emelkedő Pestről nézve a gazdasági és társadalmi távolság a Pesten kívüli területekről alkotott képet homogenizálta. A magyarországi mentális térképből Pest éles kiemelkedését érzékelteti a Függetlenségi Párt országgyűlési képviselőjének, Mocsáry Lajosnak a megfigyelése: „[...] jó egy főváros a fényűzés mindennemű csábjaival, majd világvárosi igényekkel, s a harmadik vasúti állomás körül a vidék még mindig kirgiz ábrázatot mutat” (Mocsáry 1889:108). Ugyanakkor a századforduló agrárius elitje szólalt meg a *Köztelek* hasábjain, amikor a kivándorlás keltette népességmozgás hullámverését pont a vasúti hálózat terjesztésével kívánta csökkenteni. Érvelésük középpontjában viszont nem a falvak, hanem a népesség megőrzése állt, hiszen javaslatuk ára éppen az volt, hogy a körzeti városközpont vonzza be a lakosság számottevő részét. Ez azonban még mindig a folyamatok realisabb értékelése, mint a együttműködő vidékek képe, amelytől a gazdasági eszközváltás felgyorsulását remélték (Mezei 1894).

Pestre tekintve látható, hogy az 1840 és az 1870-es évek közötti átalakulásban a kereskedelmi és banktevékenység kibontakozása játszott meghatározó szerepet, amely mögött a letelepedési korlátozások eltörlésével a fővárosba költöző, leginkább mobilis és vagyonos vidéki zsidó kereskedők álltak (Bácskai 1989:48–49, 110). Az „örségváltás” előzményei között jelentős, hogy a földrajzi terep már elő volt készítve, hiszen Óbuda és a korban „zsidó gyarmatként” emlegetett Újpest készen álltak a kibocsátásra.¹⁸ Különben is, utóbbi példája rámutat, hogy maga a kibocsátó hely is átalakuláson ment keresztül. A fával kereskedő Neuschlosz családot az újpesti Duna-ág lezárása, a posványvá válása, de a település proletarizálódása is taszító erőként toltta át az amúgy is vonzó Pestre, ahonnan üzleti kapcsolataikat is nagyobb hatékonysággal ápolhatták (Halmos 2004d:202).

A gyáralapítók mellett a századforduló idejére a banküzletek helyzete is megerősödött, bank- és terménykereskedelem számos esetben összekapcsolódott (Kövé 1987:56), a gazdasági elit számára tehát a vidéki érdekeltségek, ha voltak, leginkább mint termelő telephelyek jöttek számításba, miközben az irányítás már a fővárosból történt. A századeleji beszédet a század közepső harmadára a cselekvés általi beszéd váltotta fel, amely a gazdasági elitnek a vidéki gyökerektől való elszakadását hozta magával. Végérvényesen lezárult a délibábos képzelgések ideje, amelyet Arany László így ragadott meg mottóként idézett versében:

¹⁷ A családról igen részletes munka: Tamás M. (2023) Zsidó kereskedők és nyomok. Az üzlet mikrotörténete a 19. század eleji Habsburg Monarchiában. ELTE BTK TDI Doktori értekezés. Kézirat. Budapest.

¹⁸ A magyar nyelvújítás korában a „gyarmat” nem osztályharcos értelemben élt, hanem eredeti, a „colonia”-nak megfeleltetett jelentésében „megcsinált, épített területet” jelentett.

„Majd újra áttör a szív e regényes
Vonzalmain a nemzetgazda-ész:
Mily elhagyott tanyák, minő szegényes,
Hanyag gazdálkodás, bármerre néz!
Ah, példa kell itt, bátor és erélyes,
Reformok, gépek, munkás gazdakéz, –
Hej, hogyha ő nagybirtokos lehetne,
Most mennyi hasznost, mennyi jót tehetne!”

HUMÁNERŐ

A humántőkét képező vidéki ember értékének növelését Skerlecz és kortársai a népesség gyarapításával gondolták elérni. A klasszikus gazdaságpolitikai elvek szerint ugyanis az ország növekvő jólétének feltétele a népszaporulat, legyen az természetes (tehát a termékenység növelése, emellett a halálozási arányok javítása) vagy tényleges, ami alatt – előbbi mellett – a migrációs változás, jelesül a betelepítés értendő. Skerlecz ezen túllépve viszont termelők és fogyasztók arányát és azok földrajzi elhelyezkedését is vizsgálta. Ennek a nézőpontnak kétségtelen előnye, hogy túllát a népességi tényezők kizárólagosságán (Szabady 1967:866), és a termelők és fogyasztók helyes arányának taglalása során már a minőségi változók felé terelte a figyelmet.

A népessémozgatás nagy korszaka azonban eddigre lejárt, a belső mozgások hullámai is elapadtak, így a 19. század utolsó harmadáig e téren beállt nyugalom a humántőkére szegeződő figyelem lankadását hozta. A folyószabályozási munkákkal, de főleg a vasútépítésekkel viszont a falvak népe kilépett ebből a nyugalmi periódusból és megindult, hogy előbb a város, majd az ország, végül a kontinens határait hagyja maga mögött. A korszak elitjében a munkaerő ilyen szabad kiáramlása szorongást idézett elő, ami a nemzetépítéssel kapcsolatos vágyakhoz kapcsolva voltaképp az üzemfejlesztés gondjairól szólt, noha kétségtelen, utóbbi hangsúlyozásával kevés eséllyel értek volna el szélesebb közeghez.

A nemzeti liberális hagyományt különben a korszakban felváltó nacionalista modernizáció számára a kivándorlás jelensége – akár a célnak később mindinkább megfelelő pronatalista diskurzus – a regionális pozícióharcról is szólt. „*Annak idején lelkes apostolok 30 millió magyarról beszéltek: de hogy a 20 milliót elértük, mintha valami bűvös pentagramm babonázta volna meg küszöbünket: nemcsak, hogy napról napra kevesebbek leszünk, de utolsók lettünk a versenyző nemzetek között*” – fogalmazta meg tömören a Gyáriparosok Országos Szövetségének kivándorlásról folytatott ankétján Hegedüs Lóránt, aki pár évvel korábban Amerikában is tanulmányozta a kivándorlás ügyét (GYOSZ-ankét 1907:47). Mit sem segített ezen, hogy a kivándorlás tömegességét tekintve Magyarország az európai országok között a középmezőnyben kapott helyet, ráadásul a kivándorlóknak mindössze harmada volt magyar nemzetiségű (Puskás 1982:146; Kövér 2004:63–64; Faragó 2011:242; Faragó 2018). Az ankét hatása mégsem alábecsülendő, ha azt nézzük, hogy közvetlen hatása volt az iparfejlesztési törvény (1907: III. tc.), az autonóm vámtarifáról szóló törvény (1907: LIII. tc.) és a közös állami ügyekhez való hozzájárulást szabályozó, azaz új kvótáról szóló törvény (1907: LV. tc.) megalkotására (Sárközi 1996:445).

Thirring Gusztáv ankéton való felszólalása drámai eleme volt a vitának, hiszen a folyamatot számszerűsítve annak a lüktetésére irányította a figyelmet. A beszéddel való cselekvés ideje következett el újra, amely-

ben pontosan a korábban áhított fejlődés előre nem látott költségét kellett megfizetni, hiszen – ahogyan a Korinthoszi-csatorna tervező- és főmérnöke, Gerster Béla (1850–1923) fogalmazott – a fő probléma éppen az, hogy a közlekedési eszközök és az utak fejlődése, valamint a megfizethető utazási költségek lehetővé tették, hogy a sajtóból művelődő munkások hátrahagyják az országot (GYOSZ-ankét 1907:93–94). A kívándorlási ankét felszólalói számára leginkább az okozta a legtöbb fejtörést, hogy a vidéki lakosság művelődésével, tájékozódásával nem számolt, miként azzal sem, hogy a magasabb életszínvonal elérése érdekében akár radikális lépésre, és ami fő, tömegesen is hajlandóak. Fokozottan igaz volt ez a peremvidékek lakosságára, akiknél a (hozzájuk leegyszerűsített formában eljutó) hírek még nagyobb erővel, mintegy a reménytelenségből való kiútként hatottak (Frank 2018:53; Faragó 2011:243; Puskás 1982:101). Ezeknek a vidékeknek a képzetlen, egyúttal komoly megélhetési gondokkal küzdő munkaerejét már nem tudta saját céljaira becsatornázni a hazai ipar, különösen nem az az ágazata, amelynek legnagyobb szüksége lett volna rá, vagyis az 1873 után már csak önmagát kereső malomipar.

A vidékiekről való gondolkodás két markánsabb időszakát összevetve érdekes különbségek figyelhetők meg a fejlesztésükre tett javaslatok terén. A leginkább észrevehető eltérés, hogy míg az első időszakban a fejlesztés a képzettségi színvonal emelését célozta meg, addig a századforduló idején már a megélhetési körülmények javítása állt a fókuszban: ha nagyon plasztikusan szeretnénk ezt megfogalmazni, akkor azt írhatnánk, hogy az agyuk helyett a gyomrukat vették célba.

Skerlecz Miklós, illetve a nemesi mozgalom tagjai számára az iskolai képzés előmozdítása kulcsfontosságú szereppel bírt az ország, de különösen a vidék fejlődésének segítése során. Nemcsak a Georgikont alapító Festetics György járt elől jó példával, hanem Skerlecz is alapított iskolákat a Habsburg Birodalmon belüli szűkebb pátriájában, Horvátországban. Ezt a felfogást ültette át a gyakorlatba Szarvas híres prédikátora, Tessedik Sámuel is. Mindezek értékelését az utókor elvégezte és jelentőségüket nehéz túlbecsülni, de hogy összességében mégis a cselekvés érvénye szorult háttérbe, mi sem példázza jobban, hogy a szélesebb körű oktatásra tett kísérletek már korábban kudarcba fulladtak, a parasztokat ugyanis nem tudták érdekeltté tenni abban, hogy a földműves életük generációról generációra hagyományozódó formáját megváltoztassák.

Ennek pedig két alapvető, Skerlecz által számításba nem vett oka is volt: egyrészt a falvak gazdálkodási rendje, a nyomásrendszer ugyanis kötött volt, abból egyénileg kilépni, ahelyett más rendszer szerint gazdálkodni nem lehetett; másrészt a paraszti életmód sajátja az egzisztenciájának több lábra állítása, így aztán a legkevésbé sem volt elvárható a gazdálkodóktól, hogy egy-egy termék előállítására szakosodjanak. Ez a parasztot nevelő-fejlesztő irány tehát elhalt, a századforduló idején pedig – túl az eötvösi iskolareformon – egészen más formában jelentkezett. Az 1869. és 1873. évi válságok egyik fontos tanulsága volt ugyanis, hogy a paraszti kisbirtokokat meg kell erősíteni; és bár ennek szerves része a fejlődő eszközállomány propagálása, az eszközváltásra való kapacitálás, a hangsúly mégis a kisbirtokok üzemképességének a biztosításán volt, ami a szövetkezeti rendszer kiépülésével valósulhatott meg.

Ez a gazdasági és szociális célkitűzésekkel induló szervezeti mozgalom gyors ütemben bontakozott ki a századforduló idején, és a helyben való boldogulást igyekezett több-kevesebb hatékonysággal elősegíteni, elsősorban a paraszti kisbirtoküzem hitelképességének és áruforgalmának javításával (Csík 2004:118; Fehér 2004:28–29; Sidó–Szarvas 2020; Wünscher 1943). A századfordulón a gyáripari elit tagjai a kívándorlás értelmzése során meglehetősen felszínes képpel rendelkeztek a hazai vidéki népességről. Tudásuk legfeljebb egy-egy régióra összpontosult, észrevételeikben pedig szinte következetesen csak egy-két, a megélhetési

körülmények szempontjából meghatározó tényezőre összpontosítottak. Az ingatlanvagyonnal rendelkezés fontossága rendre előfordul ezek között, de ez elsősorban mint (presztízs)tulajdon és nem mint gazdálkodási üzem került elő (GYOSZ-ankét 1907:84, 150).¹⁹

Visszatérő eleme ezeknek a szövegeknek a kivándorlók erkölcsi megítélése. Az erkölcs fogalmának, a „társadalom szempontjából helyesnek tartott emberi magatartás”-nak (Bárczi–Ország [szerk.] 1960:428) társadalmi vonatkozásai domborulnak ki a hozzászólásokban (. Hangsúlyozták, hogy az erkölcsi süllyedés a társadalom egészét veszélyezteti, az erkölcsi dekadencia pedig egyértelműen a társadalom széthullásához vezet. A növénykórtani szakember, Mezey Gyula felszólalásai is épp ezen a nyomvonalon haladva értelmezhetők: a kivándorlók szerencsevadászok, akiknek az igyekezete már meghaladja a tisztességes vagyonszerzésre való törekvés szabályait és tisztán élvhajász, kiüresedett, materialista viselkedést tükröz (GYOSZ-ankét 1907:282–283, 296–297). Emellé állítható Sugár Ignác felszólalása is, aki Amerikában már nadrágban járó munkásokról *hallott*, olyanokról, akik mindennap húst esznek (GYOSZ-ankét 1907:137). Persze az, hogy Sugár a saját munkásaitól hallott ezekről – „*hallom, hogy az én tanulatlan munkásaim hogyan beszélnek*” (GYOSZ-ankét 1907:137) – és az, ahogy ezt megfogalmazza, korántsem a munkaadó-munkavállaló dichotómiájáról, hanem a paternalista feudális földesúr attitűdjéről árulkodik.

Ebből a szempontból a vidék továbbra is tulajdoni tárgy, akárcsak ott élők, így aztán a maga életére egyre inkább a sajátjaként tekintő, boldogulását egyre inkább kezébe vevő paraszt, illetve munkás képe új eleme volt a gazdasági elit vidékékének. Az erre ráépülő nacionalista modernizáció földrajzi középpontjában ekkor még a magyar népesség és ezzel együtt ipari népesség utánpótlását biztosító Alföld állt, így az orvoslást is ebből az irányból várták:

„Ezzel a felfogással szemben azonban bizonyos, e tanácskozás során is egyértelműleg elismerték, hogy a kivándorlásnak erkölcsi okai vannak, de kétségtelen az is, hogy ezek az erkölcsi okok, a melyek vég-eredményben a hazához való ragaszkodásnak ha nem is megszűnéséhez, de meglazulásához vezetnek, a haza földjéhez való ragaszkodás felébresztése, a hazaszeretetnek mintegy restaurálása által szüntethetők meg.” – Csányi Gusztáv, az Országos Magyar Szövetség képviselőjének felszólalásából (GYOSZ-ankét 1907:361)

¹⁹ Utóbbi Rákosi Jenő felszólalása, amelyből érdemes idézni: „[...] minden iparos ember, akár a legkisebb falusi szabó, akár a legnagyobb gyár tulajdonosa, mihelyt iparával, személyes képességeivel és szorgalmával tőkére tett szert, az első gondja, hogy magának földet vegyen [...], akár nagybirtokot, akár egy kis szőlőt valahol a határban. Miért? Mert ebben az országban évszázadok óta becsület, tisztesség, úrnak való elismerés azzal járt, hogy valakinek volt-e földje vagy nem volt.” – A nagy tetszést arató beszéd láthatóan erős toposzok összefűzése, ami mögött a föld szimbolikus tőkeként kap szerepet.

SZIMBOLIKUS TŐKE

A gazdasági elit szerkezeti átalakulása a résztvevők családi, származási hátterével ragadható meg. A történeti arisztokrácia mellett megjelentek és súlyukban is erősebbé váltak a zsidó származású, az országba már nemzedékekkel korábban beköltözött, nem egyszer a zsidó társadalom elitjéből az országos elitbe átlépő családok (Lengyel 1989:122–127). Kisebb mértékben bár, de megjelentek a kontinens fejlettebb területeiről szaktudásuk miatt keresett kézművesekből lett nagyvállalkozók. A jelenséget a szakirodalomban a magyarországi körülmények között indokoltan kritizált Buddenbrook-effektussal²⁰ szokás leírni (Bácskai 1989:51; Halmos 2008:29–33; Gyáni 2004:15), a modell azonban arra mégis alkalmas, hogy rámutasson: a feltörekvés nem lehetett eredményes a rendi örökséghez történő alkalmazkodás nélkül. Ennek pedig viselkedésszociológiai értelemben véve is ára volt. A vezető elit körébe való belépés kulcsa ugyanis olyan, a szimbolikus tőke fogalma alá gyűjthető javak gyűjtésével járt, mint amilyenek a földbirtokok, a kastélyok és a jól elrendezett házasságok voltak. Ezek olyan, a vagyoni gyarapodást és a társadalmi előrelépést segítő „emelyűk”, amelyek szoros vidéki vonatkozásaik miatt, jelen vizsgálat szempontjából értelmezést igénylő tőkefajták voltak. Bourdieu (1997) magyarázata szerint a becsület és a presztízs alkotta szimbolikus tőke a társadalmi versenget generáló egyéni, illetve családi stratégiával alakítható, formálható vagyontárgy. Az alábbiakban azt tekintjük át, hogy ezekre milyen javak segítségével lehetett szert tenni.

A nagybirtokok a gazdasági elit számára a posztfeudális világban is erős üzenettel bíró presztízsjavak, amelyek a zsidók egyenjogúsítását megelőzően gyakran regálék bérbevételével járó földhaszonbérletek voltak (Puskás 1992:35). A 19. század első felében az allodizációs²¹ hullámok miatt is erősödő jobbágy-földesúri ellentét, továbbá a relációjukba egyre jobban beavatkozó, színleg vagy ténylegesen az előbbieket helyzetén segítő állami intézkedések szintén a (jelentős részben) zsidó bérlők pozícióit javították: a földesurak ugyanis jobban tartottak attól, hogy parasztjaiknak engedjék át a földjeiket (Puskás 1992:37). A földbérlők és terménykereskedők vállalkozókedve pedig hozzájárult a hazai gabonatermelés és különösen a vele való kereskedelem felvirágozásához. Ha zsidóságuknak szerepet tulajdonítunk, annak fontossága itt ragadható meg: ki-rekesztettségükből származó hátrányukból így kovácsoltak nemcsak maguk számára, de az ország gazdasági teljesítménye szempontjából is, előnyt.

Ugyanakkor a földtulajdon-szerzés lehetősége a kiegyezéstől a második világháborúig neuralgikus pontja volt a nyomasztó földkérdésnek (Puskás 1992:42). A földbirtoknak, ahogy a Hatvany-Deutsch-család példája is mutatja, egyszerre volt szerepe gazdasági üzemként is, presztíztárgyként is. Főkegyúrként igazgatta és nagy gondot fordított rakovicai birtokára Kornfeld Zsigmond is, vagy ugyancsak megemlíthető a különben dunai sváb származású Dreher-család, akiknek a Martonvásárra és környékére kiterjedő földjeik több mint 16 ezer kataszteri holdat tettek ki (Halmos 2004b; 2004c:161; Gyáni 2001:249; Tímár 1992:75). Utóbbinál ugyanis a birtok nemcsak szimbolikus tőkeként, de gazdasági üzemként is működött (Tímár 1992:75). Martonvásáron, akárcsak Hatvanban, a kastély tette lehetővé a főúri életforma imitálását, ahogy Márkus István is megfogalmazta: „a Dreher família az első világháború után abban a félig arisztokrata, félig nagypolgári stílusban rendezkedett be, amely a magyar nagybirtokos dekadens fényűzését a nyugat-európai nagyburzsoáz szilárd, 'puritán' életelveivel és német-angol-francia kultúrájával keverte” (Márkus 1967:40). Hiába azonban a vidéki kastély a tágas földbirtokkal, a továbbra is cselekvés formájában megvalósuló beszéd üzenete, hogy

²⁰ A vállalkozó családok három nemzedék alatti felemelkedésére és hanyatlására vonatkozó nézet.

²¹ Az allódium a földesúr saját kezelésű birtoka, az allodizáció a birtokok saját kezelésbe vétele (a jobbágynak a birtokra vonatkozó jogainak felszámolásával).

mindaz, ami a vidékhez kapcsolódik, funkcionális jelentőségű. A posztfeudális korszakban, a terjeszkedés irányát tekintve a gazdasági elitszereplőket a presztízs és a gazdasági üzemfejlesztés kettőse készítette a vidékkel kapcsolatos ismeretszerzésre, ami pedig a kastély kertjén kívül, a vadászatra alkalmas erdőn túl helyezkedett el, nem lehetett különösebben érdeklődésre számot tartó terület.

Három okból sem: egyrészt a gazdasági elit tagjainak jól meg kellett fontolniuk, hogy egyre több vagyont érő idejüket mire fordítják. A vidékről való tájékozódás előbbi viselkedésmintáit megfigyelve, érdeklődésük inkább a gazdasági üzemfejlesztésre irányult, személyi érintkezéseik, kapcsolati hálójuk pedig szintén eltávolította, elzárta őket azoktól, akikkel néhány generációval korábban élt ősapjuk akár napi érintkezésben állhatott. A GYOSZ idézett ankétján felszólalók is csak megkérdezték az alsóbb társadalmi rétegek tagjait a kíváncsiorlás okairól, és alig hihető, hogy általában mást hallottak, mint amit hallani kívántak.

A második ok, ami akár taszító tényezőnek is tekinthető, az említett ellenségesség, a kor erősödő antiszemitizmusa, a földkérdés okozta feszültség, ami a fennálló társadalmi gát mellett még kevésbé tette vonzóvá a vidéki, vele a paraszti világ ismeretében való elmélyülést.

A harmadik pedig, hogy hosszabb távon a figyelmük afelé fordult, hogy az utódaik számára az úri világban való pozíciót biztosítsák, hogy taníttassák őket, ami az előfutárokat és az (az 1830-as és 1850-es évek között született) alapítókat felváltó örökösök generációjában meg is valósult: köreikben a diplomások aránya számottevően megemelkedett (Lengyel 1989:122–127). Olyannyira erős volt ez az igyekezet, hogy még a gazdasági elitbe felemelkedni nem tudók körében is gyakori, hogy az alapítók nem törekedtek arra, hogy fiaik átvegyék tőlük az üzletet, helyette inkább a hivatalnoki vagy katonatiszti pályára irányították őket – miután a vagyon és a társadalmi háttér már adottá vált hozzá (Bácskai 1989:50–51).

A társadalmi háttér javításának klasszikus útja a házasságkötés volt: a partner megválasztása szintén a presztízst és megbecsültséget kellett emelje. Ennek vizsgálata során árulkodó momentum, hogy a pesti vőlegény helyzete messze a vagyonos vidéki vőlegény felett állt. A korábban területileg is endogám pesti kereskedők házassági orientációja a 19. század elején, de különösen az 1830-as évektől módosult (Bácskai 1988:122), leginkább amiatt, mert a gabonakonjunktúra kedvező helyzetbe hozta a vidéki terménykereskedőket (és így lányukat is). Annnyira azonban mégsem, hogy a vidéki vőlegények helyzetét a pestiekhez közelítse, amit úgy véljük, életszerűen elevenített meg Hatvany Lajos az *Urak és emberek* című regényében:

„A gazdag pesti lányos házak elzárkóztak a vidékről jött Bondy Hermann elől. – Persze, persze, szép ember, pénze is van, szorgalmas, okos, jól keres, sokra fogja vinni, de mégiscsak – mondották megvetéssel a gőgös fővárosi apák s az apáknál is rátartibb, nagy fülbevalós anyák – mégiscsak miskolci” (Hatvany 2007:30).

A történet aláhúzza a statisztikák mutatta tendenciát. Nyilvánvalóan Bondy Hermannal sem az volt a gond, hogy történetesen miskolci (aradi, kőszegi, nagykanizsai stb.), hanem hogy nem pesti. A történet szerint helyzete azonban már megengedte, hogy Pestre költözzön, mint tette azt a valóságban Deutsch Ignác, a terménykereskedőből szeszgyárossá, majd malomtulajdonossá váló Krausz Mayer (Klement 2004b:171), a Neuschloszok és még többen. A megyeri előnevet nyert Krausz Mayer gyermekei révén pedig roppant jó családi kapcsolatokat tudott kiépíteni, amibe már belefért a vidéki vő is: a hajdani rendi világban zsellérként nyilvántartott őstől származó nagykanizsai nagykereskedő és nagybirtokos család fia, a szintén nemesi címet szerzett gelsei Guttmann Vilmos. És hogy ebben az esetben a vidéki kereskedő miért kaphatott pesti menyasz-

szonyt? Lehet részint a kor szellemének tulajdonítani a változást, de többet nyomhatott a latba, hogy Krausz Róza már a hetedik házasság gyermeke volt szüleinek, másrészt a fakereskedő és -feldolgozó, feltörő Guttmann fiú esélyét növelte, hogy családjá a századelő leggazdagabb vidéki kereskedői között volt (Antal 2017:81).

ÖSSZEGZÉS

A gazdasági elit vidékképe a hosszú 19. században átalakult. A felvilágosodás hatására az ország haladását, fejlesztését célul kitűző nemesi mozgalom számára Skerlecz Miklós munkássága számított alaplumnak. Skerlecz jelentősen támaszkodott a fiúmei nagykereskedő, Johann Baptist Neyss benyomásaira, melyet a maga útiélményeivel egészített ki. A vidékről alkotott irreális eszmény (az ország Habsburg Birodalmon kívüli érvényesülése) vezérelte kép jórészt ezt volt hivatott alátámasztani. Ebben éppúgy feltűnő a szakosodásra nem kapacitálható paraszt képzete és a közlekedési útvonalak fejlesztésének hangsúlyozása, mint a fennálló helyzetet mérlegelő, annak strukturális indítékait feltáró igyekezet hiánya. Beszéde által mégis cselekedett: hatása a reformkori folyószabályozások esetén éppúgy megragadható, mint a nép mezőgazdasági nevelésére tett kezdeményezéseknél.

A 19. század során végig tartó vízszabályozási folyamat nem is annyira közlekedési tekintetben, mint inkább árvízmentesítési szempontból volt fontos. A vizek gyors levezetése a szemestermény-gazdálkodásnak kívánt teret nyitni a kevésbé intenzív ridegtartás és ártéri gazdálkodás, azaz, az abban részt vevő, jókora létszámú, nem szigorúan vett paraszti, de falusi népesség rovására. A vasútfejlesztés e célokkal összhangban volt, és az elit számára ez lehetett volna – ha tartós marad – az érdekegyesítés ideje, ám a szemestermény-gazdálkodás fejlesztésének a nagyobb kiterjedésű területek (Észak-Amerika, Kárpátokon túli folyamatok vidéke) versenye komoly korlátokat szabott.

A 19. század közepétől azonban már más eszmények, más célok is megjelentek. Az ebben az időben felemelkedő elitnek a cselekedetei beszédesek. Pestnek a terménykereskedelemben betöltött szerepe a főváros helyzetének megerősödését hozta. Ez magával vonta a vidékkép egyszerűsödését, amennyiben a technikai fejlődés hatására egy-egy vállalkozás irányítása és a termelő telephelye egyre inkább elválhatott egymástól. Az egyszerűsödés legkönnyebben a Pest–nem-Pest oppozícióval írható le, ami a vagyonszerzés és a társadalmi háttér megerősítésének minden területére kiterjedt. Mindez úgy, hogy időközben egyre jobb és könnyebben elérhető információs adattárak készültek települési szintű bontásban. Úgy véljük, hogy a változás a funkcionális vidékkép erősödésével járt, ami a gazdasági érdekérvényesítés hatékonyságának fokozására volt alkalmas.

A 19. század utolsó évtizedeiben a beszéd általi cselekvés újra nagyobb szerepet kapott, amiben a nacionalista modernizáció, a birodalom, illetve a nemzetállam építésének eszménye egyre inkább megerősödött. A váltás újra előtérbe helyezte a vidékből a vidékit. A rurális népesség létszámapadásán keresztül a gazdasági elit tagjai a legborúsabb jövőt vetítették előre. A társadalmi rend stabilitásának megingását a vidéki életmód, mentalitás megváltozásának, az igények növekedésének és vele a régi idők erkölceinek hanyatlásában látták. A gazdasági elit csoportjának változásai ellenére a vidékről alkotott kép megőrizte funkcionális jellegét, de az egyéni vállalkozások sikerre vitele nem nélkülözhetette a vidék fejlesztésére való törekvést, amelyet időnként erősebben, máskor gyengébben, de átszőtt az ország sorsáról folyó gazdaságpolitikai diskurzus.

HIVATKOZÁSOK

- Antal Zs. (2017) Pengőmilliomosok. *Forbes*, 5(11), 78–84. <https://doi.org/10.1007/s38313-017-0134-6>
- Bácskai V. (1988) *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*. Budapest: Akadémiai.
- Bácskai V. (1989) *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Budapest: Magvető.
- Bárczi G. – Országh L. (1960) *A magyar nyelv értelmező szótára 2. E–GY*. Budapest: Akadémiai.
- Bourdieu, P. (1997) Ökonomisches, kulturelles und soziales Kapital. In Baumgart, F. (szerk.) *Theorien der Sozialisation*. Bad Heilbrunn: Julius Klinkhardt, 217–231.
- Csik T. (2004) Károlyi Sándor. Az ellentmondásos arisztokrata-reformer. In Sebők M. (szerk.) *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Budapest: HVG Kiadói Rt. 110–131.
- Demeter G. – Szilágyi Zs. – Pinke Zs. (2022) Sártenger és búzatenger. Mérlegen az alföldi gabonakonjunktúra és a vízsabályozások regionális következményei (1720–2020). *Századok*, 5, 963–999.
- Erdész Á. (2004) Kner Izidor. A taposásajtótól a könyvüzemig. In Sebők M. (szerk.) *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Budapest: HVG Kiadói Rt. 132–153.
- Faragó T. (2011) *Bevezetés a történeti demográfiába*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem.
- Faragó T. (2018) Az 1852–1910 közötti időszak vándorlástörténetének újragondolása, különös tekintettel a nemzetközi vándormozgalmakra. In Halmos Károly et al. (szerk.) *Mozgás és átalakulás*. Budapest: Hajnal István Kör – Társadalomtudományi Egyesület, 9–46. (Rendi társadalom – polgári társadalom 30.)
- Fata M. (2020) *Mobilität und Migration in der Frühen Neuzeit*. Einführungen in die Geschichtswissenschaft. Frühe Neuzeit 1. kötet. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Fehér Gy. (2004) Darányi Ignác. A sikeres dzsentri miniszter. In Sebők M. (szerk.) *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Budapest: HVG Kiadói Rt. 22–41.
- Frank T. (2018) *Amerika világi. Angol-amerikai történelmi tanulmányok*. 2. kötet. Budapest: Gondolat.
- Gyáni G. (2001) Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In Gyáni G. – Kövér Gy. (szerk.) *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris, 187–389.
- Gyáni G. (2004) Előszó. In Sebők M. (szerk.) *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Budapest: HVG Kiadói Rt. 13–21.
- GYOSZ-ankét (1907) *A kivándorlás. A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége által tartott országos ankét tárgyalásai*. Budapest: A Pesti Lloyd-Társulat Könyvnyomdája.
- Gyüker (1979) Gyüker család feljegyzései: Évszázadok történetei. Gyűjtötte: Igaz Mária. *Néprajzi Közlemények* 22, 11–120. Elérhető: https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_NEPR_Nk_22/?pg=12 [Letöltve 2024-01-05].
- Hahner P. (2021) *A régi rend alkonya. Egyetemes történet 1648–1815*. Pécs: Kronosz.
- Halmos K. (1990) Keretszálon körös-körül: Közép-Európa. *Tér és Társadalom*, 2, 87–96. <https://doi.org/10.17649/TET.4.2.175>
- Halmos K. (2004a) Haggenmacher Henrik és Károly. Malomipar és serfőzés. In Sebők M. (szerk.) *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Budapest: HVG Kiadói Rt. 72–83.
- Halmos K. (2004b) A Hatvány-Deutsch dinasztia. Nagyvállalkozók és befektetők nemzedékei. In Sebők M. (szerk.) *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Budapest: HVG Kiadói Rt. 84–97.
- Halmos K. (2004c) Kornfeld Zsigmond. Az emancipált „állambankár”. In Sebők M. (szerk.) *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Budapest: HVG Kiadói Rt. 154–165.
- Halmos K. (2004d) A Neuschlosz család. Egy építő- és kereskedődinasztia rövid története. In Sebők M. (szerk.) *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Budapest: HVG Kiadói Rt. 196–211.
- Halmos K. (2008) *Családi kapitalizmus*. Budapest: Új Mandátum. *Habsburg Történeti Monográfiák* 4.
- Halmos K. (2023) Az új város és az ó-világ vége. In Kövér Gy. – Kiss Zs. – Koloh G. – Somorjai Sz. (szerk.) *Hogyan lett Budapest a nemzet fővárosa? Tanulmányok Budapest 150. és a Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program 30. születésnapjára*. Budapest: Eötvös. 23–44.
- Hatvány L. [1927] (2007) *Urak és emberek I-II*. Budapest: Ulpius-ház
- Horváth G. K. (szerk.) (2014) *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig*. Budapest: Balassi.

- Horváth L. (1999) Egy XVIII. századi magyar közgazdász nézetei: Skerlecz Miklós gazdaságelméleti elvei a Descriptio alapján. *Társadalom és gazdaság Közép- és Kelet-Európában / Society and Economy in Central and Eastern Europe* 2, 20–37.
- Horváth R. (1981) Statisztika és közgazdaságtudomány Magyarországon 1920 előtt. *Statisztikai Szemle*, 3, 290–307.
- Jávor K. (2004) A Zsolnay család. In Sebők M. (szerk.) *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Budapest: HVG Kiadói Rt. 230–246.
- Kaposi Z. (2001) A magyarországi uradalmi rendszer változásai a XVIII–XX. században. *Agrártörténeti Szemle*, 1–2, 239–260.
- Klement J. (2004a) Ganz Ábrahám. Vasöntőinasból vasipari nagyvállalkozó. In Sebők M. (szerk.) *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Budapest: HVG Kiadói Rt. 42–57.
- Klement J. (2004b) Krausz Mayer és fiai. A szeszereskedelem és malomipar felvirágzása. In Sebők M. (szerk.) *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Budapest: HVG Kiadói Rt. 166–179.
- Klement J. (2009) A 19. század végi gazdasági elit és a „nemzet”. In Cieger A. (szerk.) *Kötőerők: az identitás történetének térbeli keretei*. Budapest: Atelier Francia-Magyar Társadalomtudományi Központ, Korall Társadalomtörténeti Egyesület, 163–184.
- Kner I. (1931) *Félévszázad mesgyéjén*. Önéletrajz. Gyoma: Kner Izidor.
- Kosáry D. (1962) Egy gazdasági utazás a II. József-kori Magyarországon. *Agrártörténeti Szemle*, 1–2, 208–233.
- Kövér Gy. (1982) *Iparosodás agrárországban. Magyarország gazdaságtörténete 1848–1914*. Budapest: Gondolat.
- Kövér Gy. (1987) Egy magánbankár a XX. században – Krausz Simon. *Valóság*, 9, 56–63.
- Kövér Gy. (2004) Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In Gyáni G. – Kövér Gy. (szerk.) *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris. 11–186.
- Lengyel Gy. (1989) *Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében*. Budapest: Magvető.
- Márkus I. (1967) *Mit láttam falun?* Budapest: Magvető.
- Mátay M. (2021) Mária Terézia köpönyegéből. In Mátay M. (szerk.) *Kőszegi polgárok*. Kőszeg: Felsőbb Tanulmányok Intézete, 85–90.
- Mátay M. – Söptei I. (2019) Kisvárosi világpolgárok. In Mátay M. (szerk.) *Kőszegi történetek*. Kőszeg: Felsőbb Tanulmányok Intézete, 201–209.
- Meskó L. (1942) Vidék. *Magyar Nyelv*, 3, 173–175.
- Mezei. (1894) Vasúti és közlekedési ügyek. *Köztelek*, 276, 715.
- Mihók S. (szerk.) (1875) *Magyar Compass. Pénzügyi és közgazdászati évkönyv*. Budapest: Tettey János és társai.
- Mocsáry L. (1889) *A régi magyar nemes*. Budapest: Franklin-Társulat.
- Moeschler, J. – Reboul, A (2006) *A társalgás cselei – Bevezetés a pragmatikába*. Budapest: Osiris, 33–41.
Elérhető: <https://www.szaktars.hu/osiris/view/reboul-anne-moeschler-jacques-a-tarsalgas-cselei-bevezetes-a-pragmatika-ba-osiris-konyvtar-nyelvezet-2005/> [Letöltve: 2024-01-05].
- Pocza P. (2019) *A Festetics-rejtély*. Kőszeg: Felsőbb Tanulmányok Intézete.
- Puskás J. (1982) *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 1880–1940*. Budapest: Akadémiai.
- Puskás J. (1992) Zsidó haszonbérlet a magyarországi mezőgazdaság fejlődésének folyamatában (Az 1850-es évektől 1935-ig). *Századok*, 1, 35–59.
- Sárközi Z. (1996) Hegedüs Lóránt (1872–1943). *Századok*, 2, 445–449.
- Sebők M. (szerk.) (2004) *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Budapest: HVG Kiadói Rt.
- Sidó Z. – Szarvas M. (2020) Hangya a világrendszerben. A huszadik század eleji magyar szövetkezeti rendszer kritikai elemzése. *Fordulat*, 27, 249–264.
- Simonkay M. (2025) *Modernizáció a mederben. Gazdaság, társadalom és környezet a Rába dualizmuskori szabályozásánál*. Pécs: Kronosz.
- Skerlecz M. [1802] (1914) *Descriptio physico-politicae situationis regni Hungariae relate ad commercium per ... pro deputatione commercialis elaborata*. Budapest: Berényi Pál.
- Sonkoly G. (2001) *Erdély városai a XVIII–XIX. században*. Budapest: L'Harmattan – Atelier. (Atelier füzetek 2.)

- Söptei I. (2010) A megélhetés tudományától a tudományos megélhetésig. A Chernel-család kőszegi, katolikus ágának rövid története. In Mayer L. – Tilcsik Gy. (szerk.) *Előadások Vas megye történetéről V.* Szombathely. 117–130. (Archívum Comitatus Castriferrei 4.)
- Söptei I. (2010) A Schey család Kőszegen, 1794-1883. In Mayer L. – Tilcsik Gy. (szerk.) *Előadások Vas megye történetéről V.* Szombathely. 23–28. (Archívum Comitatus Castriferrei 4.)
- Söptei I. – Mátay M. (2019) A juhok genetikája. In Mátay M. (szerk.) *Kőszegi történetek.* Kőszeg: Felsőbb Tanulmányok Intézete. 185–194.
- Szabady E. (1967) A népességtudomány fejlődése Magyarországon. *Statisztikai Szemle*, 8–9, 861–883.
- Szabó T. A. (2016) Korszakos felismerések és tévhitek a genetikában, Festetics Imre és a „genetika” fogalmi fejlődése kapcsán. *Kaleidoszkóp*, 13, 175–188. <https://doi.org/10.17107/KH.2016.13.175-188>
- Tímár L. (1992) A Magyar Nemzeti Bank hitelinformációs jelentései és a városi gazdasági elit a két világháború közötti Magyarországon. *Aetas*, 4, 73–82.
- Ungár L. (1942) Szempontok a magyar polgári osztály kialakulásának vizsgálatához. *Századok*, 7–8, 306-328.
- Wünscher F. (1943) *Tordas a Balogh Elemér szövetkezeti mintafalu.* Debrecen–Budapest: Csáthy Ferenc Egyetemi Könyvkereskedése és Irodalmi Vállalat Rt.

KELEMEN KATALIN¹

MAGÁNPRAXIS TÖRTÉNET²

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2025.2.139>

ABSZTRAKT

Magyarországon a rendszerváltás/változás gazdasági, társadalmi hatásait vizsgálók elsősorban a társadalmi rétegződés két szélső pólusán zajló eseményekre fókuszáltak, s kevesebb figyelem irányult a középosztályi karrierépítés, feltörekvés módjaira.

Esettanulmányom ilyenre példa, egy orvos-vállalkozó történetét elemzem, aki az úgynevezett „rendszer-váltó generáció” képviselője, s aki élt a történelemadta lehetőséggel, és a kilencvenes évek első felében az elsők között – amikor még főállású maszekként csak néhány fogorvos praktizált – hagyta ott az állami egészségügyet és nyitotta meg az azóta is sikeresen működő főállású magánrendelőjét.

Vajon milyen és honnan származó erőforrások segítették a boldogulását a folyamatosan zajló intézményi változások közepette?

Az interjúalany erőforrásainak leírására a Bourdieu és Coleman nyomán bevezetett tőkefogalmakat alkalmazom, mivel ezek segítségével az intézmények változása összeköthető az egyéni sikerrel, mobilitással. A siker fogalmát elsősorban a foglalkozási, munkapiaci, illetve az anyagi, jövedelmi helyzet dimenziói mentén értelmezem.

Jelen munka forrását 2023 tavaszán és 2025-ben, a szerző által több részletben, Budapesten készült (élet-út)interjú adta. Számolva a metódus korlátaival, az esettanulmányt jól alkalmazható módszer egy sokdimenziós környezetben, interdiszciplinárisan értelmezhető komplex jelenség bemutatására.

Kulcsszavak: rendszerváltás, orvos-vállalkozó, egészségügy, vállalkozói stratégia, sikeres vállalkozó

¹ ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar.

² A tanulmány az MTA-BTK Lendület „Momentum” Munkaformák Kutatócsoport támogatásával készült.

Köszönöm Apor Péter, Dupcsik Csaba, Horváth Sándor és Lászlófi Viola a kézirat korábbi változatához fűzött megjegyzéseit.

ABSTRACT

PRIVATE PRACTICE STORY

In Hungary, the economic and social effects of regime change have focused primarily on events at the two extreme poles of society, with less attention paid to other modes of career building and advancement between the two extremes. In my case study, I analyse the story of one such doctor/entrepreneur, a representative of the so-called „regime change generation”, who took advantage of the opportunity of history and was one of the first to leave the state health care system in the first half of the 1990s, when only a few dentists were practising full-time in the private sector, and opened a private practice which has been operating successfully full-time ever since. What and where did he find the resources that helped him to thrive amidst constant institutional change? To describe the resources of the interviewee, I use the concept of capital introduced by Bourdieu and Coleman, as this helps to link institutional change to individual success and mobility. I interpret the concept of success primarily along the dimensions of occupational and labour market, financial and income status. The source of the present work is a (life history) interview conducted by the author in Budapest in the spring of 2023. While recognising its limitations, the case study is a highly suitable method for presenting a complex phenomenon in a multidimensional environment, which can be interpreted in an interdisciplinary way.

Keywords: regime change, doctor-entrepreneur, health care, entrepreneurial strategy, successful entrepreneur

MAGÁNPRAXIS TÖRTÉNET

BEVEZETÉS

„Az én szakmámban elcsúszott a rendszerváltás jó pár évvel. 1993-ban alig volt magánrendelő, 1995 végén, mikor felmondtam az állami állásomat, senki nem volt teljesen maszek,³ csak néhány fogorvos”⁴ – mesélte Márton,⁵ a 67 éves orvos, esettanulmányunk főszereplője.

Márton 1957-ben született, a '80-as évek elején volt pályakezdő fiatal, majd a rendszerváltás után az első között önállósodott, több mint 30 éve van magánpraxisa.

Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy milyen tényezők összjátéka kellett ahhoz, hogy az állami egészségügy többé-kevésbé kiszámítható életpályája helyett ezt az új utat válassza és sikerrel⁶ is járja be. A még a szocializmus időszakában felnőtt Mártont vajon miféle „vállalkozói szellem” jellemezte és azt hol sajátította el? Vajon milyen és honnan származó erőforrások segítették a boldogulását a folyamatosan zajló intézményi változások közepette?

Márton történetének elemzése egyik eleme annak a kutatásnak, amelyben esettanulmányok,⁷ segítségével arra kerestem a választ, hogy a rendszerváltó generáció⁸ vállalkozó tagjai a szűkebb-tágabb környezetük által meghatározott kényszerek és lehetőségek terében hogyan boldogultak a Kádár-korszak utolsó évtizedében, majd ezekkel a tapasztalatokkal a birtokukban a rendszerváltozás után. Olyanok életútját kutatom, akik – az elitre jellemző tipikus móddal szemben⁹ – nem vettek részt a tőketulajdonosi jogosítványok újraelosztásában.

3 A maszek szót az anekdoták szerint Kellér Dezső író, konferanszié, humorista alkotta az '50-es években a magán szektor mozaikszavaként.

4 Az egyéb forrás megjelölése nélküli idézetek „dőlt betűvel, idézőjelben” a Mártonnal készített interjúból származnak. Az interjút a szerző készítette.

5 Márton nem az igazi neve az esettanulmány szereplőjének, anonimizáltam, bár ő vállalta volna saját néven is, mondván, nincs szégyellni/titkolni valója, büszke a karrierjére.

6 Tisztában vagyunk a siker, ehhez kapcsolódva a társadalmi státusz fogalmának sokdimenziós voltával, nem is kíséreljük meg annak összes szempontját meghatározni. Elsősorban a foglalkozási, munkapiaci, illetve az anyagi-jövedelmi helyzet dimenziói mentén írjuk le és értelmezzük Márton karrierjének, életpályájának alakulását.

7 Három másik eset elemzését lásd: Kelemen 2022 és 2024.

8 A változásokhoz való idomulás kényszere különböző módon érintette az eltérő generációkat. Kolosi, Tóth és Keller (2008) rendszerváltó nemzedéknek nevezték az 1951 és 1965 között születetteket, akik a rendszerváltás idején 26–40 évesek voltak, Márton is ide tartozik. Életkorukból adódóan ők voltak a kevésbé „kompromittált” nemzedék, az előző, az ún. státusváltó generációhoz (1936–1950 között születettek) képest, akiknek a tagjai már a rendszerváltást megelőzően kiforrott társadalmi státusszal rendelkeztek. A rendszerváltó nemzedék tagjai a nyolcvanas években voltak pályakezdő fiatalok, és bár a szocializmus időszakában szocializálódtak, életkorukból adódóan számukra nyíltak meg leginkább új pályák (Kolosi–Tóth–Keller 2008; Kolosi–Róbert 2004).

9 Az átalakulás irodalmában a jó pozíciók megszerzésének hangsúlyos útja a korábbi állami tulajdonrészek megszerzése a társadalmi és politikai kapcsolatok révén.

Magyarországon a rendszerváltás/változás irodalmában kiemelt figyelmet kaptak a társadalmi rétegződés két szélső pólusán zajló események.¹⁰ Kevésbé irányult a figyelem a két szélső pólus között zajló alkalmazkodás, karrierépítés vagy feltörekvés metódusaira (Laki 2001; Zentai 1999). Ezen vállalkozói életutakból tallózok, Márton története is erre példa.

Magyarországon a szocialista rendszer végig elfogadta a (kis)vállalkozók korlátozott jelenlétét, 1982 után pedig már tízezrek gyakorolhatták a vállalkozási tevékenységet.¹¹ Sokak szerint (Kolosi 2000; Szelényi–Kostello 1996) Magyarországon a piacgazdaság alapjai lényegében már a nyolcvanas években kiépültek, és az ekkor szerzett tapasztalatok előnyt jelentettek a rendszerváltást követő időszakban vállalkozók számára.

Mások viszont úgy ítélték meg, hogy a szocialista második gazdaságban szerzett rutin épphogy fékezte a piacgazdaság kiépülését.¹² „A redisztribúciós gépezet letöredezett szélei mentén keletkező gazdasági szféra piaci minősítése kétséges” (Csepeli–Örkény 1990:149), hisz e gyakorlat olyan mértékben épült az állami szektorra és szocializált a normaszegésre, a kikapuk keresésére és kihasználására, hogy az itt szerzett reflexek nem segítettek, hanem pont a modern piaci gazdálkodás kialakulásának gátjaivá váltak (Laki 1994; Kolosi 1987; Klaus–Triska 1994).

Ezen ellentmondásos értelmezés okán is érdekes, hogy a még a szocialista időszakban felnőtt generáció tagjai hogyan állták meg vállalkozóként a helyüket a rendszerváltás után.

Magyarországon a szocializmus időszakában az orvosok vállalkozásának szabadsága némileg eltért az egyéb vállalkozásokra vonatkozó szabályoktól, azonban a magánpraxis és az állami szektor tisztázatlan összemosódása és az abból adódó ellentmondásos hatások és tapasztalatok itt is meghatározóak voltak.

Annak ellenére, hogy az állami egészségügyi rendszer célja: „a mindenki számára hozzáférhető, díjtalan és magas színvonalú egészségügyi ellátás biztosítása” volt – ahogy ezt például Simonovits István volt egészségügyi miniszterhelyettes¹³ tollából is olvashatjuk az orvosegyetemi hallgatók számára 1969-ben írt jegyzetében,^{14,15} a magánpraxis intézménye a szocializmus időszakában végig megmaradt. Magánpraxist folytatni

¹⁰ Egyrészt, hogy mi történt a régi elittel, milyen mobilitási folyamatokat eredményezett az átalakulás, kikből rekrutálódott az új elit (pl. Fligstein 1996; Nee 1989; Szelényi 1994 stb.). Szintén sok elemzés készült azokról, akik a korábbi hatékonytalan struktúrák leépülése okán részben vagy teljes egészében kiszorultak a munkapiacról, ami köré korábbi életük szerveződött (pl. Ácsády 2020; Alabán 2019; Valuch 2014 stb.).

¹¹ Az 1982-es Vállalkozási Törvény lehetőséget teremtett kisszövetkezetek, jogi személyiség nélkül Pjt. (polgári jogi társaság), GMK (gazdasági munkaközösség), VGMK (vállalati gazdasági munkaközösség), illetve ISZSZCS (ipari és szolgáltató szakcsoport) létrehozására, az 1988-as Társasági Törvény pedig a jogi személyiséggel bíró társaságok alapításának lehetőségét is kizárta.

¹² Második gazdaság alatt „a munkavégző képességnek a gazdaság szocialista szektorán kívüli hasznosítási módjait, illetőleg a jövedelmek társadalmilag szervezett elosztáson kívüli újraelosztási folyamatainak összességét értjük” (Gábor–Galasi 1981:17). Például a legalizált magánszektor; a bejelentés nélküli alkalmazottak és bedolgozók; az illegális (adót nem fizető) iparűzők, szolgáltatók; a háztáji gazdálkodás; a szocialista szektor munkahelyéhez kapcsolódó lakosságijövedelem-áramlások (borravaló); a lakás-, lakrészbérbeadás stb.

¹³ 1957–1963.

¹⁴ Idézi Jobst 1994:50.

¹⁵ A Horthy-rendszer idején a társadalom 30%-ának volt egészségbiztosítása. A negyvenes évek végére, az ún. egységes társadalombiztosítási rendszer kiépítésének idejére is csak a lakosság 41%-a volt biztosított, mivel a falusi parasztságnak még a hatvanas évek elején sem volt betegbiztosítása. A parasztság csak a szövetkezesítés után lett biztosított, 1963-ban már a lakosság 97%-a részesült ingyenes egészségügyi ellátásban (Jobst 1994).

azonban csak mellékállásban lehetett, ezt a szabályozás¹⁶ közszolgálati állás betöltéséhez kötötte – egészen 1989-ig. Ebből következett a magánpraxis és az állami egészségügyi szektor összekapcsolódásának lehetősége és kényszere. Az állami egészségügy tisztázatlan módon keveredett piaci elemekkel (Jobst 1994), amely örökség a mai napig meghatározó.

A vállalkozó/vállalkozás fogalom értelmezése

A magánpraxis történetének bemutatásakor a (gazdasági) cselekvés interdiszciplináris értelmezésére törekszem, többféle közelítést is relevánsnak tartok. Ezek közül emelek ki néhányat:

A gazdaságelméleti hagyomány¹⁷ vállalkozója olyan piaci szereplő, akinek döntései a profit (bevételeinek és költségeinek különbsége) maximalizálását célozzák. A vállalkozó racionális cselekvő, környezete a piac, ahol az árak hordozzák azon információkat, amelyek a profitorientált optimalizáló döntések meghozatalához szükségesek. A főáramú ökonómia automatikus (piacra reagáló), mechanikus (optimalizáló) és teljes informáltsággal rendelkező, a termelési tényezőket kombináló vállalkozóképéhez képest az osztrák közgazdasági iskola képviselői¹⁸ új elemet vontak be a modelljükbe, amikor a föntiek mellett a vállalkozói viselkedést bizonyos személyiségtypushoz kapcsolták, a vállalkozó cselekvést nem a piacra való automatikus reakcióként, hanem a személyiség által meghatározottnak értelmezték. Náluk a vállalkozói szerep lényege az új gazdasági lehetőségek felismerése és kiaknázása.

A gazdasági cselekvés társadalmi környezetét is figyelembe vevő, weberi hagyományokra épülő gazdaszociológiai elméletek alapvetése a beágyazottság teóriája (Polányi 1976; Granovetter 1992). A társadalmi feltételek megjelenítésének másik bevett formája – a mára már a közbeszédbe is átszivárgott – társadalmi kapcsolatokat tematizáló tőkefajták értelmezése és elemzése.

Márton erőforrásainak leírására a Bourdieu (1986) és Coleman (1988) nyomán bevezetett tőkefogalmakat¹⁹ alkalmaztam, mivel ezek segítségével az intézmények változása összeköthető az egyéni sikerrel, mobilitással (Róna-Tas 1998). Az egyes tőkefajták felhalmozása és használata az intézmények által meghatározott, ám új

¹⁶ 25/1952. (III. 30.) M. T. számú rendelet.

¹⁷ Az ökonómia „fekete dobozában” nem különül el a vállalkozás és a vállalkozó, e holisztikus vagy „antropomorf” vállalatfogalom nem veszi figyelembe az őt alkotó egyéneket.

¹⁸ Az osztrák közgazdasági iskola vagy ún. osztrák iskola a főáramú neoklasszikus közgazdaságtan főbb alaptételeit elfogadó irányzat, azonban az ember gazdasági viselkedését tágabb, ha tetszik, társadalomtudományi keretekben értelmezi. Alapítása az 1870-es évekre nyúlik vissza, második generációjának emblematikus képviselője J. Schumpeter (1934), illetve később I.M. Kirzner (1973), akik a vállalkozói viselkedést elemezték (Madarász 2002).

¹⁹ Bourdieu (1998) tőkén olyan felhalmozott munkát értett, amely segítségével „az egyes aktorok vagy csoportok által külön és exkluzív módon történő elsajátításával lehetővé válik a társadalmi energia elsajátítása is” (Bourdieu 1998:155). Tipológiájában a gazdaságelméletből ismert gazdasági tőkén kívül megkülönböztette a kulturális tőkét és a társadalmi tőkét. A bourdieui fogalomrendszer elsősorban a tőkefajták konvertálhatóságára, másrészt a társadalmi struktúra tőkefajták birtoklásán keresztüli újratermelődési folyamatára hívja fel a figyelmet. Coleman (1990) a társadalmi tőkét funkciójából kiindulva értelmezte. „Nem egyetlen entitás, hanem olyan különböző entitások sokfélesége, amelyeknek két közös vonása van: mindegyik valamely társadalmi struktúra egy aspektusa és megkönnyíti e struktúrán belül az egyének bizonyos cselekedeteit. Mint a tőke többi formája, a társadalmi tőke is termelő, vagyis lehetővé teszi bizonyos, máskülönben elérhetetlen célok elérését” (Coleman 1990:302). Az ezen interperszonális relációkban található társadalmi tőke leggyakoribb formái például a kötelezettségek, az elvárások, a hatalmi viszonyok, a normák. Más meghatározások már nemcsak azt foglalják magukban, hogy a társadalmi struktúra hogyan támogatja (mint Colemané), hanem azt is, hogy hogyan korlátozza vagy téríti el az egyén célkövető viselkedését.

A társadalmi struktúrához kötődő, illetve a kapcsolatokban meglévő tőkefajták tapadosságuk miatt felfoghatók az egyén „tulajdonaként” is (Grabner–Stark 1996; Róna-Tas–Böröcz 1997).

intézmények megjelenésekor az egyes tőkefajták értéke megváltozik. Ilyenkor az egyének felhalmozott tőkéjüket más tőké(k)re konvertálhatják,²⁰ bár a tőkefajták különböznek átruházhatóságuk, megszerezhetőségük, tartósságuk, oszthatóságuk, átválthatóságuk stb. szempontjából (Róna-Tas 1998; Vedres 1997).

A társadalmi környezetben rejlő erőforrások, a kulturális és társadalmi tőkék jelentősége különösen releváns egy olyan időszakban/környezetben, ahol a gazdasági szereplők gazdasági tőkével szűkösen rendelkeztek, így a „rendszerátváltó generáció” képviselőjének karrierjét vizsgálva is. Az esettanulmány szereplője rendelkezett olyan speciális, relatíve ritka kulturális tőkével,²¹ amit az intézmények változásai felértékeltek, s ami – a társadalmi tőkéje segítségével – magánpraxisának beindulását segítette.²²

Nem lehet eltekinteni a strukturalista-funkcionalista hagyományú institucionalista közelítéstől sem, ahol az intézmények történetének megismerése a múltból eredő strukturális kötöttségek megértését célozza. Magyarországon – többek között – Laki (1998) vizsgálta, hogy a szocializmusban a hatalom milyen teret biztosított a magángazdálkodás számára, milyen kötöttségek között működhetek az önállók, illetve válaszként milyen vállalkozói magatartásformák váltak tipikussá.

A rendszerváltás és/vagy átalakulás folyamatába beágyazódott magánpraxis történetének bemutatásakor tehát csakúgy adekvát a piaci környezetre reagáló közgazdasági megközelítés, akár a vállalkozó személyiségére fókuszáló „osztrák iskola” aspektusa, vagy a tágabb társadalmi környezet, társadalmi feltételek, a múltból eredő, mozgásteret behatároló strukturális kötöttségek szerepének megismerése, csakúgy a történeti szempontok beemelése az elemzésbe.

Az esettanulmányban mindezen nézőpontokat igyekszem érvényesíteni.

MÓDSZERTAN; ÉLETÚTINTERJÚ, ESETTANULMÁNY

Jelen munka forrása az az (életút)interjú, amely 2023-ban (több részletben) és 2025-ben (egy alkalommal)²³ Budapesten készült.

Az interjúvezetési módszerek sokféle technikája közül a kérdező arra törekedett, hogy minél kevesebbet beszéljen, hagyja a megkérdezettet „történeteket mesélni”, hogy a szereplő narratív identitása is minél jobban kirajzolódhasson.

Egy interjú szövege a múlt emlékeinek a jelen perspektívájából való elbeszélése, azaz általa nem tudjuk a múltbeli eseményeket „objektíven” megismerni, csak az alany narratív identitásán keresztül, mint egy társadalmi jelenség – az adott időszakhoz való alkalmazkodás – individuális reprezentációjaként (Kovács 2007, 2011; Immler–Kovács 2022). Így az egyéni életúton, élettörténeten túl a szereplő által konstruált értelmezések is a megismerés tárgyává válnak. E látásmód az egyén társadalmiságára is fókuszál, arra, hogy hogyan látja társadalmi létét (Rosenthal 1993). A múlt ezen értelmezése során az elbeszélő nem a tények passzív letéteményese, nem a folyamatok elszenvedője, hanem aktív szereplő, aki eldönti miként reprezentálja saját magát (Jensen-Welzer 2003; Horváth 2021).

20 Hankiss (1989) koncepciójában hangsúlyos a tőkekonverzió szerepe az elit folytonosságának megőrzésében.

21 Gazdasági tőkével – mint a legtöbben – nem.

22 Idővel mások is igyekeztek alkalmazkodni az intézményi változásokhoz, azaz piacképes tudást szerezni, felhalmozni, így szereplőnk kezdeti előnye később változott.

23 Kiegészítendő a 2023-as interjút.

Egy interjú szituációban az alany identitásán túl az interjút készítő perspektívája is megjelenik (Holstein–Gubrium 2013). A kutató már a kutatási kérdés meghatározásával szubjektív elemet visz a kutatásba, a kérdések már eleve lehatárolják a valóság kutató általi értelmezhetőségét, azaz befolyásolják a kutatási eredményt (Vajda 2003)

Nem szeretnék a továbbiakban hosszan belebonyolódni abba az episztemológiai vitába, hogy mennyiben vagyunk saját világunk, nyelvünk, fogalmaink „rabjai”, mennyiben tudjuk rekonstruálni vagy mennyiben mi konstruáljuk valóságot²⁴ (pl. Szijártó 2006; Bögre 2020, 2024). Egyetértek azzal, hogy „*nincs semleges tudás, mert akik létrehozzák, kutató és kutatott, intézmények és közösségek, mind társadalmi, hatalmi viszonyokba ágyazott, érdekek és értékek vezérelte aktorok*” (Gárdos–Kovács–Vajda 2020:129). Ennek tudatában elemzem Márton történetét.

Megítélésem szerint az (életút)interjú, illetve az abból készült esettanulmány a fönti korlátok ellenére is jól alkalmazható módszer egy sokdimenziós környezetben, interdiszciplinárisan értelmezhető komplex jelenség vizsgálatára.

Az esettanulmány mint módszer egy történet, jelen esetben Márton reprezentációjának a szűkebb tágabb kontextus ismeretében való értelmezésére törekszik. Ehhez nem spórolható meg a kontextus, a szereplő környezetének, tehát a kor politika-, gazdaság-, kultúr- és mentalitástörténeti vonatkozásainak ismerete és hivatkozása sem.

A pozitivista kutatások oksági logikájából kiindulva az esettanulmányt gyakran érte az a vád, hogy részleges, nem ad lehetőséget általánosításra, elméleti relevanciájú következtetések levonására. Érvényességi köre szűk, mivel csak egy vagy kisszámú esetre vonatkozik.²⁵ Ma már a módszertani pluralizmus jegyében többféle logika elfogadott, az eszközök nem versenytársai, hanem kiegészítői egymásnak (Molnár 2013, Takács 2017).

Egy eset adott kontextuson belüli megértése olyan tudással szolgálhat, ami tovább árnyalhatja addigi ismereteinket, illetve akár hipotézisek megfogalmazását is lehetővé teheti.

Azt is ki kell használnunk, hogy a rendszerváltó generáció tagjai, akik megéltek egy történelmi léptékű totális átalakulást, ma még itt vannak velünk, ma még tudjuk kérdezni őket.

²⁴ A pozitivista/posztpozitivisták kontra konstruktivisták/narrativisták vita jó összefoglalóját adja Bögre 2024:36–47.

²⁵ Az esettanulmány mint módszer nem azonos a mikrotörténet fogalmával, utóbbit elsősorban a tárgya határozza meg, ami „*többszöri és ismétlődően maga a mindennapi élet és annak szereplői, az átlagemberek, az ő tárgyi világuk, életgyakorlatuk és mentális univerzumuk: vagyis csupa banalitás, történelem alatti jelenség, ha történelmen csak és kizárólag a mindenkori elitet, az államok politikai létét megszabó eseményeket és intézményeket értjük*” (Gyáni 1997:151). Egy mikrotörténet relevanciája abban rejlik, hogy az „*az adott helyen és időben a történetileg elérhető lehetséges megvalósulása*” (Gyáni 1997:1).

„Belém nevelték, hogy nem vagyok része a rendszernek, hátrábbról indulok, mint a többiek, így többet kell teljesítenem.”

SZÁRMAZÁSI CSALÁD, GYERMEKKOR

Márton apai nagyszülei mindketten a tanuláshoz kedvező hátrányos/kívülálló helyzetükből való integrálódásukat. Az apai nagypapa a szegény árva fiú státuszából, az apai nagymama a törvénytelen gyermek státuszából indult.

Márton apai nagyapja egy Zala vármegyei faluban volt körjegyző. Kiemelkedését a helyi uraság jóindulatának köszönhetette, aki taníttatta a szegény és árva fiút, így érettségizhetett le. Az apai nagymama,²⁶ a helyi pap törvénytelen gyermeke, tanítónő lett. A tanulás mobilitásban betöltött szerepét az apai nagyszülők „saját bőrükön” tapasztalták, így nem meglepő, hogy mind a négy gyermeküket taníttatták. A legkisebb gyermek, Márton édesapja orvos, bátyja jogász, a két lány tanítónő lett. Innen, az apai nagyszülőktől ered az a beállítódás, amelyet Márton is „örökölt”, miszerint kívülállóként csak kiemelkedő egyéni teljesítménnyel lehet boldogulni.²⁷

Márton bácskai (kántortanító, iskolaigazgató) felmenőkkel bíró édesanyja építőipari technikumot végzett, és férjhezmenetele után (20 évesen) háztartásbeli lett. Pécsett találkozott a helyi honvéd kórház (ide helyezett) fiatal orvosával (Márton apjával), akivel egy nővértől bérelt, a főbérlet szobájától egy függönnyel elválasztott alkóvban²⁸ kezdték meg közös életüket. Később a honvédség saját lakást biztosított a fiatal párnak, amit azután is megtarthattak, miután Márton édesapja megvált a honvédségtől és a megyeszékhely kórházának fül-orr-gégésze lett.

Édesapja maszekban is rendelt; állami egészségügy – felemás piaci viszonyokkal

Márton apja kórházi főállása mellett már a hatvanas évek elejétől, *„amikor még ritka jelenség volt”,* maszekban is rendelt (minden hétköznap délután/este). A magánrendelő a lakásukon működött, a rendelés alatt Márton édesanyja látta el az asszisztensi feladatokat, és ő tartotta rendben a rendelőként funkcionáló szobát (is).

Egy kisvállalkozás társadalmi tőkéi között a leggyakoribb a család támogatása, szolidaritása, a család anyagi forrásainak és munkaerejének hasznosítása (Kuczi 1996). Márton édesapjának praxisa esetében a lakás használatán túl a családon belüli hagyományos nemi szerepekhez kötődő munkamegosztást átemelték a vállalkozásba is, a vállalkozás mintegy kiterjesztett háztartásként működött.

A betegek az előszobában kialakított váróban várakoztak, ahonnan a család egyetlen WC-je is nyílt. Így a gyermek Márton délutánonként udvarias mosolyok és köszönések között tudta csak megközelíteni a mellékhelyiséget. (A megközelítések számát igyekezett minimalizálni.)

A magánrendelő eszközeit az édesapa egy kolléga hagyatékának megvásárlásával szerezte be. Ez nem igényelt különösen nagy befektetést – fül-orr-gégész lévén – az eszközpark néhány kézi műszerből és egy sterilizáló készülékből állt. Nagyon drága műszerek akkor még nem voltak, és jóval kevesebb előírás szabályozta a magánrendelés működési feltételeit. Magánpraxist csak mellékállásban lehetett végezni, a magánrendelés

²⁶ Bár volt kapcsolata az édesapjával, az édesanyja nevét viselte. Ő és aztán gyermekei is, többek között Márton édesapja, csak „bácsinak” szólították a pap apát/nagypapát.

²⁷ A nemzedékről nemzedékre átörökölt értékek, habitus szerepéről a gazdasági cselekvésben lásd: Szelényi–Manchin 1988.

²⁸ Ablaktalan hálófülke.

és a kórházi főállás összekapcsolódott, a magánrendelőben nem elvégezhető tevékenységet, például egy műtétet, Márton édesapja (is) a kórházban bonyolította le.

A szocializmus időszakában a magánygyakorlatot is folytató orvosok kizárólag járóbeteg-ellátást végezhetek, ahol azonban

- nem volt mögöttük kórházi háttér,
- nem tudták elvégezni a szükséges műszeres vizsgálatokat (röntgen, labor stb.),
- nem konzultálhattak azonnal más szakorvosokkal.

Mindezeket csak az állami egészségügyi intézetekben tudták megoldani, így kialakult az a gyakorlat, hogy az orvos a magánpraxis betegeit is az állami egészségügyi intézet(ek)ben látta el; munkaidőben, adómentesen, az intézmény felszerelésének és asszisztenciájának díjtalan igénybevételével, és a hálapénz az állami intézményben bonyolított magánpraxis díjává vált. Az állami egészségügy tisztázatlan módon fonódott össze a magánpraxisokkal (Jobst 1994).

A hálapénz, a paraszolvencia²⁹ fogalma többféle jelenséget is magába foglalt a hazai egészségügyben (Kornai 1998):

- Egyrészt, mikor a beteg vagy a hozzátartozója adott az orvosnak (vagy ez egészségügyi személyzetnek) pénzt az ingyenesen járó szolgáltatásért – a gondosabb ellátás reményében.
- Másrészt a magánpraxis keretében adott díj azon hányada, ami után az orvos nem adózott.
- A kettő összemosódott, mikor a magánpraxisban fizetett díj ellenében a beteg az állami keretek között kapott privilégiumokat.

A magyar egészségügyi rendszert a szocializmus évtizedeiben (is) az alulfinanszírozottság jellemezte, s az ebből adódó hiány is elősegítette a hálapénz intézményesülését.

Ha a páciens magánorvoshoz fordult, vagy hálapénzt fizetett a gondosabb ellátás reményében, az ellátását gyakorlatilag duplán fizette meg. Kialakult az egészségügy „duális struktúrája”, az állami egészségügy intézményrendszerén belül a félillegális, hálapénzen alapuló magánszektor. Állami egészségügy – felemás piaci viszonyokkal (Orosz 1998).

A hálapénzt az orvostársadalom és a lakosság is szükséges rossznak ítélte, amivel megtanult együtt élni (Bognár–Gál–Kornai 1999). E gyakorlat fenntartásának okát Jobst (1994) gazdasági és politikai kontextusban értelmezte; egyrészt így alacsonyan lehetett tartani a béreket, másrészt az orvostársadalom megbélyegzése, morális aláásására is alkalmas volt. Egyfajta sajátos „alku” volt a hatalom és az orvostársadalom között. A hálapénz révén mind a beteg, mind az orvos kilépett a rosszul működő állami egészségügyi rendszerből, a beteg nem hitt az ingyenes kezelés eredményességében, jobb bánásmódot remélt, közben az orvosi hivatás nimbusza sérült az elfedett piaci viszonyok miatt, viszont az orvos jövedelemhez jutott, korrigálta a fizetését, és haszonélvezője lett a rosszul működő egészségügyi rendszernek (Losonczy 1986; Orosz 1986).

A hálapénz révén a beteg is, az orvos is autonóm módon döntött; *„a döntés a külön pénz fizetésére mégiscsak a beteg egyfajta szuverenitásának³⁰ kifejeződése, az, hogy az orvos elfogadja, ennek a szuverenitásnak, kettőjük sajátos »magánkapcsolatának« elismerése”* (Losonczy 1986:128).

²⁹ Orvosi körökben ez a kifejezés terjedt el (Kornai 1998).

³⁰ Ez különösen fontos egy olyan rendszerben, ahol nincs szabad orvos- és kórházválasztás, hanem a területileg illetékes helyen/úton veheti igénybe az állampolgár az ingyenes egészségügyi ellátást.

Ugyanakkor a deklarált ingyenesség és a hálapénz létezésének ellentmondása okán hitelüket veszítették az olyan értékek, mint a társadalmi szolidaritás vagy az egészségügyi ellátáshoz való egyenlő hozzájárulás (Orosz 1986).

Míg a gazdaság egyéb területein a piaci szocialista reformok időszakában a szürkegazdaság terebélyesedett el, addig az egészségügyben a hálapénz létezése és demoralizáló hatása gátolta a korrekt egészségügyi magánvállalkozások fejlődését (Kornai 1998).³¹

A hálapénz megoszlása nem volt egyenletes, voltak olyan szakterületek, ahol ritkán és csak kis összegben fizettek, máshol szinte mindig mindenki, jelentős összegeket. Szokás volt fizetni, ha az orvos kiment a beteg lakására, illetve műtét esetén. Azaz a hálapénz legnagyobb részét a fekvőbeteg-ellátásban fizették (Bognár–Gál–Kornai 1999). A hálapénz azonban nem az egyetlen „fizetőeszköz” volt az egészségügyi árnyékgazdaságban, volt/van egy – a lakosság megítélése szerint – még a hálapénznél is keményebb valuta: a protekció (Bognár–Gál–Kornai 1999).

A szocializmus hiánygazdaságában a hetvenes, nyolcvanas években Budapesten és a nagyvárosokban a lakásrendelők egyre szaporodtak, *„ezekre azonban mind a praktizáló orvosok, mind a betegek az állami egészségügyet kiegészítő kisipari tevékenységként tekintettek”* (Lantos 2018:286).

Kádárkori jólét, iskolák, tanulás

Márton édesapja magánpraxisának beindítása után a család kimondottan jó anyagi körülmények között élt. 1959-ben vették meg az első személygépkocsijukat (ekkor még kölcsönből), akkor, amikor még egyáltalán nem volt természetes, hogy egy család autóval rendelkezzen.³² Csakúgy, mint ahogy a nyaralás is privilégiumnak számított, a legtöbb esetben külföldön, amikor lehetett, „nyugaton”.³³ Az 1968-as olaszországi nyaralásukra Márton – aki akkor 11 éves volt – ma is jól emlékszik.

Emlékei szerint édesapja németül,³⁴ angolul és franciául is értett (valamennyire), követte az idegen nyelven elérhető sajtót és a szakterületéhez kapcsolódó szakirodalmat. Felnőttként is próbálta fejleszteni nyelvtudását, angolórát is vett egy magántanártól. Ez nem volt szokványos, a nyolcvanas évekig erőteljesen elszigetelt országunkban nagyon alacsony volt a nyelvtanulási motiváció és a nyelvtudás.³⁵

A szülők Márton esetében is kimondottan erős hangsúlyt helyeztek a nyelvtanulásra, a nyelvismeretre.

31 Az „ingyenes” egészségügyi ellátásért fizetett hálapénz tipikusan szocialista, illetve posztszocialista – és kínai – jelenség, Magyarországon kívül Romániában, Bulgáriában és Lengyelországon volt a legelterjedtebb (Kornai–Eggleston 2004).

32 Magyarországon az ötvenes évek elején a személygépkocsikat államosították, a Rákosi korszakban az autóbirtoklás kivételes jog volt. 1956 után alakult ki az autóelosztás központi rendszere, amely nagyjából a Kádár korszak végéig jellemző volt. 1957-től nyílt meg a lehetőség arra, hogy magánszemélyek személygépkocsit vásárolhassanak. A hatvanas és a hetvenes években még luxuscikknek számított az autó, a nyolcvanas évekre vált viszonylag általános terméké (Karlaki 2008; Valuch 2007).

33 A szocializmus időszakának elején kevesek kiváltsága volt a külföldi utazás. A hetvenes évektől a szabályok némileg lazultak, de a hatóságok továbbra is élesen elhatárolták a keleti (baráti), illetve a nyugati (imperialista) országokba történő utazást. A keleti szocialista országokba ekkortól korlátozások nélkül lehetett utazni (az 1972-ben bevezetett piros útlevéllal), míg a nyugati utakhoz szükséges kék útlevelet, illetve a nyugati határátlépéshez szükséges engedélyt csak jóval nehezebben, szűkebb körben, azt is legfeljebb csak háromévenként lehetett megkapni (Tóth–Péter 2018).

34 A II. világháború alatti orvosképzést egy időre áttelepítették Németországba.

35 1960-ban a magyar lakosság 4%-a beszélt németül, 0,4%-a angolul. Az 1960-as népszámlálás adatai alapján (Vágó 2007).

Német nyelvű óvodába, majd általános iskolába járaták, 11 éves korától „cseregyermekként”³⁶ három nyáron át kiküldték az NDK-ba egy-egy hónapra nyelvet tanulni, majd később Angliába is.³⁷ Megjegyzem, 11 évesen egy hónapot idegenek között eltölteni nagyfokú önállóságra vall, és – emlékei szerint – Márton némi pityergés ellenére összességében jól érezte magát, szívesen ment a következő évben is.

Mindezek mellett magántanárnál is tanult, nemcsak németül, hanem angolul és oroszul is. Úgy emlékszik, a magánórák még a jómódú család számára is drágák voltak, de a szülők erre nem sajnálták a pénzt. Mire érettségizett (1975), már rendelkezett német és angol nyelvvizsgával. Később oroszból is levizsgázott, amit a már felnőttként, önszorgalomból megtanult francia (és olasz, igaz, ez utóbbiból már nem vizsgázott le) követett.³⁸

Szülei, ha formálisan nem is – bár apja 1956-ban a munkástanács elnöke volt a kórházban³⁹ –, informálisan, magánemberként szemben álltak a politikai rendszerrel, nem voltak az államszocializmus hívei. Édesapjának korai magánpraxisa valószínűleg nemcsak a magasabb jövedelem elérését célozta, hanem a rendszertől való függetlenedés vágya is motiválta. Többek között az autonómiára való törekvés⁴⁰ jeleként is értelmezhetjük az idegen nyelvek elsajátítását.⁴¹

E politikai szembenállás okán is ítélték a fiukat érdeklő jogász/ közgazdász pályát túl veszélyesnek,⁴² túl politikaközelinek, és terelték a – politikailag semlegesnek tekintett – orvosi pálya irányába, így Márton az érettségi után a Pécsi Orvostudományi Egyetemen folytatta tanulmányait.

A nagyszülőktől ívelő útmutatással, miszerint tanulni kell és jól teljesíteni, mert ez a boldogulás útja, ő is azonosult. *„Belém nevelték, hogy nem vagyok része a rendszernek, hátrábbról indulok, mint a többiek, így többet kell teljesítenem, például, ha egyetemre akarok kerülni”* – emlékezett Márton.

Szülei azon elvárása, hogy diplomát szerezzen, számára is magától értetődő volt. Az iskoláiban mindig kiválóan teljesített, ebből adódóan a tanárai egy részével nagyon jó volt a viszonya, némelyekkel viszont feszült.⁴³ A jó tanulóval szembeni bizalom alkalomadtán elvárásokkal is járt, például az általános iskola *„igazgató elvtársának”* gyermekét szerinte azért ültették mellé, hogy tudjon súgni neki.

Általános iskolába a pécsi tanárképző főiskola gyakorló iskolájába járt német tagozatra. Már egyetemista korában történt, hogy alsó tagozatos tanítónője, akit nagyon szeretett, szerepelt egy rádióműsorban, ahová Márton is meghívást kapott, mint egyik kedvenc volt tanítvány. Az ő számára itt, ebből a beszélgetésből de-

36 Nyelvtanulás végett, kölcsönösségi alapon, idegen ajkú családhoz más vidékre küldött gyermek. Ez Márton esetében minden nyáron két hónap idegen nyelvű környezetet jelentett, hisz egy hónapig ő vendégeskedett külföldön, majd egy hónapra a cseregyerek érkezett hozzájuk.

37 Márton szülei orvosismerősökön keresztül tudták megszervezni gyermekük NDK-beli és angliai fogadását.

38 Később közalkalmazott orvosként nem kis feltűnést keltett kollégái körében, hogy három felsőfokú (angol, német, francia) és egy középfokú (orosz) nyelvvizsgálja után kapott nyelvpótlékot.

39 Ennek később nem lett semmilyen következménye.

40 Például a nyugati sajtóból való informálódás is.

41 A legtöbb volt szocialista országban, így Magyarországon is *„1989 előtt az angol és más ’nyugati nyelv’ ismerete olyasféle intellektuális kalandnak minősült, mint az, ha valaki hangszerezen játszott, tudott keringőzni és polkázni, vagy verseket olvasott”* (Healey 1993:13), politikai kontextusban pedig *„a felforgató tevékenységek határát súrolta”* (Gill 1993:15).

42 Édesapja jogász testvére a háború alatt hadbíró volt, majd otthagyta a pályát és lakatosként élte le az életét.

43 A feszültség például abból adódott, hogy gimnazista korára némelyik angoltanáránál jobban beszélt angolul, amit jelzett is, kijavítva a tanárok hibáit.

rült ki, hogy tanító nénije túlélte Auschwitzot. A tanítónő története nagyon megrázták, nagy hatással voltak rá: „így lettem filozemita” – mondta.

A patinás pécsi Leőwey Klára Gimnázium angol tagozatán⁴⁴ érettségizett, ahol emlékei szerint kissé különnek számított az osztálytársak között, például azért, mert sokat olvasott (szépirodalmat), ráadásul főleg idegen nyelveken. Ennek ellenére úgy érzi, nem szigetelődött el, voltak az osztálytársak között barátai, akikkel délutánonként is összejártak. Úgy gondolja, nyitott volt mindenki iránt, de távol állt tőle a konformizmus, hogy bármit elfedjen, titkoljon a többiekhez igazodás, megfelelés okán, ha tetszik autonóm módon viselte eminensségét.

Iskolái közül az egyetemen érezte magát a legjobban, az ottani közösség szemében volt műveltsége, nyelvismerete leginkább érték, nem pedig furcsaság.

Megítélésem szerint az autonómiára való törekvése meghatározó lett később, mikor a magánpraxist választotta az állami egészségügy grádicsai helyett.

Nyitottságát pedig többek közt tetten érhetjük abban is, hogy felnőtt életének hobbjai, luxusa az utazás lett, minél több kultúra megismerése.

A tanulásban mindig is motivált Márton a középiskola után az egyetemen is kiválóan teljesített, nemcsak a vizsgákon, hanem TDK-versenyeken is. Kiemelkedő teljesítménye miatt már egyetemistaként invitálták, hogy lépjen be a pártba,⁴⁵ amit udvariasan, de konzekvensen elutasított.⁴⁶ Otthonról hozott értékeit egyetlen iskola sem írta felül.

PÁLYAKEZDÉS AZ ÁLLAMI EGÉSZSÉGÜGYBEN

Szakmai szempontból az orvosi pályát – a legmagasabb presztízzsel rendelkező és a legtöbb tudás megszerzését biztosító – fekvőbeteg-intézményben kívánatos kezdeni (Bánlaky–Kérész–Solymosi 1981), így történt ez Márton esetében is. Specializálódásában szerette volna – a számára példakép – édesapját követni, azaz fül-orr-gégészeten elhelyezkedni, ez azonban elsőre nem sikerült, így az egyetem elvégzése után a Pécsi Gyermekklinika rezidens⁴⁷ gyermekgyógyászként indult a karrierje 1981-ben. Első munkahelyére jó iskolaként emlékszik, ahol nagyon sokat tanult.

Magánéleti okokból – időközben megnősült, szintén orvos felesége Budapesten szeretett volna pszichiáter rezidens képzésen részt venni – Budapestre költözött (1984), és az egyik budapesti gyermekkórház gyerekgyógyászként helyezkedett el. Két évig, mielőtt státuszt kapott a kórház fül-orr-gégészeti osztályán,⁴⁸ több más osztályon is megfordult. Az ebből adódó horizontális orvosi ismereteket, tapasztalatokat és az ekkor szerzett szakmai/emberi kapcsolatokat fontosnak tartja a mai napig. Persze megismerkedett a kórházi kötött hierarchia, az orvosi szakmai rend árnyoldalaival is, amely szerint egy orvos a fölérendelt orvostól engedelmességi függőségben létezik, annak kiszolgáltatott (Losonczi 1986:167). Volt olyan osztály, ahonnan

44 1956-tól lett nemzetiségi német, 1970-től pedig angol tagozat.

45 Mármost az (1956 és 1989 közötti) egyetemenbe, az MSZMP-be (Magyar Szocialista Munkáspárt).

46 Márton emlékei szerint a Pécsi Orvostudományi Egyetem volt a „vörös orvosi egyetem”, mely jelzőt az ott folyó aktív politikai tevékenység révén „érdemelte ki”.

47 Rezidens: olyan (orvosi egyetemet végzett) orvos, aki még nem rendelkezik szakvizsgával, de megkezdte valamely szakirányban a képzését.

48 Ekkor ürrült státusz, amit megpályázhatott.

azért „menekült el”,⁴⁹ mert szembesülnie kellett az inkompetens osztályvezető által elkövetett műhibával, majd annak eltussolásával.⁵⁰

Az intézményi környezetet tekintve a rendszerváltozás után is megmaradt az állami egészségügy makrogazdaságban elfoglalt alárendelt szerepe, pénzügyi pozíciója a költségvetésben pedig egyre romlott. „Az egészségügy duális struktúrája is fennmaradt, tovább éltetve a hálapénzt, a hatalom és az orvostársadalom közötti »alku« intézményét, ami egyben az egyik fő akadályozó tényezője lett a kiegészítő biztosítások piaca kialakulásának is” (Orosz 2008:12).

Igaz, már 1989-ben megkezdődött a szolgáltatói és finanszírozási oldal szétválasztása: 1989-ben került az állami költségvetésen kívülre a Társadalombiztosítási Alap, amely 1992-ben vált szét Nyugdíjbiztosítási Alapra és Egészségbiztosítási Alapra. 1993-ban született törvény az Országos Egészségbiztosítási Pénztár és az azt irányító Egészségbiztosítási Önkormányzat létrehozásáról. Azaz, a dominánsan állami tulajdonban lévő szolgáltatók finanszírozása formailag⁵¹ kikerült a költségvetés hatálya alól (Kornai 1998; Losonczi 1998).

A legnagyobb egészségügyi szolgáltatók továbbra is a közkórházak és a köztulajdonú rendelőintézetek maradtak, a legnagyobb vevő a TB. Kevés volt az egyértelműen piaci jellegű kapcsolat a magánszolgáltatók és a saját zsebből fizető magánbetegek között.

1993-tól vált lehetővé az önkéntes egészségbiztosítási pénztárak alapítása, 1997-ben 30 ilyen pénztár működött 5436 taggal (Kornai 1998:100). Összehasonlításképpen: a TB-ellátásra jogosultak köre ekkor több mint 7 millió fő volt, azaz a magánbiztosítottak aránya az 1%-ot sem érte el.

Visszatérve a rezidens Márton történetéhez, végül három területen szerzett szakvizsgát: gyermekgyógyászként, gyermek fül-orr-gégészként, illetve felnőtt fül-orr-gégészként is. Megítélése szerint nem egyedi, nem ritka, hogy egy orvosnak két vagy akár három szakvizsgája is van.

MAGÁNRENDELÉS – MELLÉKÁLLÁSBAN, MAJD FŐÁLLÁSBAN

1986-ban Márton korán megözvegyült édesanyja is Budapestre költözött, hogy közelebb legyen egyetlen gyermekéhez. A rendszerváltás környékén egy családi összejövetelen a rokonok a mamának vetették fel, hogy a fia vajon miért nem nyit egy magánrendelőt. A mama az – apai minta nyomán kézenfekvő – ötletet⁵² közvetítette Mártonnak, illetve a rendelő helyszínéül lakásának egyik szobáját is felajánlotta.

A mellékállású magánrendelés 1993-ban nyílt meg édesanyja lakásán. Az apai példa tapasztalatainak birtokában ez nem volt ismeretlen szituáció egyikük számára sem. Márton úgy gondolta, úgyis rendszeresen látogatja édesanyját, így praktikusán a látogatások némi mellékjövedelem szerzésével is együtt járnak. Azaz, csakúgy, mint édesapja idejében, a családi erőforrások és szerepek belesimultak a magánpraxis keretei közé. A helyszínen és az anyai segítségen⁵³ túl rendelkezésére álltak édesapja műszerei is, azaz komolyabb befektetésre nem volt szüksége a magánrendelés indításához.

49 Ha a „hűség” morálisan elfogadhatatlan, a „tiltakozás” nem lehetséges, csak a „kivonulás”, azaz odébbállás marad (Hirschman 1995).

50 Lásd az „orvosi rendi összetartás” elemzését: Losonczi 1986:147–151.

51 Azért formailag, mert a kormány törvényi kötelezettsége kifizetni az egészségügyi pénztár deficitjét. (1992. évi államháztartási tv. 1996. évi módosítása, *Magyar Közlöny*, 1996. december 21.) (Kornai 1998).

52 Márton és édesanyja csodálkoztak is, hogy ez eddig nekik nem jutott eszükbe.

53 Takarítás, az ajtó kinyitása, esetleg asszisztálás stb.

„Csak az volt a kérdés, honnan és hogyan lesznek páciensek”, a kliensek rekrutációja

A „hólabda” a főállásától, a kórházból indult. A kórházban egy másik osztályon dolgozó kolléganő konzultációt kért tőle egy amerikai kislány betegségével kapcsolatban. A sikeres kezelésen túl a kislány szülei boldogok voltak attól is, hogy (végre) angolul tudtak kommunikálni gyermekük betegségéről egy orvossal. Annak is örültek, hogy ez az orvos közvetlenül is elérhető a magánrendelésén, nem kell megküzdeniük a kórházi szervezet általában idegen nyelven nem beszélő tagjaival, például a portással, a telefonközpontossal stb.

Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés alapvető feltétele, hogy a beteg megfelelően tudjon kommunikálni az egészségügyi szolgáltatóval (Perkins 2003). „A kommunikáció magában foglalja az információcserét, lehetőséget ad a betegnek arra, hogy tájékozott bejegyzését adja a kezeléshez, és szükséges ahhoz is, hogy létrejöjjön az az orvos-beteg kapcsolat, ami bizalmi viszonyon alapul” (Gellér 2012:31). A nyelvtudás hiánya alacsonyabb szintű ellátáshoz vezethet, és veszélyeztetheti az ellátás folyamatosságát is (Dauvrin 2012).⁵⁴ Az alulfinanszírozott magyar állami egészségügy esetében a külföldi betegek megfelelő kommunikációjának feltételei – nem meglepő módon – akkor sem voltak biztosítva.

A kommunikáció fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni, hatékony gyógyítás nincs megfelelő kommunikáció nélkül. Az információs aszimmetriából⁵⁵ adódóan is kiszolgáltatott beteg orvosba vetett bizalma nélkülözhetetlen az együttműködéshez, például azért, hogy az orvos is hozzájusson a diagnózist megalapozó információkhoz (Pilling 2008).⁵⁶

Az említett sikeresen kezelt kislány az úgynevezett amerikai iskolában⁵⁷ tanult, ahol aztán Márton neve kézről kézre járt a szülők között, majd felkerült az iskola által ajánlott orvosok listájára.

A külföldiek hozzáférését egy másik ország egészségügyi rendszeréhez a nyelvi akadályokon túl elvileg tovább nehezíthetik a kulturális különbségek, a páciensek eltérő betegségtudata, illetve a hátrányos szociális helyzete (Priebe et al 2011). E problémák Márton (potenciális) páciensei esetében nem voltak jellemzőek. Páciensei jórészt a rendszerváltás után Magyarországon munkát vállaló diplomatákból, külföldi cégek magyarországi leányvállalatainak képviselőiből, illetve családtagjaikból álltak, akiknek anyagi/jövedelmi helyzete, lehetőségei felülmúlták a hazai átlagot, pont ezért jelentettek fizetőképes keresletet a szolgáltatása számára.

54 Ha fennállnak a nyelvi akadályok, akkor a betegek sokkal gyakrabban veszik igénybe a sürgősségi ellátást, és kevésbé az alapellátást (Dauvrin 2012).

55 A közgazdaságtan az információs aszimmetriát a piaci kudarcok közé sorolja, azaz az olyan helyzetek közé, amikor hatékonyságvesztés lép(het) fel. Információs aszimmetriáról akkor beszélünk, ha a tranzakcióban részt vevő felek egyike több vagy pontosabb információval rendelkezik, mint a másik. Ez azért rossz, mert fennáll a veszélye annak, hogy nem a leghatékonyabb döntéseket hozzák meg a felek, például az orvos-beteg kapcsolatban a beteg alulinformáltsága miatt könnyebben kaphat szükségtelen, rossz minőségű és/vagy túl magas költségű szolgáltatást (Samuelson–Nordhaus 2012).

56 Az orvos és a beteg (betegségre vonatkozó) tudásának különbsége hatalmi egyenlőtlenségeket is implicál, amely a konkrét orvos-beteg interakciókban jelenik meg változatos, de tipikus mintákban megragadható módon. E viszonyokat, mintákat az orvos és a beteg mikroszociológiai jellemzői és makroszociológiai környezete is befolyásolja. Az orvos-beteg hatalmi aszimmetria erősebb volt a szocializmus időszakában, amit az egyoldalú, redukált, az orvos által dominált kommunikáció jellemzett. Azóta egyre inkább elterjedt a kétoldalú, a páciens és a hozzátartozóit partnernek tartó kommunikációs stílus – legalábbis – igénye (Dupcsik 2020). Fischer (2016) esettanulmánya a rendszerváltás időszakában az egészségügybe, az orvosokba vetett bizalom megingását dokumentálja.

57 Az amerikai iskolát (*American International School of Budapest*) 1973-ban alapította az Amerikai Egyesült Államok budapesti nagykövetsége az USA Budapestben dolgozó diplomatainak gyermekei számára. Az iskolába járó diákok köre azóta bővült, több Magyarországon működő nemzetközi cég és nagykövetség is ide küldi dolgozóinak gyermekeit, illetve a tanulók közt fellelhetők a magyar elit gyermekei is.

Márton így ismerkedett meg a finn Tetra Pak vezérigazgatójával (gyermeke az amerikai iskolába járt), aki együttműködést ajánlott számára: menjen ki a céghez heti egyszer, aminek honorárium a nagyjából a havi kórházi fizetésével⁵⁸ volt egyenlő. Később hasonló ajánlat érkezett a dán Palmolive helyi képviselőjétől, majd a neve felkerült az amerikai nagykövetség által ajánlott orvosok listájára és egyre több biztosító listájára is. Azaz, az egyik kapcsolat hozta a másikat, a „hólabda” működött. Páciensei döntő többségében külföldiek voltak, a hazai betegek aránya elenyésző volt.

A döntés: magánpraxis főállásban

Ahogy bővült a magánpraxisa úgy lett egyre megterhelőbb a főállás és a mellékállás együtt, túl sok lett a munka, választania kellett. Kollégái általános csodálkozása mellett felmondott a kórházban és főállásban folytatta magánpraxisát. A kollégák meglepődése leginkább abból adódott, hogy a sikeres önálló magánpraxis lehetősége eddig nem szerepelt a lehetséges karrierutak között. Az addigi gyakorlatból adódóan csak az állami egészségügyi intézményekhez kapcsolódva tudták elképzelni a magánszolgáltatást. Egyrészt az orvosok nem rendelkeztek a legtöbb magánpraxis tőkeakkumulációjához szükséges anyagi erőforrással, másrészt a betegek rekrutációját is csak az állami egészségügyi intézményekhez kapcsolódva tudták elképzelni.

Magyarországon 1989-től tette lehetővé a jogrendszer, hogy egészségügyi vállalkozásokat lehessen létrehozni (a közalkalmazotti főállás feltétele nélkül is). A kilencvenes évektől el is kezdődött a magánszektor kínálatának és igénybevételének lassú bővülése⁵⁹ (elsősorban a járóbeteg-ellátásban, képalkotó diagnosztikában, egynapos sebészetben) (Orosz 2008). 1995-ben a magánegészségügy döntően még mindig a mellékállásban, „maszekban” is dolgozó orvosokat jelentette, néhány fogorvosi rendelő kivételével még nem volt jellemző a főállású magánpraxis. A hazai magánegészségügy térnyerése a következő évtized(ek) története lett.

Márton döntését leginkább az motiválta, hogy több időt szeretett volna a családjával tölteni (négy gyermekéből kettő ekkor már megvolt). Kevésbé volt ösztönző a magas(abb) jövedelem elérése.⁶⁰ „Nagyon nagy jólétre nem számítottam, a kérdés az volt, tudok-e majd annyit keresni, mint a kórházban.”⁶¹ Ez várakozásain felül sikerült.

1994-ben az orvosok átlagos havi nettó bére 52000 Ft, egy ipari munkás átlagos bérének 1,3 szorosa volt (Veczán 2020). E mellett Márton is kapott és elfogadott hálapénzt, ami emlékei szerint összességében

58 1995-ben Magyarországon a teljes munkaidőben foglalkoztatottak havi nettó átlagkereslete 25891 Ft volt (KSH: https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qlio42.html).

59 Ezzel párhuzamosan az intézményi változások értelmezéséhez kapcsolódó viták is, például a szimbiózis és/vagy a parazitizmus vita az állami (önkormányzati) és a magánegészségügy ideális viszonyáról: „Megkezdődött a közszolgálati, korábban állami, ma önkormányzati alkalmazásban álló orvosok szabad vállalkozása, sok helyen a korábban állami, ma önkormányzati vagyont képező kórházi infrastruktúrával. Egyre-másra alakultak a kft.-k, amelyek csak annyiban nem tartoznak a kórházhoz, hogy a betegeik, akiket ugyanott és ugyanakkor látnak el, mint a biztosított beteget, nem hálapénzt adnak, hanem előre meghatározott összeget fizetnek... ezek az orvosi kft.-k közönséges paraziták, amelyek – akárcsak a tyúkhúr a gazdanövényre – rátelepszene a kórházra, és belőle táplálkoznak. Felszereltség híján önállóan életképtelenek lennének” (Vargha 1992:1). „Szeretném felhívni a cikkíró szíves figyelmét a szimbiózis és a parazitizmus közötti igen lényeges különbségre. A szimbiózis ugyanis két vagy több különböző szervezet kölcsönösen hasznos együttélését jelenti, míg a parazitizmus során az élősd a gazdaszervezet rovására érvényesíti életigényét. [...] a meglévő, illetve a hiányzó funkciók és kapacitások gondos figyelembevételével [...] két szervezet működésében kölcsönösen kiegészíti egymást, miközben az egymásnak nyújtott infrastruktúráis, valamint egészségügyi szolgáltatásokat korrekt szabályok szerint számolják el” (Péteri 1992:1).

60 Ellentétben a gazdaságelmélet feltételezésével.

61 Beleértve a főállásban kapott hálapénzt is.

alatta maradt a kórházi fizetésének.⁶² A hálapénz nagysága/aránya – ha az állami kórházban marad – később valószínűleg nőtt volna, hisz ekkor még fiatal orvosnak számított.

Szintén a motívumok közé sorolható, hogy Márton nem kifejezetten vágyott egy állami kórházban elérhető karrierre,⁶³ komoly ellenérzései voltak az állami egészségügyi rendszer orvosi rendi hierarchiájával szemben, vonzotta az önállóság, a függetlenség, ami ugyancsak megkönnyítette döntését. A vállalkozók személyiségre fókuszáló elméletek, amelyek próbálják meghatározni azokat a tulajdonságokat, amelyek elősegítik a vállalkozók változó környezethez való alkalmazkodását, szintén hangsúlyozzák az önállóság, az autonómia szerepét (pl. Schumpeter 1934; Kő 2002). Az autonómiára való törekvés, mint láttuk, már gyermekkorában jellemezte Mártont.

Szolgáltatása gyakorlatilag háziorvosi és fül-orr-gégészeti rendelést jelent(ett) gyermekek és felnőttek részére. Magánpraxisának fontos feltétele volt, hogy e tevékenység nagy része nem igényel kórházi felszereltséget, nagyon drága eszközöket. A szükséges fül-orr-gégészeti műtétek elvégzéséhez magánpraxisának kezdetén szerződésben állt egy állami kórházzal annak érdekében, hogy az általa végzett műtétekhez használhassa a kórházi infrastruktúrát. Ezt később feladta, úgy gondolta, hogy „évi 1–2 műtétet nem lehet megcsinálni, az már nincs benne a kezében”. Ha úgy ítéli meg, hogy műtetre lenne szükség, az abban jártas kollégákhoz irányítja pácienseit. Véleménye szerint a hazai gyermek fül-orr-gégészeti gyógyításban jóval több műtétet végeznek, mint amennyi valóban indokolt lenne.⁶⁴

Fontos volt számára, hogy kövesse a nemzetközi szakirodalmat, valamint tisztában legyen a külföldi kollégák módszereivel. A zömében külföldi páciensei is erősítették benne ezt az igényt. Kulturális tőkéjének fontos eleme, a nyelvismerete módot is ad(ott) rá, hogy olvassa a nemzetközi szakirodalmat, külföldi konferenciákon vegyen részt, illetve hogy külföldi kollégákkal konzultáljon akár olyan metódusokról is, melyek nem képezik a konferenciák tárgyát, például alapbetegségek kezeléséről. Megtapasztalta, megtanulta, hogy néhány egyszerű módszer segítségével jó néhány standard műtét, beavatkozás (pl. mandula-, orrmandulaműtét, fülfelszúrás) elkerülhető. Így például nagyobb fiának még saját kezűleg vette ki az orrmanduláját, a kisebbek esetén – újabb ismeretei révén – erre már nem került sor.

Márton mindig is nyitott volt az újra, soha nem elégedett meg a becsontosodott, standardizált módszerekkel, folyamatosan tanult. Önmagában a hagyománytisztelet kevés, hogy letegye valami mellett a voksát. Ez kitűnik például olyan apróságból is, hogy nem a hagyományos orvosi szerep „jelmezében”, fehér köpenyben fogadja betegeit, hanem egyszerű hétköznapi (farmer+poló vagy ing) viseletben. E viseletet értelmezhetjük az orvos-beteg hatalmi aszimmetria csökkentésére való törekvésnek, a páciens (és a hozzátartozóit) partnernek tekintő kommunikáció elemének is.

Márton műtétminimalizáló új protokollja szemben áll(t) a kórházak, kórházi orvosok érdekeivel, akik számára a műtét a fő bevételi forrás, ő azonban úgy gondolja, a műtétminimalizálás a páciensei érdeke. Ebből adódtak szakmai konfliktusai is, és önmagát kívülállónak érezte(érzi) a szakmán belül. Meggyőződése szerint az általa javasolt terápiákat a gyermekgyógyászok is el tudnák végezni, sok esetben nem is lenne szükség

62 Arra máig emlékszik, hogy élete első műtete után 500 Ft hálapénzt kapott.

63 Egy kórház intézményi hierarchiájában araszolgatni felfelé, ami persze együtt jár a magasabb presztízzsel, a több műtési lehetőséggel, a magasabb jövedelemmel (magasabb alapfizetés és több hálapénz).

64 Ez személyes tapasztalat is. „Hallani sem muszáj” – válaszolta lekezelően és kioktatón az általános iskolás fiam orrmandulájának azonnali kivételét javasoló gyermek fül-orr-gégész a János Kórházban arra a kérdésre, hogy a műtét kizárólag az egyetlen opció-e (2010 körül). A műtétet nem kértük, a gyermek (ma már felnőtt) kiválóan hall.

fül-orr-gégészre. Protokollját igyekezett gyermekgyógyász-konferenciákon is szerepelve megismertetni és népszerűsíteni, nem sok sikerrel. Szerinte nehéz elérni, hogy kollégái felülbírálják a megszokott módszereket, pláne, ha ebben közvetlenül (anyagilag) nem is érdekeltek.

Elmondása szerint a betegcentrikus szemlélet a számára mai napig példaképül szolgáló édesapját⁶⁵ is jellemezte, akinek alapvetése volt, hogy mindig a beteg számára a legelőnyösebb módszert kell alkalmazni, vagy például az, hogy egy pénteki műtét utáni hétvégén nem lehetett családi utazásuk, hogy édesapja be tudjon menni a kórházba „ránézni” a frissen műtött betegére, akkor is, ha nem ő volt az ügyeletes.

Gazdaságelméleti fogalmakkal operálva úgy is fogalmazhatunk, hogy egy sikeres vállalkozó számára a piac nemcsak versenyt, hanem együttműködést is jelent, az egyéni cselekvés motívuma pedig az önérdeken túl a kölcsönösség is (Mike 2020). A jó minőségű szolgáltatás a vállalkozó hosszú távú érdeke is. Vagy másképp, jó orvos akart lenni.

Árak

A magánrendelő indulásakor Márton teljes bizonytalanságban, kapaszkodó nélkül volt az árak tekintetében, nem sok elképzelése volt arról, milyen árakon kínálja szolgáltatásait. Azt tudta, hogy a külföldi páciensek jóval kevésbé érzékenyek, mint a hazaiak, mivel a külföldiek költségeit vagy a megbízóik, vagy a biztosítók fizették/fizetik. 20 dollárnál⁶⁶ nem szabad kevesebbet kérni – tanácsolta neki az amerikai nagykövetség ápolónője. Így különböző díjat kért a hazai (akik elvérték voltak), illetve a külföldi páciensektől. Egy vizit első tarifája 500 Ft volt a hazai, 1000 Ft a külföldi páciensek számára. (Mára az árkülönbség aránya már jóval kisebb.)

A magánpraxis forgalmának alakulása, a páciensek állampolgárság szerinti összetétele a hazai egészségügyi rendszer változásainak kontextusában

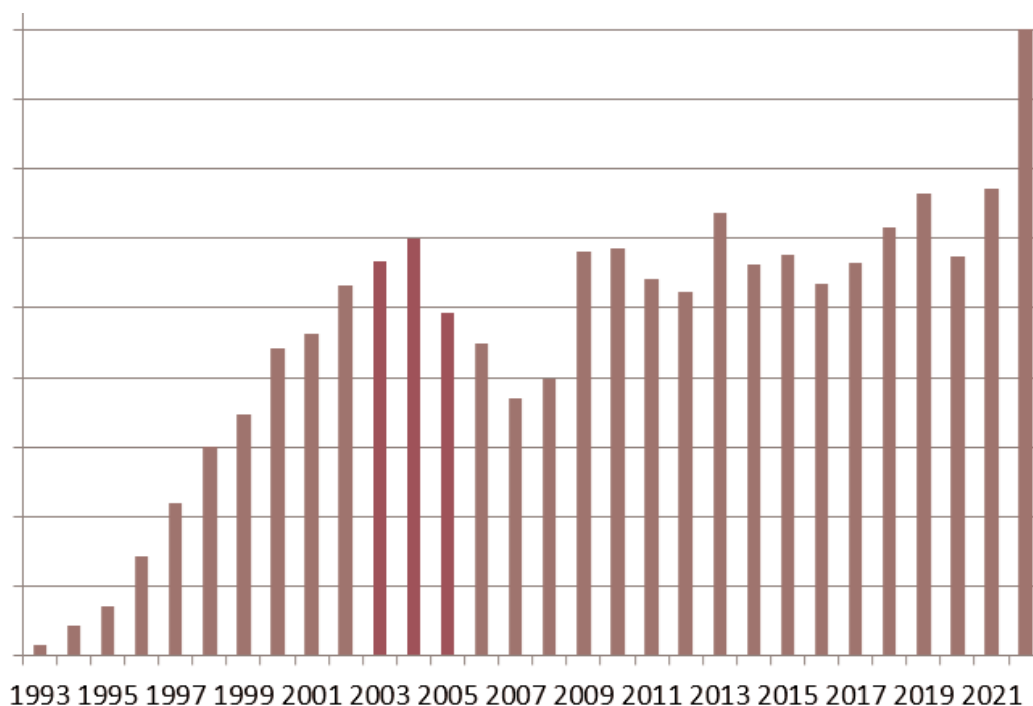
Márton magánpraxisának forgalma, és így az árbevétele is, az első tíz évben, 2003–2004-ig folyamatosan növekedett. A páciensek szinte kizárólag külföldiek voltak, kezdetben a személyes kapcsolatok hólabdaszerű terjedése volt a jellemző, később, amikor (a pozitív tapasztalatok birtokában) a neve felkerült az amerikai iskola, az amerikai nagykövetség, majd más nagykövetségek és biztosítótársaságok listájára is, intézményesült betegutakon jutottak el hozzá a külföldi páciensek.

A folyamatos növekedés a 2003, 2004 utáni években drasztikus, durván 40%-os forgalomesésbe fordult át (1. ábra). Márton ezt több tényezővel magyarázta. Egyrészt Magyarország európai uniós csatlakozása (2004) után a Magyarországon dolgozó más tagországbeli EU-állampolgárok számára már nem voltak kötelezőek különböző egészségügyi vizsgálatok, amelyeket a csatlakozás előtt kötelezően el kellett végeztetniük. Másrészt egyre erőteljesebb lett a konkurencia. „10 évig nem volt komoly konkurencia, akkor viszont jöttek a nagy csillogó magánrendelők, és rohamosan csábították el a külföldi betegeket” – emlékezett vissza Márton.

65 Márton édesapja súlyos betegen még megélhette, hogy fia átveszi az orvosi diplomáját, pár hónappal később azonban meghalt, így orvosi pályájának alakulását már nem láthatta, segíthette.

66 1995-ben 1\$=120Ft volt (<https://arfolyam.iridium.hu/USD/1995-04>).

1. ábra. A magánpraxis árbevételének alakulása (1993–2021)

* Az árbevétel alakulásának abszolút értékét (mértékegységét) szándékosan nem jelöltem, az adatvédelmi okokon túl azért sem, mivel elemzésemben a forgalom/árbevétel alakulásának dinamikájára fókuszálok.

Forrás: Az ábrát Márton bocsátotta rendelkezésemre.

Ez a helyzet lépéskényszerbe hozta Mártont is. „Szerencséjére” az alulfinanszírozott állami egészségügy minőségének folyamatos romlása okán egyre nagyobb kereslet jelent meg a magánegészségügyi szolgáltatások iránt a hazai lakosság fizetőképes szegmenseiben.

Az egészségügy alárendelt helyzete, hogy olyan költségvetési teher, amellyel a rendszer összeomlását kell elsősorban elkerülni, a mai napig jellemző. Szemben Magyarországgal a nyugat-európai országokban a hatvanas, hetvenes, nyolcvanas években a jogosultság kiterjesztésével párhuzamosan az egészségügyi infrastruktúra nagyarányú fejlesztése és a működésére fordított közkiadások nagyarányú növekedése ment végbe (Orosz 2008). A 2000-es évektől pedig a fejlett világban megerősödött az (oktatási) és egészségügyi közkiadásoknak a humán tőkébe való beruházásként, növekedési tényezőként való értelmezése, és ennek nyomán további fejlesztése révén még inkább szétnyílt az olló a magyar egészségügyi rendszer minősége, hatékonysága és a nyugati országoké között. Mi több, a magyar egészségügy nem csak a fejlett EU-országokhoz képest teljesített alul, hanem a többi visegrádi országhoz képest is (Orosz 2017).

Mindez teret is nyitott a hazai magánegészségügyi intézmények létrehozásának. „Az első komplex ellátást nyújtó intézmények csak a rendszerváltás után, az 1990-es években jöttek létre, a Kaáli Intézet után a Medicovert, a Telki Kórház, a Budai Egészségközpont, több laborszolgáltató és diagnosztikai központ. Ezek azonban kezdeti elszigetelt próbálkozások voltak” (Lantos 2018:286). Lantos Gabriella (2018; és a vele készült interjú:

Szabó 2019) a fordulatot, a folyamat felgyorsulását a vizitdíjról ismert 2008-as szociális népszavazáshoz⁶⁷ köti, amely megítélése szerint azt az üzenetet is közvetítette, hogy a hazai egészségügyi rendszer strukturális reformját nem fogadja el a magyar társadalom, az egészségügyben zajló reformok folytatása helyett marad minden a régiben. Márpedig a kevés munkavállaló alacsony összegű befizetéséből ezt a rendszert nem lehet elfogadható színvonalon fenntartani (Lantos 2016a, 2016b). Azaz lesz kereslet a magánszolgáltatók iránt.

Az sem véletlen, hogy „az egységesülő európai munkaerőpiac először az egészségügyi személyzetnek tudott visszautasíthatatlan ajánlatot tenni” (Lantos 2018:287). Az állami egészségügyet akkor (és sajnos ma is) három tagadás jellemezte/jellemzi: „nem volt reform, nincs pénz, és nem lesz elég képzett munkaerő” (Lantos 2018:287).

A magánegészségügy súlya és szerepe tehát a 2010-es évekre változott meg látványosan. A korábbi marginális, kiegészítő, választékbővítő szolgáltatásból, ami nem befolyásolta az egészségügyi rendszer egészét, meghatározó szereplővé nőtte ki magát. 2015-ös adatok szerint az összes egészségügyi kiadás 33%-a (ez kiemelkedően magas)⁶⁸ magánfinanszírozás, és ennek a magánfinanszírozásnak a döntő többsége (88%-a) „out of pocket” jellegű, azaz közvetlen lakossági⁶⁹ finanszírozás (Kincses 2019).⁷⁰ A kiadások vagy a szolgáltatások szerkezetét tekintve az állami kiadások esetében a kórházi ellátás kiadásai dominánsak, míg a magánszférában a járóbeteg-rendelések finanszírozása a kimagasló. Az állami ellátás romlásával párhuzamosan növekedett a hazai kereslet a magánegészségügyi szolgáltatások, kiemelkedően pedig a magán-járóbetegellátás iránt. Az „állami egészségügyi ellátás taszító ereje” (Lantos 2018:288)⁷¹ révén a magánegészségügy, amely a 2000-es évek elején még a gazdagok luxusa volt, a 2010-es évekre a hétköznapi élet részévé vált.⁷²

A magánszolgáltatások kínálatának szerkezete is változott(ik). A magánegészségügyi piac koncentráldott(dik), a magánegészségügy keretei közt egyre több lett a teljesebb ellátást nyújtani tudó komplex intézmény, amelyekkel a lakásrendelők egy része nehezen tud(ott) lépést tartani egyrészt a korszerű eszközök magas ára, másrészt a betegút-menedzsment kidolgozatlansága miatt (Lantos 2018).

67 A 2008-as magyarországi népszavazást (amit szociális vagy háromigenes népszavazásnak is szoktak hívni) a Fidesz–KDNP kezdeményezte a kormány által a 2006-os országgyűlési választásokat követően bevezetett reformintézkedések ellen. A népszavazás három kérdése volt:

Egyetért-e Ön azzal, hogy a fekvőbeteg-gyógyintézeti ellátásért a jelen kérdésben megtartott népszavazást követő év január 1-jétől ne kelljen kórházi napidíjat fizetni?

Egyetért-e Ön azzal, hogy a háziorvosi ellátásért, fogászati ellátásért és a járóbeteg-szakellátásért a jelen kérdésben megtartott népszavazást követő év január 1-jétől ne kelljen vizitdíjat fizetni?

Egyetért-e Ön azzal, hogy az államilag támogatott felsőfokú tanulmányokat folytató hallgatóknak ne kelljen képzési hozzájárulást fizetni?

A népszavazás 50,51%-os részvétel mellett érvényes és eredményes volt. Mindhárom kérdésben az igenek győztek 80%-nál magasabb arányban. A kormány a fenti díjakat a népszavazás másnapján eltörölte. (2008. április 1-től.)

68 EU átlag: 26% (Kincses 2019:1514).

69 Azaz, alacsony a kiegészítő magán-egészségbiztosítás aránya. 2022-ben a magyarok 12%-ának volt magán-egészségbiztosítása, miközben ugyanebben az évben 63%-uk vett igénybe magánegészségügyi szolgáltatást (Gergely 2023).

70 Az egészségügyi rendszer duplikálódása (köz- és magánszféra) több társadalmi kockázatot is hordoz magában, az egyenlőtlenségekben túl „nincs két egészségügyre való orvosunk, és egy komplett, mindent megoldó második egészségügy fenntartásához nem elég tömeges és gazdag a magyar elit” (Kincses 2019:1511).

71 „...hosszúra nyúlt várólisták, tombolnak a kórházi fertőzések, hatalmas kórházi adósságok” (Ernöfy 2023:1).

72 Magyarországon egy 2022-es felmérés szerint a magyarok közel kétharmada vett igénybe magánegészségügyi szolgáltatást, többségüknek (88%) azonban nem volt magán-egészségbiztosítása. Akiknek volt (12%), azoknak a fele a munkáltatója által kötött szerződésen keresztül jutott hozzá (László 2022).

Márton számára is komoly problémát okozott, hogy nem volt kapcsolata a hazai kereslettel, a bejáratott, intézményesült csatornákon csak a külföldi páciensekhez kapcsolódott. Ezt felismerve kezdett intenzív marketingtevékenységbe. Honlapot készített, elsősorban internetes felületeken hirdetni kezdte a tevékenységét. Ötvenévesen került először abba a helyzetbe, hogy a teljesítménye, a munkája nem „önmagáért beszélt”, hanem reklámoznia kellett azt. A promóció meghozta az eredményt, a forgalma és az árbevétele újra emelkedésnek indult annak köszönhetően, hogy növekedni kezdett a hazai pácienseinek száma és aránya.

Az 1. táblázatban láthatjuk, hogy míg 2005-ben Márton páciensei szinte kivétel nélkül külföldiekből álltak, addig 2017-re ez az összetétel radikálisan átalakult, ekkorra a hazai páciensek már a betegek majd 60%-át tették ki.

1. táblázat.

A magánpraxis pácienseinek állampolgárság szerinti megoszlása 2005-ben, 2017-ben és 2022-ben (%)

	Magyar	Német	Brit	Amerikai	Svéd	Francia	Izraeli	Olasz	Orosz	Egyéb
2005	1	13	17	7	16	9	5	4	1	27
2017	59	8	1	1	5	1	7	2	5	11
2022	32	16	1	3	-	3	11	2	9	33

Forrás: Márton közlése.

2022-re a hazai pácienseinek aránya csökkent, de továbbra is markáns a növekvő összforgalmon belül. Ez komoly teljesítmény egy lakásrendelőtől, ami nem tud komplex ellátást nyújtani. Lantos (2018) szerint a lakásrendelők túlélésének egyik útját a nagy cégekbe olvadás jelentheti. Mártonban ez a lehetőség fel sem merült (a forgalom visszaesése idején sem), szerinte a magánklinikák „kizsákmányolják az orvosokat”, ő ragaszkodik ahhoz, hogy a „maga ura lehessen”.^{73,74}

Márton elégedett

Márton magánpraxissal szembeni anyagi elvárásai messzemenően teljesültek, a hazai átlagnál jobban él. Budapesti – jó környéken lévő – családi házának földszintjén van a rendelője. Van balatoni nyaralója. Családjával együtt sokat utazik, mondhatni, bejárták a világot. Mind a négy gyermeke diplomával a zsebében kezdhette meg önálló életét. Mindezt úgy, hogy maga oszthatja be az idejét, alakíthatja a napi programját.⁷⁵

A munka mennyiségét vagy időbeni eloszlását a betegek jellemzői és a betegút (beteghez jutás) intézményi csatornáit is meghatározták/zák. Például, amikor a Magyarországon dolgozó külföldiek voltak dominánsan a páciensek, akkor nyáron kevesebb volt a munka, mert sokan hazautaztak a nyári szabadságuk alatt. Mikor a biztosítótársaságok listáin is megjelent Márton neve, nőtt a betegszám, s ezen a csatornán – a biztosítók ajánlására – sok külföldi turista jelent meg a páciensek között, ami pont a nyári forgalmat „dobta meg”.

A betegekkel való foglalkozáson túl a nem kevés adminisztrációra is figyelmet kell(ett) fordítani, a konferenciákról, tanulásról nem is beszélve. Márton becslése szerint összességében nagyjából átlagos napi hat óra

⁷³ Az orvostudomány eszköz- és infrastruktúra-igényes területein ez persze nem működne.

⁷⁴ Általában is elmondhatjuk, hogy a hazai vállalkozók esetében kiemelkedően fontos motívum/érték a „magam urának lenni”, a nem alkalmazotti lét (Luksander–Mike–Csité 2012).

⁷⁵ Fontos volt számára, hogy például amíg kisebbek voltak a gyermekei, munka mellett is részt tudott venni a család napi rutinjában, például elhozni a gyerekeket az iskolából, elvinni edzésre stb.

munkával (volt időszak persze amikor ennél több, de például az elején és mostanság már ennél kevesebb) működtette praxisát.

Márton elégedett. A hazai egészségügy alakulása minden nap megerősítette korábbi döntésének helyességében. Az egyre inkább kivéreztetett állami egészségügy, és az új, tőkeerős „kizsákmányoló” magánintézmények sem vonzó alternatívák számára.

Márton szereti a szakmáját. *„Örömöm van benne most is, minden nap. Az nagyon jó érzés, mikor kimegy a beteg, úgy érzem, valamit kapott...”* – mondta.

ÖSSZEGZÉS

Jelen tanulmány egy magánpraxis történetén keresztül azt mutatta be, hogy egy, az úgynevezett rendszerváltó generációt képviselő, a még a szocializmusban felnőtt és pályát kezdő orvos hogyan tudott sikeresen alkalmazkodni az intézményi környezet változásaihoz, felismerni és kihasználni az abból adódó új lehetőségeket. E folyamat többféle dimenzióban közelíthető meg, így elemzésünk szükségképpen átlépte a diszciplináris határokat.

Az életút bemutatása során próbáltuk megragadni egyrészt Márton erőforrásait, másrészt a rendszerváltással együtt járó – Márton pályája szempontjából releváns – intézményi kereteket és azok változásait. Márton a társadalmi átlaghoz képest privilegizált helyzetű⁷⁶ családba született, azaz nemcsak generációja, hanem társadalmi státusza alapján is azok közé tartozott, akiknek a legnagyobb esélye volt arra, hogy a rendszerváltás után megtartsák vagy akár még javítsanak is társadalmi helyzetükön (Kolosi–Róbert 2004). Mindezt erősítette a nagyszüleitől ívelő meritokratikus „recept”, miszerint tanulni kell és jól teljesíteni (mi több, jobban, mint mások), mert ez a boldogulás útja.

Származási családjá értékei folytán (*„nem vagyok része a rendszernek”*) „zsigerből” és minden nosztalgia nélkül utasította el a szocialista múltat, és az átlagosnál nyitottabb volt a piaci viszonyokra. Az édesapja révén pedig, mondhatjuk, beleszületett egy (szocialista) magánpraxisba, így az önállósodás sem volt tőle idegen.

Magyarországon az orvosok társadalmi megítélése, társadalmi státusza a diplomások között is kiemelkedő. Az orvostársadalmat tovább differenciálva a legmagasabb presztízzsel a fekvőbeteg-intézmények, a kórházak vezetői, illetve a kórházi hierarchia magas beosztásaiban dolgozó orvosok bírnak. Az orvosi szakmák közül pedig a sebészek társadalmi státusza a legmagasabb (Bánlaky–Kérész–Solymosi 1981; Molnár–Csabai–Csörsz 2003; Mikrocenzus 2016; Mohos et al. 2022).

Márton számára nyitott volt ez az út is, azonban a kórházi hierarchiában való feltörekvés vágya nem tudta ellensúlyozni az e hierarchiától való függőség terheit. A kórházi hierarchiában elfoglalt hely presztízsénél számára fontosabb érték volt a magánpraxisból adódó autonómia, önállóság, ami egyben nagyobb felelősséget is jelentett. A „maga ura” (Luksander–Mike–Csité 2012) akart lenni mind szakmai döntéseiben, mind időbeosztásában. A vállalkozók személyiségére fókuszáló elméletek, amelyek próbálják meghatározni azokat a tulajdonságokat, amelyek elősegítik a vállalkozók változó környezethez való alkalmazkodását, kiemelik a – Márton esetében is releváns – autonómia szerepét (Kő 2002).

⁷⁶ A privilegizált helyzet nemcsak a foglalkozási pozícióra és a jövedelemre vonatkozott, hanem a társadalmi státusz egyéb, elsősorban kulturális, életvitelbeli meghatározóira is (pl. nyelvismeret).

Míg a nyolcvanas-kilencvenes évek hazai vállalkozóit elsősorban a magasabb jövedelem elérésének vágya motiválta (Kuczi–Lengyel 1996), Márton a magánpraxis indulásakor csak remélte, hogy az önállósodás révén jövedelme eléri majd azt a szintet, amit kórházi orvosként (bér+hálapénz) kereshetett volna. Ez várakozásain felül teljesült.

Magánpraxisát a rendszerváltás intézményi változásainak hatására megjelenő új piaci szegmensre, a Magyarországon munkát vállaló diplomatákra, külföldi cégek magyarországi leányvállalatainak képviselőire, illetve családtagjaikra építve tudta beindítani. *„Magyar betegekre alapozva nem működött volna!”* – jelentette ki határozottan az indulásról.

Ez az új piaci szegmens „találta meg” Mártont (az állami munkahelyén ápolt személyes kapcsolatán keresztül) elsősorban kulturális tőkéje okán, mert szakmai ismeretein és folyamatos szakmai megújulásra törekvésén túl, családja révén rendelkezett olyan speciális, relatíve ritka kulturális tőkével, nyelvtudással is, amit a gazdasági intézmények változásai a rendszerváltás után felértékeltek, és aminek segítségével elérhetővé váltak számára a külföldi páciensek. Kezdetben magánpraxisa „üstököszerűen” növekedett, idővel persze mások is igyekeztek alkalmazkodni az intézményi változásokhoz, így később jóval erősebb versennyel találta már szembe magát.

A siker feltétele volt az orvoslás internacionalitása (Bánlaky–Kérész–Solymosi 1981), illetve hogy a fül-orr-gégész és a háziorvosi praxis elindítása/működtetése nem igényelt teljesíthetetlen beruházást, hisz indulásakor jelentős anyagi tőkével nem rendelkezett. Szolgáltatása a mai napig egy relatíve kis befektetéssel létrehozott, és alacsony költséggel üzemeltethető lakásrendelőben működik. Magánpraxisának komoly kihívást a tőkeigényes, komplex szolgáltatásokat nyújtani képes magánszolgáltatók versenye jelentett, ami 2005 után erősödött föl. A külföldi páciensek csökkenését azonban ellensúlyozni tudta az állami egészségügyi szolgáltatások romlásából következő hazai kereslet növekedése, amihez sikerült utat találnia.

Márton szakmai életútján keresztül a rendszerváltás, egy kivételes korszak sikeres alkalmazkodási folyamatát láthattuk, ahol az önálló magánpraxis, egy új, korábban nem létező (orvosi) karrier megteremtésének lehetősége a személyes erőforrások az intézményi struktúra változása általi felértékelődéséből adódott.

Látnunk kell azt is, hogy az általa bejárt út nem vált/válhatott általánossá, a magánegészségügy kínálatának növekedése az egészségügyi szolgáltatások tőkeigényessége miatt nem a kis lakásrendelők bővülésének kedvezett, hanem a tőkeerős befektetők által létrehozott egészségügyi szolgáltató intézményeknek.

HIVATKOZÁSOK

- Ac nádý J. (2020) „A vezetősé g elfelejti, hogy nem gépek vagyunk”: Esettanulmány az elektronikai iparban foglalkoztatottakról a rendszerváltás utáni Magyarországon: kiszolgáltatottság, kiszámíthatatlanság. In: Bartha E.–Tóth A. –Valuch T. (szerk.) *Munkás-kultúra-örökség: Munkások a rendszerváltás előtt és után Kelet-Közép-Európában és Magyarországon*. Pécs: Kronosz, 265–285.
- Alabán P. (2019) *A társadalmi dezintegráció társadalomtörténeti összefüggései Ózdon és környékén a rendszerváltozás után*. Doktori disszertáció. Eger: Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola. Elérhető: https://disszertacio.uni-eszterhazy.hu/62/1/Alab%C3%A1n_disszert%C3%A1ci%C3%B3.pdf [Letöltve: 2022-04-15].
- Bánlaky P. – Kérész Gy. – Solymosi Zs. (1981) *Orvosok Magyarországon*. Budapest: Akadémia.
- Bognár G. – Gál R. I. – Kornai J. (1999) Hálapénz a magyar egészségügyben. *TÁRKI Társadalompolitikai tanulmányok 17*. Budapest: TÁRKI.
- Bögre Zs. (2003) Élettörténeti módszer elméletben és a gyakorlatban. *Szociológiai Szemle*, 13(1), 155–168.
- Bögre Zs. (2020) Szociológiai paradigmák és a biográfiakutatás. *Szociológiai Szemle*, 30(4), 73–88. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.4.4>
- Bögre Zs. (2024) Élettörténeti társadalomkutatás: Elméleti és empirikus megközelítések. Budapest: L'Harmattan.
- Bourdieu, P. (1986) The Forms of Capital. In Richardson, J. (szerk.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Westport, CT, Greenwood: 241–58
- Bourdieu, P. (1998) Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.): *Tőkefajták: a társadalmi és a kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest: Aula, 155–176.
- Coleman, J. S. (1988) Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*, 94, 95–120.
- Coleman, J. S. (1990) *Foundation of Social Theory*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University.
- Csepeli Gy. – Örkény A. (1990) *Az alkony*. Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet.
- Dauvrin, M. (2012) Health care for irregular migrants: pragmatism across Europe. A qualitative study, BioMed Central Ltd. Research Notes. <https://doi.org/10.1186/1756-0500-5-99>
- Dupcsik Cs. (2020) „Meghalósat a Zoéval szoktunk játszani!” Tudás és hatalom az orvos–beteg interakciókban *SIC ITUR AD ASTRA*, 72, 153–180.
- Ernőfy M. (2023) Szakértő: az elmúlt 30 évben nem volt annyira szétesve az egészségügyi rendszer, mint most. *Index*, november 10. Elérhető: <https://index.hu/belfold/2023/11/10/maganegeszsegugy-koltsegek-mutet-vizsgalat-betegellatas-kozegezsseg-ugy-varolista/> [Letöltve: 2024-04-15].
- Fernezeyi B. (2013) Milyen a jó egészségügy? *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 3(1), 72–77.
- Fischer, P. L. (2016) Culture of Communist Past within the Healthcare System: Reorganizing Healthcare and a Mystification of the Body In Fischer, P. L. *Symbolic Traces of Communist Legacy in Post-Socialist Hungary*, Leiden, Brill, Volume: 7, 100–136. https://doi.org/10.1163/9789004328648_006
- Fligstein, N. (1996) The Economic Sociology of the Tansitions from Socialism. *American Journal of Sociology*, 101, 1074–1081. <https://doi.org/10.1086/230790>
- Gábor R. I. – Galasi P. (1981) *A „második” gazdaság*. Budapest: KJK.
- Gárdos J. – Kovács É. – Vajda R. (2020) Önszociológiák? Új kihívások a kvalitatív módszereket alkalmazó kutatásokban és archiválásukban. In *Kultúra, közösség és társadalom: Tanulmányok Tibori Timea tiszteletére*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont, Magyar Szociológiai Társaság, 123–140.
- Gellér B. J, Dr. (szerk.) (2012) *Harmadik országbeli állampolgárok hozzáférése az egészségügyi ellátórendszerhez*. Budapest: Tullius.
- Gergely P. (2023) Hosszú várólisták, dráguló kezelések szólnak az egészségbiztosítás és a pénztárak mellett, mégis lassú a változás. *G7 online magazin*, április 26. Elérhető: <https://g7.hu/penz/20230426/hosszu-varolistak-dragulo-kezelesek-szolnak-az-egeszsegbiztositas-es-a-penztarak-mellett-megis-lassu-a-valtozas/> [Letöltve: 2024-04-15].
- Gill, S. (1993) Insett in Slovakia: past simple, present tense, future perfect? *Perspectives*, 2, 15–21.
- Grabher, G. – Stark, D. (1996) A szervezett sokféleség- evolúcióelmélet, hálózatelemzés és a posztszocialista átalakulás. *Közgazdasági Szemle*, 9, 745–769.
- Granovetter, M. (1992) Economic Institutions as Social Construction. *Acta Sociologica*, 35(1), 3–11.
- Gulácsi L. (szerk.) (2012) *Egészséggazdaságtan és technológiai elemzés* Budapest: Medicina.

- Gyáni G. (1997) A mindennapi élet mint kutatási probléma. *Aetas*, 12(1), 151–162.
- Hankiss E. (1989) *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: KJK.
- Healey, R. (1993) The international working language of engineers: a new challenge for teachers of English in Czechoslovakia. *Perspectives*, 1, 13–18.
- Hirschman A. O. (1995) *Kivonulás, tiltakozás, hűség*. Budapest: Osiris.
- Holstein J. A. – Gurbrium J. F. (2013) Az aktív interjú. In Bodó P. (szerk.) *Szavak, képek, jelentés*. Budapest: L'Harmattan, 117–138.
- Horváth S. 2021 *Mindennapi kollaboráció a szocialista korszakban: mindennapi társadalmi gyakorlatok és politikai participáció egy élettörténetben*. Budapest: Akadémiai doktori értekezés.
Elérhető: http://real-d.mtak.hu/1415/7/dc_1928_21_doktori_mu.pdf [Letöltve: 2024-04-15].
- Immler, N. – Kovacs, E. (2022) The Political Claim of Oral History: On the Epistemic Silence and the Ontological Deafness of the Majority Society. *Forum Qualitative Sozialforschung Forum: Qualitative Social Research*, 23(2).
<https://doi.org/10.17169/fqs-22.2.3745>
- Jensen, O. – Welzer, H. (2003) One Thing Leads to Another or: Self-Reflexivity as Method. *Forum Qualitative Sozialforschung Forum: Qualitative Social Research*, 4(2). <https://doi.org/10.17169/fqs-4.2.705>
- Jobst Á. (1994) Gondolatok a magánpraxis 1945 utáni történetéhez. *Valóság*, 8, 50–55.
- Karlaki O. (2008) Autó-mobil? Személygépkocsi-használat a Kádár-korszakban. *Múltunk*, 53(3), 84–97.
- Kelemen K. (2022) Vállalkozó, bankár: Sikertörténetek a nyolcvanas évek Magyarországon. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 1, 56–77. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.1.56>
- Kelemen K. (2024) The role of the socialist second economy experience in an entrepreneurial career after 1989. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, 1, 1–17. <https://doi.org/10.1080/25739638.2024.2374152>
- Kincses Gy. (2019) A köz- és a magánszféra szerepe az egészségügyben. *Magyar Tudomány*, 180(10), 1510–1522.
<https://doi.org/10.1556/2065.180.2019.10.11>
- Kirzner, I. M. (1973) *Competition Enterprenuership*. University of Chicago.
- Kisantal T. – Szeberényi G. (2006) A történetírás „nyelvi fordulata. In Bódy Zs. – Ö. Kovács J. (szerk.) *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Budapest: Osiris, 419–449.
- Kiss B. T. – Lantos Cs. (2020a) A magyar magánegészségügyi piac valódi mérete 1. rész. *Portfolio.hu* Elérhető: <https://www.portfolio.hu/gazdasag/20201029/a-magyar-maganegeszsegugyi-piac-valodi-merete-1-resz-454714> [Letöltve: 2024-04-15].
- Kiss B. T. – Lantos Cs. (2020b) A magyar magánegészségügyi piac valódi mérete 2. rész. 2020 Portfolio.hu Elérhető: <https://www.portfolio.hu/gazdasag/20201030/a-magyar-maganegeszsegugyi-piac-valodi-merete-2-resz-454716> [Letöltve: 2024-04-15].
- Klaus, V. – Triska, D. (1994) Kornai János és a poszt szocialista átalakulás. *BUKSZ*, tél, 480–483.
- Kolosi T. (1987) *Tagolt társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Kolosi T. (2000) *A terhes babapiskóta: A rendszerváltás társadalomszerkezete*. Budapest: Osiris.
- Kolosi T. – Róbert P. (2004) A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának fő folyamatai a rendszerváltás óta. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2004*, Budapest: TÁRKI, 48–74.
- Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Keller T. (2008) Nyertesek és vesztesek: intragenerációs mobilitás a rendszerváltás évtizedeiben. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Újratervezés. Életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évtizedeiben*. Budapest: TÁRKI, 11–51.
- Kornai J. (1998) *Az egészségügy reformjáról*. Budapest: KJK.
- Kornai, J. – Eggleston, K. (2001) Welfare, Choice, and Solidarity in Transition. Reforming the Health Sector in Eastern Europe. Cambridge: Cambridge University.
- Kovács É. (2007) Interjúk módszerek és technikák. In Kovács É. (szerk.) *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest: Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék, 269–277.
- Kovács É. (2011) Narratív módszerek politikája. *Forrás*, CLIII(7–8), 3–20.
- Kő N. (2002) A nagyvállalkozói mélyinterjúk pszichológiai értelmezése. *Közgazdasági Szemle*, január, 59–74.
- Kuczi T. (1996) A vállalkozók társadalmi tőkéi az átalakulásban. *Századvég, Új folyam*, 1, 29–52.
- Kuczi, T. – Lengyel, Gy. (1996) Tőkehiány és bizalomhiány. Vállalkozói karrierminták és vélemények Magyarországon. In: Lengyel Gy. (szerk.) *Vállalkozók és vállalkozói hajlandóság*. Budapest: Köszolgálati Tanulmányi Központ Szociológia és Szociálpolitika Tanszék, 147–177.

- Laki M. (1994) A magánvállalkozások növekedésének esélyei Magyarországon. *Külgazdaság*, 38, 41–54.
- Laki M. (1998) *Kisvállalkozás a szocializmus után*. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány.
- Laki M. (2001) Kerékgyártó István: Vagyonregény – Ipszilon történet. *Holmi*, október, 1424–1428.
- Lantos G. (2016a) Az orvosbárókra megy el a pénz. Mi a baj a magyar egészségüggyel? 1. rész. *Index*, április 18. Elérhető: https://index.hu/gazdasag/penzbeszel/2016/04/18/korhaz_orvos_egeszsegugy_betegseg_lantos_gabriella_elso_resz/ [Letöltve: 2024-01-15].
- Lantos G. (2016b) A balekok tartják el a potyautasokat. Mi a baj a magyar egészségüggyel? 2. rész. *Index*, május 2. Elérhető: https://index.hu/gazdasag/penzbeszel/2016/05/02/korhaz_orvos_egeszsegugy_betegseg_lantos_gabriella_masodik_resz/ [Letöltve: 2024-01-15].
- Lantos G. (2018) A párhuzamos valóság – a magán-egészségügyi rendszer kiépülése. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport*, Budapest: TÁRKI, 286–308.
- László R. (2022) A magánegészségügy helyzete Magyarországon. *EY online magazin*, április 10. Elérhető: https://www.ey.com/hu_hu/insights/consulting/a-maganegeszsegugy-helyzete-magyarorszagon [Letöltve: 2024-01-15].
- Losonczy Á. (1986) *A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben*. Budapest: Magvető.
- Losonczy Á. (1998) *Utak és korlátok az egészségügyben*. Budapest: MTA.
- Luksander A. – Mike K. – Csité A. (2012) *Maguk urai – a magyar vállalkozó lelkialkata. (A magyarországi kisvállalkozók értékvilágának néhány jellemzője.)* Műhelytanulmány, Budapest: Vállalatgazdaságtan Intézet.
- Madarász A. (2002) Kameralizmus, történelmi iskola, osztrák gazdaságtan. *Közgazdasági Szemle*, október, 838–857.
- Mike K. (2020) *Szelíd kapitalizmus - A szabad együttműködés rendje*. Budapest: Gondolat.
- Mohos A. – Korozsvári L. – Rinfel J. – Varga A. (2022) Orvostanhallgatók szakterület-választással kapcsolatos motivációi, fókuszban a háziorvosi hivatás. *Lege Artis Medicinae*, 32(8–9), 355–364. <https://doi.org/10.33616/lam.32.027>
- Molnár P. – Csabai M. – Csörsz I. (2003) Magatartástudomány és orvoslás a XXI. században. *Magyar Tudomány*, 11, 1391–1401.
- Molnár V. E. (2013) *Building the State: Architecture, Politics, and State Formation in Postwar Central Europe*. New York: Routledge.
- Nee, V. (1989) A Theory of Market Transition: From Redistribution to Markets in State Socialism. *American Sociological Review*, 54, 663–681.
- Orosz É. (1998) Reformillúziók és valóság. A magyar egészségügy a kilencvenes évtizedben. *Társadalmi Szemle*, 8–9, 93–111.
- Orosz É. (2001) *Félfúton vagy tévfúton? Egészségügyünk félmúltja és az egészségpolitika alternatívái*. Budapest: Egészséges Magyarországért Egyesület.
- Orosz É. (2008) Tudománytörténeti adalékok az egészségügy jelenlegi válságának értelmezéséhez. *Esély*, 5, 3–24.
- Orosz É. (2017) Megállítható-e a magyar egészségügy leszakadása a visegrádi országokétól? *Esély*, 6, 3–25.
- Perkins, J. (2003) *Ensuring linguistic access in healthcare settings: an overview of current legal rights and responsibilities*. Washington: Henry J Foundation.
- Péteri M. (1992) Szimbiózis, parazitizmus és laicitás. *Beszélő*, 4(36), 27.
- Pilling J. (2008) *Orvosi kommunikáció*. Budapest: Medicina.
- Polányi, K. (1976): *Az archaikus társadalom és gazdasági szemlélet* Budapest: Gondolat.
- Popic, T. (2023) *Health Reforms in Post-Communist Eastern Europe. The Politics of Policy Learning*, Palgrave Macmillan, <https://doi.org/10.1007/978-3-031-15497-3>
- Priebe S. et al. (2011) Good practice in health care for migrants: views and experiences of care professionals in 16 European countries. *BMC Public Health*, 11, 187. <https://doi.org/10.1186/1471-2458-11-187>
- Rékassy B. – Kincses Gy. – Révész S. – Soltész A. (2018) Vadkapitalizmus virágzása, azaz mit szül a szabályozatlanság az egészségügyben, I. rész *IME – Az egészségügyi vezetők szaklapja*, XVII(6), 8–15.
- Róna-Tas Á. (1997) *The Great Surprise of the Small Transformation. The Demise of Communism and the Rise of the Private Sector in Hungary*. Ann Arbor: The University of Michigan Press <https://doi.org/10.3998/mpub.15030>
- Róna-Tas Á. – Böröcz J. (1997): Folyamatosság és változás az államszocializmus utáni bolgár, cseh, lengyel és magyar üzleti elitben. *Szociológiai Szemle*, 2, 49 –75.

- Róna-Tas Á. (1998) The Great Surprise of the Small Transformation: The Demise of Communism and the Rise of the Private Sector in Hungary *American Journal of Sociology* 104(3): 929–931 <https://doi.org/10.1086/210105>
- Rosenthal, G. (1993) Reconstrution of Life Stories. In.: *The Narrative Studies of Lives*. 1, 59–91.
- Samuelson P. A. – Nordhaus W. D. (2012) *Közgazdaságtan*. Budapest: Akadémiai.
- Schumpeter J.A. (1934) *The theory of economic development*. Cambridge: Harvard University.
- Simonovits I. (1969) *Társadalomegészségtan és egészségügyi szervezéstudomány*. Jegyzet. Budapest: Orvostudományi Egyetem.
- Small, M. L. (2009) 'How many cases do I need?': On science and the logic of case selection in field-based research. *Ethnography*, 10(1), 5–38. <https://doi.org/10.1177/1466138108099586>
- Szabó B. (2019) Tűréspróba (Interjú Lantos Gabriellával) *168 óra*, február 21, 10–13.
- Szelényi I. – Manchin R. (1988) Megszakított polgárosodás. *Szociológia*, 2, 121–152.
- Szelényi I. (1994) Az elit cirkulációja vagy újratermelődése Közép-Kelet Európában? *Társadalomtudomány*, 29, 31–41.
- Szelényi I. – Kostello E. (1996) A piaci átmenet elmélete. Vita és szintézis. *Szociológiai Szemle*, 2, 3–20.
- Szijártó M. I. (2006) A mikrotörténelem. In Bódy Zs. – Ö. Kovács J. (szerk.) *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Budapest: Osiris, 521–539.
- Takács F. (2017) Az esettanulmány mint módszertan a szociológiában. *Szociológiai Szemle*, 27(1), 126–132.
- Tóth-Péter V. (2018) Amikor a külföldi utazás nem jog volt, hanem kiváltság. *Magyar Nemzeti Levéltár*. Elérhető: https://mnl.gov.hu/mnl/keml/hirek/amikor_a_kulfoldi_utazas_nem_jog_volt_hanem_kivaltság [Letöltve: 2024-01-15].
- Vágó I. (szerk.) (2007) *Fókuszban a nyelvoktatás*. Budapest: Oktatókutató és fejlesztő Intézet.
- Vágó I. (2009) *Nyelvtanulási utak Magyarországon*. Budapest: Oktatókutató és fejlesztő Intézet.
- Vajda J. (2003) „Az élettörténet szövegének szövete” *Jel-kép* 1, 89–96.
- Valuch T. (2007) *Hétköznapi élet Kádár János korában*. Budapest: Corvina.
- Valuch T. (2014) A rendszerváltás hatásai a magyar társadalom térbeliségére. *Metszetek*, 2, 110–118.
- Vargha M. (1992) Kórház a törvény szélén. *Beszélő*, 4(32), Elérhető: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/korhaz-a-torveny-szelen> [Letöltve: 2024-01-15].
- Veczán Z. (2020) Így alakult az orvosok bére az elmúlt évszázadban *Mandiner*, október 19. Elérhető: <https://mandiner.hu/hirek/2020/10/orvosberek-egeszsegugy> [Letöltve: 2024-01-15].
- Vedres B. (1997) „Ökonokrata» menedzser-elit - az átalakulás nyertesei? *Szociológiai Szemle*, 1, 111–133.
- Zentai V. (1999) Győztesekből tettesek, vesztesekből áldozatok? *2000*, 9, 10–22.

EGYÉB INTERNETES FORRÁSOK

- A foglalkozások presztízse. Mikrocenzus 2016/13. 2018 Budapest: KSH. Elérhető: https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mikrocenzus2016/mikrocenzus_2016_13.pdf [Letöltve: 2024-01-15].
- Arcanum (1997) Elérhető: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/TenyekKonyve-tenyek-konyve-1/1997-11FD1/magyar-gazdasag-1468E/gazdasagi-folyamatok-1996-ban-1468F/kulfoldi-tokebefektetesek-magyarorszag-1996-vege-ig-14905/kulfoldi-erdekeltsegu-vallalkozasok-14911/> [Letöltve: 2024-01-15].
- EY online magazin (2022) Elérhető: https://www.ey.com/hu_hu/consulting/a-maganegeszsegugy-helyzete-magyarorszag-2022 [Letöltve: 2024-01-15].
- Iridium: <https://arfolyam.iridium.hu/USD/1995-04> [Letöltve: 2024-01-15].
- KSH: https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_qli001.html [Letöltve: 2024-01-15].
- KSH: https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qli042.html [Letöltve: 2024-01-15].

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2025.2.165>

ABSZTRAKT

A tanulmányban a magyar társadalom zsidósággal kapcsolatos attitűdjeinek feltárása céljából 1000 fős országos reprezentatív mintán személyes megkereséssel 2023 októberében végzett kérdőíves kutatás eredményeiről számolunk be. Az Adorno és munkatársai által eredetileg alkalmazott antiszemitizmust vizsgáló kérdőív a zsidókra nézve javarészt negatív állításokat tartalmaz, ami az igen-effektust kiváltva növeli a zsidóellenes állításokkal egyetértők arányát. Az igen-effektus kiszűrése érdekében kérdőívünkbe zsidóellenes és zsidókkal rokonszenvező állításokat azonos arányban vettünk fel. Ezáltal el tudtuk különíteni azokat a konzisztens válaszadókat, akik, ha antiszemiták voltak, egyetértettek a zsidóellenes állításokkal és nem értettek egyet a zsidókkal rokonszenvező állításokkal, míg, ha filoszemiták voltak, akkor egyetértettek a zsidókkal rokonszenvező állításokkal és nem értettek egyet a zsidóellenes állításokkal. Klaszteranalízist végezve azt találtuk, hogy a megkérdezettek kisebb része esetében látunk konzisztens antiszemita és filozemita válaszmintázatokat. A többség inkonzisztens válaszokat adott vagy egy állítással sem értett egyet, függetlenül attól, hogy azok zsidóellenes vagy zsidókkal rokonszenvező állítások voltak, ugyanakkor ezt a köztes mezőt is tudtuk tipizálni klaszteranalízis segítségével.

Kulcsszavak: antiszemitizmus-dimenziók, attitűdvizsgálat, klaszterelemzés, filoszemitizmus, inkonzisztencia

VARIATIONS IN ATTITUDES TOWARDS JEWS IN CONTEMPORARY HUNGARIAN SOCIETY

ABSTRACT

The paper reports on the results of a questionnaire survey conducted in October 2023 using a nationally representative sample of 1,000 people aimed at exploring Hungarian society's attitudes towards people categorised as Jews. The traditional anti-Semitism questionnaire first used by Adorno and his colleagues contains mostly negative statements regarding Jews, which triggers the so called yes-effect and increases the proportion of those who agree with anti-Jewish statements. To filter out the yes-effect, we included anti-Jewish and pro-Jewish statements in our questionnaire in equal proportions. In this way, we were able to separate the consistent respondents who, if they were anti-Semitic, agreed with the anti-Jewish statements and disagreed with the positive statements about Jews, or, if they were Philo-Semites, agreed with the statements sympathetic to Jews and disagreed with the anti-Jewish statements. By performing a cluster analysis, we found that we see consistent anti-Semitic and Philo-Semitic response patterns in the case of a minority of those interviewed. The majority gave inconsistent answers or did not agree with any of the statements, regardless of whether they were anti-Jewish or pro-Jewish statements; this intermediate field could be typed using cluster analysis, however.

Keywords: dimensions of anti-Semitism, attitude survey, cluster analysis, Philosemitism, inconsistency

¹ szociológus, tanszékvezető, Milton Friedman Egyetem, Nemzetközi és Politikai Tudományi Tanszék.

² szociológus, professzor emeritus, ELTE TáTK.

³ szociálpszichológus, professzor emeritus, ELTE TáTK.

A ZSIDÓKRÓL ALKOTOTT GONDOLKODÁSI MINTÁK VÁLTOZATAI

A MAI MAGYAR TÁRSADALOMBAN

BEVEZETÉS

A 2023. október 7-ei Izrael elleni Hamasz terrortámadás és túszejtés, valamint az arra adott izraeli reakció rendkívüli mértékben felerősítették az antiszemita indulatokat szerte a világon. Tüntető, jogvédők és el-lentüntető, kormányok és civilek feszülnek egymásnak a konfliktus hatására. A helyzet gyakran erőszakos formát ölt és erős félelmeket kelt a zsidó közösségekben, kivetítve a világ zsidóságára az izraeli kormánnyal szembeni kritikát vagy ellenszenvet. Ráadásul olyan mozgalmak is részt vállaltak Izraellel szembeni antiszemita vádakkal vádolható tüntetéseken, amelyek deklaráltan baloldaliak, feministák, egyenlőségpártiak (gondoljunk egy sor amerikai és nyugat-európai egyetemfoglalásra, vagy az ismert filozófus, Judith Butler körére) és akiket egyéb dimenziókban nem feltétlenül jellemez az antiszemitizmus. A témának számos jogi, politikai, szociológiai és szociálpszichológiai aspektusa van, az emberi jogoktól kezdve, az etnikai kisebbségekkel való bánásmódon keresztül, az önálló palesztin állam létén át, a kolonialista diskurzusig, a tekintélyelvűségig és egyéb meghatározó tényezőig. Nem csoda, hogy a kutatók figyelme újra az antiszemitizmus, valamint annak összetevői és okai vizsgálata felé fordult.

A zsidóellenesség kognitív, konatív, affektív, másodlagos és Izraellel szembeni dimenziói⁴ koronként különböző dominanciával jelentkeztek, és vélhetően az emberek gondolkodásában sem kizárólag konzisztens módon jelentek meg, nem is szólva arról, hogy a zsidóellenességgel szorosan korreláló autoriter és kirekesztő attitűdök is jelentős változékonyságot mutathattak attól függően, hogy mely antiszemitizmus-dimenzió dominálta a korszakot és az emberek gondolkodását. Például a középkori vallási antijudaizmus jelentősen különbözött a 19. és 20. századi faji antiszemitizmustól és a második világháború utáni másodlagos antiszemitizmustól, valamint a különböző társadalmakban a mai napig differenciált módon nyilvánul meg, tükrözve a helyi társadalmi és politikai viszonyokat (Wistrich 1991). Kovács András és Fischer György 2021-es nemzetközi antiszemitizmus kutatásukban megjegyezték, hogy a holokauszt borzalmait illegitimé tették az antiszemitizmus korábbi formáit: „a háború utáni antiszemitizmus olyan témákat keresett magának, amelyek alkalmasak antiszemita tartalmak kifejezésre juttatására, de egyúttal nyilvánosan is hangoztathatók, hiszen antiszemita tartalmuk csak közvetetten jut kifejezésre, és antiszemita jellegük bármikor tagadható. Az egyik ilyen téma a holokauszt tagadása vagy relativizálása”. Hangsúlyozták ugyanakkor azt is, hogy „a holokauszt emlékezetével kapcsolatos vélemények mögött antiszemita és nem antiszemita nézetek is meghúzódhatnak” (Kovács–Fischer 2021:14), vagyis a kérdezettek attitűdjeiben nagymértékű inkonzisztenciára utaló jeleket azonosítottak.

Ugyan Kovácsék azt találták, hogy a másodlagos antiszemitizmus és az Izraellel szembeni dimenzió alapján antiszemita minősülő emberek gyakran képviselték hagyományos zsidóellenes nézeteket, az elemzés során azonosítottak azonban egy olyan csoportot is, amely bár hagyományos értelemben nem volt antiszemita, de

4 A zsidóellenesség dimenzióit részletesen tárgyaljuk Az *antiszemitizmus dimenzióinak konceptuális háttere* című részben.

másodlagos antiszemitizmust és Izraellelenséget mutatott, ezért ezt a csoportot látens antiszemitának nevezték el (Kovács–Fischer 2021).

Vagyis egyrészt a különböző antiszemita dimenziók átfedik egymást és együttesen fejtik ki hatásukat, másrészt inkonzisztens módon is megnyilvánulhatnak. Erre példa, hogy noha a kognitív antiszemitizmus gyakran összefügg az affektív és a konatív antiszemitizmussal, az antiszemita sztereotípiák jelenléte mégsem mindig vezet közvetlenül gyűlölethez vagy cselekvéshez. Egyes emberek hangoztathatnak sztereotípiákat anélkül, hogy érzelmileg azonosulnának azokkal (Allport 1977; Brown 2010). De az érzelmi ellenszenv sem mindig eredményez antiszemita viselkedést. Vannak, akik erős érzelmeket táplálnak a zsidósággal szemben, de ezek az érzések nem manifesztálódnak aktív cselekedetekben (Tajfel et al. 1979). Máskor az emberek egyszerre érezhetnek empátiát a zsidók iránt történelmi szenvedésük miatt és egyúttal ellenséges érzelmeket Izrael politikája miatt. Az emberek egy része ugyan tisztában van a holokauszt történelmi jelentőségével, mégis zavarónak találhatja a holokauszt emlékeztének politikai felhasználását, különösen Izrael állam legitimációjaként. Ez az érzelmi disszonancia feszültséget okozhat a személyes és a politikai attitűdök között, és különösen az európai kontextusban jelentős, ahol a holokauszttal kapcsolatos történelmi emlékezet kiemelten fontos szerepet játszik (Kovács 2010). Az is előfordul, hogy az egyén egyszerre érez irigységet és tiszteletet a zsidók iránt, ami ambivalens érzelmi állapothoz vezet. Például valaki csodálhatja „a zsidók” sikerét, de ugyanakkor irigyelheti is azt.

Még bizonyos konatív megnyilvánulások – mint például egy antiszemita graffiti vagy verbális bántalmazás – sem mindig járnak együtt kognitív vagy affektív szintű előítéletekkel. Ezek a cselekedetek néha társadalmi nyomás vagy környezeti hatások eredményeként történnek, nem pedig mélyen gyökerező személyes meggyőződésből (Glick 2002). Máskor az antiszemitizmus elutasítása ellenére egyesek tétlenül nézhetik, amikor mások antiszemita cselekedeteket hajtanak végre, ami ellentmond deklarált elveiknek.

Az Izraellelenség és az antiszemitizmus közötti kapcsolat is gyakran vitatott, mivel nyilvánvalóan nem minden Izraelkritika antiszemita. Azonban sok esetben ezek a kritikák hagyományos antiszemita sztereotípiákra épülhetnek, ami az antiszemitizmus modern formájaként, a mindenkor izraeli kormány politikájának és a világban élő zsidók intencióinak összemosásaként, a zsidók kollektív bűnössé nyilvánításaként jelenik meg (Hirsh 2007). Yehuda Bauer (1980) egyenesen amellet érvelt, hogy az anticionizmus a népi antiszemitizmus új változata, aminek előzményei a holokausztban jelentek meg a maguk teljességében.

Az antiszemitizmus különböző dimenzióinak inkonzisztenciái rávilágítanak arra, hogy a zsidókkal kapcsolatos előítéletek nem egyszerűen egydimenziósak, hanem komplex és sokrétű jelenségek. Az antiszemitizmus vizsgálatában a kognitív, konatív, affektív, másodlagos és Izraellelenség és egyéb dimenziók közötti ellentmondások feltárása kulcsfontosságú a jelenség mélyebb megértéséhez.

A fentiek okán vizsgálatunk fókuszába az antiszemitizmus különböző dimenzióinak inkonzisztenciáit, a gondolkodási minták sokféleségét helyeztük. Jelen tanulmányt megalapozó kutatásunkban egy közvetlenül 2023. október 7-e után Magyarországon felvett, nemre, korra, iskolázottságra, településméretre és régióra reprezentatív, 1000 fős országos kérdőív segítségével⁵ a zsidókhoz való viszonyulás alapján k-means klaszterelemzés segítségével tipikus gondolkodási mintázatokat tártunk fel és e klasztereket jellemeztük. Kutatásunk célja az volt, hogy a zsidókhoz való viszonyulás alapján csoportosítsuk a vizsgálatba bevont kérde-

⁵ A kutatás a Tett és Védelem Alapítvány támogatásával történt, az empirikus adatfelvételt pedig a Závecz Research Piac és Társadalomkutató Intézet végezte.

zettek, rávilágítsunk a konzisztens és inkonzisztens gondolkodású csoportok jelenlétére, és jellemezzük e csoportokat szocio-demográfiai tényezőkkel, szociálpszichológiai determinánsokkal és attitűdökkel, feltárva ezzel az antiszemitizmuson belüli, valamint az antiszemitizmus és egyéb kirekesztő attitűdök kapcsolatában fellelhető inkonzisztenciákat.

A KUTATÁS MÓDSZEREI, ÚJDONSÁGA

A 2023 októberében 1000 fős országos reprezentatív mintán végzett kérdőíves kutatás során a megkérdezett személyek kiválasztása és pótlása a következő módon zajlott. A mintában településenként kvótaszemponthoz határoztunk meg (korcsoport, nem, legmagasabb iskolai végzettség) a 2011-es census adatainak megoszlásai alapján. Ezzel az eljárással ötdimenziós keresztkvótás megoszlásokat alkalmaztunk a teljes mintára, így a területi rétegeken belül is teljesült a nem/korcsoport/iskolai végzettség szerinti reprezentatív megoszlás.⁶ Az adatfelvétel az egész ország területén, 18 éves és idősebb népesség bevonásával történt, laptop vagy tablet segítségével.

Az adatfelvétel során bekövetkezett torzulásokat minden esetben több szempontú súlyozási eljárás segítségével korrigáltuk. A súlyozáshoz a nem, a korcsoport, az iskolai végzettség és a településtípus páros peremeloszlásait használtuk, az iteratív súlyozás módszerével, azaz a négy változó minden páros kombinációja szerint súlyoztunk, majd ezt annyiszor ismételtük a súlyozott adatfájlban, amíg a súlyváltozó eltérése az előző ciklus súlyváltozójától egy küszöbérték alá nem került.

Kérdőívünk megalkotása során arra törekedtünk, hogy az antiszemitizmust mérő kérdéseket számos ponton átalakítsuk és kiegészítsük annak érdekében, hogy differenciáltabban közelíthessünk a jelenséghez. Erre többek között azért volt szükség, mert az Adorno-féle tekintélyelvűszemélyiség-kutatás óta gyakran alkalmazott módszer alapján szerkesztett kérdőívek többségében a zsidókra nézve negatív konnotációt hordozó kijelentéseket tartalmaznak, amelyekről kérdéses, hogy a válaszadók egy részének valóban van-e véleménye. Ugyanakkor a válaszadók jelentős része a kérdőíves kutatások során gyakran tapasztalt megfelelési kényszer miatt e negatív kicsengésű kijelentésekre egyetértő (vagy semleges) válaszokat ad (ezt nevezik igen-effektusnak), ami bizonytalanná teszi az antiszemiták, a közömbösek és a nem antiszemiták, illetve a konzisztens és az inkonzisztens gondolkodású csoportok elkülönítését. Az igen-effektus kiszűrése érdekében a jelenlegi kutatás kérdőívébe felerészt pozitív, felerészt negatív állításokat tettünk.

A zárt kérdéseket alkalmazó kérdőíves vizsgálatok esetében az elkerülhetetlen igen-effektus nem érinti a konzisztenciaproblémát, mivel a válaszadók minden egyetértésre felkínált állítás esetében kísértést érezhetnek az automatikus igen válaszra. A mi kutatásunkban az igen-effektus egyaránt jelentkezhetett a zsidókkal kapcsolatosan megfogalmazott negatív és pozitív állítások esetében. Bármilyen témáról legyen szó, a mindennapi tudásban a konzisztencia és az inkonzisztencia együtt él. A konzisztencia a vizsgált attitűd intenzitását, míg az inkonzisztencia az attitűd gyengeségét, esetleg hiányát jelezheti (Hunyady 1997).

A kérdőívbe került állítások tesztelésére fókuszcsoportos módszert használtunk, ami az egyénnel készített interjúk módszerhez képest lehetőséget nyújtott arra, hogy az egyes állításokkal megismerkedő személyek egymás reagálásait is figyelembe véve alakítsák ki álláspontjukat. Ezáltal egy életszerű társas közegben pontosíthattuk, egyszerűsíthettük, érthetőbbé tehattük a kérdőívbe került állításokat.

⁶ A kvótacellákon belüli kiválasztás véletlenszerűen történt. Természetesen az ötdimenziós keresztkvótás megoldás is rejthet magában problémákat (pl. egy-egy kvótacellába kevés eset kerül), ami torzíthatja a reprezentativitást. A Závecz Research standard mintavételi módszertanát és a kvótacellák esetenkénti összevonását súlyozással korrigálva elfogadhatónak tartjuk.

Az eddigi gyakorlattal szemben ötfokú skálák helyett négyfokúakat használtunk, megszüntetve ezzel a középső harmas kategóriába való „menekülés” lehetőségét, amely egyrészt az igen-effektushoz járulhatott hozzá (ha valaki nem ismerte az adott sztereotípiát, de mégis tájékozottnak kívánt tűnni, ezzel a választással megtehetette), másrészt összemosódhattak itt a bizonytalan/hezitáló és a „nem tudom” válaszok: a négyfokú skálákkal azonban egyértelmű választásra buzdítottuk kérdeztjeinket. Ugyanakkor világosan kell látnunk, hogy nincs ideális megoldás, a zárt kérdés mindenképpen Prokrusztész ágyába kényszeríti a válaszadókat.

Mégis, a legfontosabb újítás, hogy k-means klaszterelemzéssel⁷ a zsidósággal kapcsolatos tipikus gondolkodási mintázatokat tártunk fel a magyar társadalomban: szám szerint ötöt. A klasszikus antiszemitizmusdimenziók mellett (kognitív, konatív, affektív, másodlagos és Izraellelentes antiszemitizmus) újabb dimenziókat is bevontunk a klaszterelemzésbe: a filoszemitizmust, vagyis a zsidókat pozitív színben feltüntető kérdéseket, a zsidók és magyarok közötti konfliktusok és különbségek percepcióját, valamint az emlékezetkultúra, illetve Izrael államiságának és a palesztin állam létrehozásának támogatását. A korábbi kutatások gyakori hármas csoportosításával szemben (erősen antiszemiták, mérsékelt antiszemiták, nem antiszemiták) jelen módszer segítségével meg tudtunk különböztetni a fent felsorolt számos dimenzió mentén konzisztensen és inkonzisztensen gondolkodó, az antiszemita világnézetet támogató csoportokat, illetve filoszemitákat és mérsékelt elfogadókat, valamint egy kifejezetten bizonytalan, habozó csoportot is. E csoportok jellemzéséhez e tanulmányban multinomiálisregresszió-elemzést alkalmaztunk.

AZ ANTISZEMITIZMUS FOGALMA

Az antiszemitizmus egy olyan ideológiai és társadalmi jelenség, amely a zsidó emberek vagy közösségek iránti hiedelmeken, előítéleteken, diszkrimináción vagy gyűlöleten alapul. Az antiszemitizmus kiterjedhet kulturális, vallási, politikai és gazdasági dimenziókra is. Jellemzője, hogy a zsidókat különböző negatív sztereotípiákkal és igaztalan vádakkal társítja. Az antiszemitizmus a kultúrában hamis mítoszok és ideológiák, a folklórban gyanús, gyakran ördögi képek formájában, a vallásban antijudaizmusként, a gazdaságban a zsidók vélt gazdasági hatalmának megtörése érdekében hozott korlátozó intézkedésként, a politikában többek között a többségi társadalom emancipációs igényeként ölt testet. Az antiszemitizmus továbbá egyéni vagy kollektív cselekedetek – társadalmi vagy jogi megkülönböztetésben manifesztálódik (gyakran a zsidók „különbözősége, integrálhatatlansága, nemzeti antiidentitás” jellege okán), illetve a zsidók elleni politikai mozgósítás, kollektív vagy állami erőszak formájában fejeződik ki, amelyek célja a zsidók mint zsidók megbélyegzése, elkülönítése, elűzése vagy elpusztítása (vö. Fein 1987:67).

A Nemzetközi Holokauszt Emlékezési Szövetség (*International Holocaust Remembrance Alliance – IHRA*) 31 tagállama 2016. május 26-án fogadta el az antiszemitizmus jogilag nem kötelező, de társadalomlélektanilag érvényesnek tekinthető munkadefinícióját, miszerint „*az antiszemitizmus a zsidók olyan megítélése, amely a velük szembeni gyűlölet kifejezéseket nyilvánulhat meg. Az antiszemitizmus verbális és fizikai megnyilvánulásai zsidó vagy nem zsidó személyek és/vagy e személyek vagyona, a zsidó közösségi élményekre és vallási létesítményekre irányulnak*” (IHRA 2016).

Az antiszemitizmus fogalma tehát nemcsak az egyéni gyűlöletet és előítéletet foglalja magában, hanem egy komplex társadalmi és politikai jelenséget is, amely számos történeti és ideológiai dimenzióval rendelkezik (Csepeli 2016). A modern antiszemitizmus a nemzeti és keresztény antijudaista elképzelések összefo-

⁷ Ennek a módszernek a leírását lásd később, az elemzésünk során.

nódásából alakult ki, és egy átfogó világnézetet képvisel, amely a zsidókat a modernitás fenyegető vonásaként nemzetközi szimbólumként használja: a kapitalizmus, a szocializmus, a demokrácia, az ateizmus, a materializmus, a kozmopolitizmus vagy az erkölcstelenség képviselőiként (Bergmann 2011), vagyis az antiszemitizmus a zsidókat gonosz, destruktív hatalomként ábrázolja. Sartre (1946) hangsúlyozta, hogy a modern antiszemitizmus szempontjából nem a történelmi tények, konfliktusok vagy a zsidók és nem zsidók közötti társadalmi különbségek fontosak, hanem az, ahogyan az antiszemita elképzelik a zsidókat. Az antiszemitizmus tehát egy olyan világmagyarázati keretrendszer kínál, amely az absztrakt fogalmak és konkrét érzelmek közötti szakadékot kihasználva működik. A zsidók helyettesítik a pénzt, a globalizációt, a tőkét, a kommunizmust vagy a kapitalizmus absztrakt fogalmait, míg az érzelmek gyakran absztraktak és misztikusak, mint ahogy a középkori gonosz zsidó elképzelésekből eredő „minden gonoszság forrása a zsidó” modern antiszemitizmus is (Salzborn 2010).

AZ ANTISZEMITIZMUS DIMENZIÓINAK KONCEPTUÁLIS HÁTTERE

Ahogyan a bevezetőben utaltunk rá, az antiszemitizmus méréséhez tartozó elméleti keret a 2021-es Kovács–Fischer-féle kutatásban öt dimenziót sorol fel. Az elsődleges antiszemitizmushoz (1) a kognitív (hagyományos sztereotípiák a zsidósággal szemben), (2) a konatív (kirekesztő attitűdök, amelyek tulajdonképpen a kognitív aldimenzió építőkövei) és (3) az affektív (rokonszenv és társadalmi távolság/befogadás) dimenziók tartoznak. A másodlagos antiszemitizmushoz (4) a holokausz relativizálása, az Izraellel szembeni antiszemitizmushoz pedig (5) Izrael állam mindenkorai politikájának a zsidósággal való összemosása tartozik.

A **kognitív antiszemitizmus** az antiszemitizmus egy olyan formája, amely a gondolkodás, a hiedelmek, az összeesküvés-elméletek és a meggyőződések szintjén jelenik meg. Ez a dimenzió látszólag racionálisnak tűnő érvekre és logikai következtetésekre épül, amelyek mélyen beágyazódhatnak az egyének és a társadalom gondolkodásmódjába és attitűdjeibe (Wistrich 1991). A kognitív antiszemitizmus az előítéletek és sztereotípiák kialakulásával és fenntartásával kapcsolatos, és gyakran szolgál alapul más antiszemita formák, például az affektív és a konatív antiszemitizmus számára.

A **konatív antiszemitizmus** magában foglalja olyan cselekvések és viselkedésmódok helyeslését, amelyek a zsidókkal szembeni előítéletekből és gyűlöletből fakadnak, és a diszkriminációs hajlandóságot erősítik (Perry 2001). Míg a kognitív antiszemitizmus a gondolkodásra és a hiedelmekre összpontosít, addig a konatív antiszemitizmus azokra a konkrét cselekvésekre és viselkedési mintákra való egyetértésekre utal, amelyek a kognitív antiszemitizmusból ered és a kirekesztést és – szélsőséges esetben – az erőszakot támogatja.

Az **affektív antiszemitizmus** az antiszemitizmus azon formája, amely az érzelmek szintjén nyilvánul meg. Ez az előítéletre és gyűlöletre (illetve félelemre, irigységre, undorra vagy haragra) építkező attitűd olyan érzelmi reakciókban jelenik meg, amelyek mélyen gyökereznek az egyén pszichéjében és szocializációs folyamatában (Nussbaum 2018). Az affektív antiszemitizmus az érzelmekre épül, szemben a gondolkodási mintákkal és hiedelmekkel nyugvó kognitív antiszemitizmussal, illetve a konatív antiszemitizmussal, amely inkább viselkedési szinten vagy diszkriminatív intézkedésekkel való egyetértésben ölthet testet.

A **másodlagos antiszemitizmus** az antiszemitizmus egy speciális formája, amely a holokausz utáni időszakban alakult ki. Ez a dimenzió azzal a különleges jelleggel bír, hogy nem a zsidókkal szembeni hagyományos sztereotípiákon és előítéleteken alapul, hanem a holokausz emlékéhez és a zsidóknak a holokausz áldozataként betöltött szerepéhez kapcsolódik (Postone 1980). A másodlagos antiszemitizmus az érzelmek

és attitűdök azon komplex keveréke, amely a büntudat, a tagadás, az áldozathibáztatás és a holokauszt relativizálásából származik (mi ez utóbbit mértük), amelyek elkülöníthetők, bár gyakran együttesen jelennek meg (Adorno 1986; Zick–Küpper–Hövermann 2011). Például Zick és szerzőtársai (2011) hangsúlyozták, hogy a másodlagos antiszemitizmus érzelmi távolságtartásban és az áldozati szerep elutasításában is megnyilvánulhat. Imhoff és Banse (2009), valamint Bruneau és Saxe (2012) kimutatták, hogy a másodlagos antiszemitizmus a „versengő áldozatiság” (pl. az emlékezetpolitikában a holokauszt áldozatai, a háborús civil és katonai áldozatok, vagy a kommunizmus áldozatai versengenek a közösség által fontosabbnak tartott áldozat státuszaért) mechanizmusával is összefügg: a holokauszt emlékezetét túlhangsúlyozottnak érzékelők körében fokozódhat a zsidók iránti ellenszenv.

Az **Izraellelles antiszemitizmus** az antiszemitizmus új formája, amely a mindenkori izraeli kormánnyal szembeni ellenszenvet, kritikát vagy ellenségességet foglalja magában, de túlmutatva a politikai kritikán, gyakran burkoltan vagy nyíltan az egész zsidó népre vonatkoztatva jelenik meg (Hirsch 2007; Wistrich 2010). Ez a fajta antiszemitizmus nem csupán az izraeli vezetés politikai döntéseit vagy tetteit kritizálja, hanem gyakran magát a zsidó identitást és a zsidó állam létjogosultságát is megkérdőjelezi, s eszközei lehetnek a kettős mérce alkalmazása a mindenkori izraeli kormányzat intézkedéseit illetően, a delegitimálás, a dehumanizálás, a démonizálás vagy a bűnbakképzés (Sharansky 2004). Yehuda Bauer (1980) ennél tovább menve azt állítja, hogy az anticionizmus a népirtó antiszemitizmus új változata, aminek előzményei a holokausztban jelentek meg a maguk teljességében.

Izrael és a palesztin állam elfogadása nemcsak a Közel-Kelet politikáját formálja, hanem globálisan is jelentős hatással bír. A két állam elismerésének kérdése komplex geopolitikai, társadalmi és emberi jogi dimenziókat ölel fel, amelyek a nemzetközi közösség és az egyes országok politikai diskurzusában is kiemelt szerepet kapnak (Smith 2017). Izrael államiségének megkérdőjelezése például az antiszemitizmus egyik nyilvánvaló építőköve.

TOVÁBBI DIMENZIÓK

A fenti dimenziókat kiegészíthetjük továbbiakkal, amelyek operacionalizációját az antiszemitizmus tematizációja című részben tárgyaljuk. Elsőként a zsidókkal szembeni rokonszenv megnyilvánulásait említjük, amelyet egyfajta filoszemitizmusnak foghatunk fel.

A **filoszemitizmus** a zsidókkal szembeni pozitív attitűdöket és érzelmeket jelenti, és gyakran a zsidó kultúra, vallás, történelem vagy a zsidó emberek iránti tisztelet és megbecsülés formájában nyilvánul meg. Ez az attitűd többféle módon és különböző történelmi és társadalmi kontextusban jelentkezhet; például a felvilágosodás idején Európában megjelent egy újfajta érdeklődés a zsidó kultúra és vallás iránt (Hess 2002).

A **zsidók és nem zsidók közötti különbségtétel és konfliktusérzékelés** komoly társadalmi és politikai kérdéseket vet fel. A történelem során a zsidó közösségek gyakran szembesültek előítéletekkel, diszkriminációval és üldöztetéssel, amelyek sokszor alapultak a kulturális, vallási és etnikai különbségek félreértésén és az ezekből fakadó konfliktusokon és előítéleteken, legyenek azok vallási, életmódbéli, nyelvi és egyéb kulturális vélt vagy valós különbségek, pozitív vagy negatív sztereotípiák. A zsidók és a nem zsidók közötti különbségtétel és a konfliktusérzékelés szorosan összefügg az előítélet-képződés klasszikus mechanizmusaival. A szociálisidentitás-elmélet szerint (Tajfel et al. 1979) az emberek hajlamosak saját csoportjukat pozitívan, a másik csoportot pedig negatívan értékelni, ami növeli az észlelt különbségeket. A konfliktusérzékelés – vagyis az a

meggyőződés, hogy a zsidók és a nem zsidók érdekei összeütköznek – gyakran a gazdasági, kulturális vagy politikai versengés érzéséből fakad. Sherif klasszikus „realista konfliktuselmélete” (2015) szerint a csoportközi konfliktusok akkor erősödnek, ha a csoportok úgy érzékelik, hogy ugyanazért a korlátozott erőforrásért kell versengeniük, és az egyik csoport nyeresége szükségszerűen a másik veszteségével jár. A 21. századi antiszemitizmus-kutatások (pl. Küpper–Wolf–Zick 2011) megerősítették, hogy a zsidókkal szembeni előítéletek egy része az észlelt versengő áldozatiság vagy a kulturális különbözőség érzékeléséből ered, amely mind a megkülönböztetést, mind a konfliktusérzékelést fokozhatja.

A holokauszt az emberi történelem egyik legsötétebb fejezete, amely során hatmillió zsidó és több millió politikai fogoly, roma, homoszexuális, fogyatékkal élő ember vesztette életét a náci Harmadik Birodalom által dominált irtóhadjárat során. Az **emlékezetkultúra**, vagyis az események emlékezete és megőrzése különösen fontos számos okból, amelyek társadalmi, morális, politikai és oktatási vonatkozásokkal bírnak. Az emlékezetkultúra nem csupán az áldozatok iránti tiszteletadás, hanem egy erős morális és etikai alap is (Berger 2017). Az emlékezés közös aktusai révén biztosítható, hogy a holokauszt soha ne merüljön feledésbe, és hogy az ilyen tragédiák soha többé ne ismétlődhessenek meg.

AZ INKONZISZTENCIA JELENLÉTE ÉS SZOCIÁLPSZICHOLÓGIAI HÁTTERE

Mint láthattuk, az antiszemitizmus nem egy koherens ideológia, hanem gyakran fragmentált és ellentmondásos érzelmekből és hiedelmekből álló, az egyénben működő, de kollektív eredetű tudati szerkezet (Allport 1977). A csoportokról alkotott elképzelésekre általában véve is igaz, hogy konkrét élethelyzetekben nem úgy működnek, mint az elképzelés absztrakt szintjén (La Pièrre 1981). Az emberek hajlamosak lehetnek antiszemita megnyilvánulásokra bizonyos szituációkban anélkül, hogy ezeket az attitűdöket minden élethelyzetben következetesen fenntartsák. Wistrich (1991) történeti perspektívából vizsgálva az antiszemitizmus különböző formáit és megnyilvánulásait azt találta, hogy az antiszemita attitűdök gyakran változtak az idő múlásával, és különböző társadalmi, politikai és gazdasági környezetekben eltérő módon jelentkeztek. Az antiszemitizmus ideológiai szempontból is rugalmas: különböző politikai és társadalmi mozgalmak különböző módon integrálják az antiszemita nézetek eltérő dimenzióit. Aronson és szerzőtársai (2010) azt tárgyalják, hogyan befolyásolják a szociális és kognitív tényezők az előítéletek kialakulását és fenntartását. Az antiszemita attitűdök esetében gyakran megfigyelhető, hogy az emberek inkonzisztens módon reagálnak, attól függően, hogy milyen szociális norma és csoportnyomás érvényesül az adott környezetben. A szociális normák jelentős szerepet játszanak az attitűdök alakításában, és a normák változása hozzájárulhat az előítéletes attitűdök inkonzisztenciájához. Az egyének hajlamosak oly módon viselkedni, amely összhangban van a környezetük elvárásaival (konformizmus). Ugyanakkor az előítéleteik ellentmondásba kerülhetnek a zsidókról és/vagy önmagukról alkotott pozitív képpel (kognitív disszonancia), és ez a disszonancia hozzájárulhat az attitűdök inkonzisztenciájához. Összességében tehát a személyes tapasztalatok és a szituációs kontextus nagymértékben befolyásolhatják, hogyan és milyen kombinációban nyilvánulnak meg az antiszemita attitűdök (Cottrell 1942). Festinger (1962) tanulmánya azt vizsgálja, hogyan tudnak az emberek erkölcsi önképükkel összhangban élni, miközben előítéletes attitűdöket tartanak fenn. Amikor az embereket szembesítik az antiszemita vagy más előítéletes nézeteikkel, gyakran védekező reakciókat mutatnak, és megpróbálják úgy racionalizálni vagy tagadni előítéleteiket, hogy a különböző dimenziókat ellentétbe állítják vagy éppen egységbe forrasztják. Az eredmények azt mutatják, hogy sokan valóban képesek racionalizálni előítéletes nézeteiket oly módon, hogy

azok önmaguk számára konzisztensnek tűnjenek, még ha azok kívülről nézve ellentmondásosak is. Az emberek gyakran igyekeznek úgy bemutatni előítéletes attitűdjeiket, hogy azok morálisan elfogadhatóak legyenek. Ez az öngazolás gyakran vezet inkonzisztens világképhez.

Glick és Fiske (2001) szerint egyszerre létezhetnek pozitív és negatív sztereotípiák egy adott csoportról, ami szintén inkonzisztens attitűdöket eredményezhet. Az antiszemitizmus esetében ez az ambivalencia különösen nyilvánvaló, amikor a zsidó közösséget egyszerre tekintik sikeresnek és fenyegetőnek. A szerzők szerint itt az előítéletek két fő típusa jelenik meg: a paternalista előítéletek (amelyek gyámkodóan viszonyulnak a csoporthoz) és az irigység, amely a fenyegetettség érzéséhez vezethet.

Bilewicz és Soral (2020) kutatása azt vizsgálta, hogyan hat az antiszemita gyűlöletbeszéd a csoportközi kapcsolatokra és a politikai radikalizációra, és hogyan járul hozzá az attitűdök inkonzisztenciájához. A gyűlöletbeszéd használata növelheti bizonyos antiszemita attitűdök előfordulását, a csoportidentitás megerősödése és a csoportközi konfliktusok hozzájárulnak az antiszemita attitűdök felfutásához és fennmaradásához, még akkor is, ha ezek az attitűdök nem koherensek.

Zick, Küpper és Hövermann (2011) szerint a társadalmi változások, mint például a migráció és a gazdasági válságok, hozzájárulnak az előítéletek erősödéséhez és az attitűdök inkonzisztenciájához. A politikai retorika jelentős hatással van az előítéletes attitűdök alakulására és hozzájárulhat az antiszemita nézetek terjedéséhez, miközben ezek a nézetek gyakran ellentmondanak egymásnak vagy az egyének más, demokratikus értékeket tükröző attitűdjeinek. Hasonlóan Kotwas és Kubik (2019) azt találta, hogy az antiszemita attitűdök szimbolikus jelentéssel bírnak, amelyek a politikai identitás részeként jelennek meg, és ez inkonzisztenciát okozhat az egyén más, akár demokratikus és egyenlőségpárti attitűdjeivel szemben. Az antiszemita nézetek mainstream politikai diskurzusba való (látens vagy manifeszt) beépülése gyakran összefügg a populistá retorikával, ami kihasználja az attitűdök inkonzisztenciáját a politikai támogatottság növelése érdekében.

Becker és munkatársai (2024) hangsúlyozták, hogy az internet lehetőséget teremt az antiszemita attitűdök szabad kifejezésére, ugyanakkor az egyének legtöbbször inkonzisztens módon viselkednek az online és az offline világban. Az online anonimitás lehetővé teszi az emberek számára, hogy előítéletes nézeteket fejezzenek ki anélkül, hogy szembesülnének azok következményeivel, ami hozzájárul az attitűdök inkonzisztenciájához. Az antiszemita diskurzusok a cyberkultúra részévé válnak, ami legitimálja az előítéleteket és erősíti az inkonzisztens gondolkodást és viselkedést.

Az antiszemita attitűdök inkonzisztenciája tehát egy összetett jelenség, amelyet különböző pszichológiai, szociológiai és történeti tényezők befolyásolnak. Az említett vizsgálatok azt mutatják, hogy az antiszemitizmus nem egy koherens, egységes ideológia, hanem inkább egy változékony és gyakran ellentmondásos attitűdrendszer, amely különböző helyzetekben eltérő módon jelenik meg.

AZ ANTISZEMITIZMUST A KORÁBBI KUTATÁSOKBAN MAGYARÁZÓ VÁLTOZÓK ELMÉLETI HÁTTERE

Az antiszemitizmus legfontosabb magyarázó változóiról a tudományos közösségben általános egyetértés van, amelyeket mi sem hagyhatunk figyelmen kívül, már csak azért sem, mert ezek a tényezők (legalábbis részben) magyarázatot adhatnak a tárgyalt inkonzisztenciákra is. E változók operacionalizációját a Függelék F1–6. és F8. táblázataiban részletezzük. A magyarázó tényezők talán legfontosabbja a tekintélyelvűség, amelynek első kutatását Theodor Wiesengrund Adorno vezette, Else Frenkel-Bruswik, Daniel Levinson és R. Nevitt Sanford részvételével (Adorno et al. 1950). Adorno és kollégái az antiszemitizmust a tekintélyelvű személyiség egyik tüneteként azonosították, magyarázva ezzel a fasisztoid személyiség kialakulását, például a konvencionalizmus, az autoriter agresszió és a vezérelv jelenségein keresztül.

Adorno és munkatársai, valamint a nyomdokaikon haladó későbbi kutatók eredményei alapján kétségbevonhatatlan a tekintélyelvűség és az antiszemitizmus közötti összefüggés, mely azonban csak valószínűség. Nyilván lehetnek tekintélyelvű személyek, akik nem antiszemiták, bár esetükben fennállhat a zsidó érinettség. A fordított eset sem kizárt, amikor valaki antiszemita, de nem tekintélyelvű, erre példa az újabban felbukkant baloldali és liberális antiszemitizmus.

Az antiszemitizmus magyarázatai között szintén központi szerepet játszik az etnocentrizmus és a világnézeti konzervativizmus, amelyek történelmileg összekapcsolódtak a zsidóellenességgel. Klaus Holz (2010) rámutatott a zsidókkal szembeni „antiidentitás” vádjára (miszerint a zsidók Izrael állam létrehozása előtt nem azzal a nemzettel azonosultak, amelyben éltek, hanem különálló, sajátosan értelmezett identitást alakítottak ki), beleértve a „felelőtlen és manipulatív internacionalizmus” és a világhatalmi törekvések vádját. Kovács András (2010) kutatásai szerint a konzervativizmus számos országban, köztük Magyarországon is, jelentős független változóként jelenik meg az antiszemitizmus magyarázatában. A 19. és 20. században több konzervatív irányzat is az antiszemitizmusra építette politikáját, különösen a modernitás negatív hatásaiért a zsidóságot téve felelőssé (Stern 2023; Laqueur 2006).

A társadalmi és gazdasági válságok, valamint a politikai elit iránti bizalom megingása gyakran táptalajt nyújtanak az antiszemitizmus térnyerésének. A politikai rendszerrel szembeni elégedetlenség és frusztráció gyakran a zsidó közösségek hibáztatásához vezet, amire példa volt a Weimari Köztársaság, ahol a gazdasági válság és a politikai instabilitás hozzájárult a náciizmus előretöréséhez (Pulzer 1988; Goldhagen 2007).

A xenofóbia és az antiszemitizmus között szoros kapcsolat áll fenn, mindkettőt az idegenektől való félelem és az ismeretlentől való tartózkodás táplálja, és gyakran együtt jelennek meg történelmi válságok idején (Wistrich 1991; Fredrickson 2002). Az antiszemitizmus egyfajta bűnbakképzéssel szolgál, egyszerű válaszokat kínálva a komplex társadalmi és gazdasági problémákra. A populista és radikális mozgalmak kihasználják ezt a jelenséget támogatottságuk növelésére és a társadalmi kohézió megbontására (Hyman 2023; Eatwell 2011).

Az iskolai végzettség és a szubjektív jólét (az élettel való elégedettséggel, az elmúlt 5 év anyagi természetű változásaival és a szubjektív jövedelemmel mérve) szintén jelentős szerepet játszanak az antiszemitizmus kialakulásában és terjedésében. Az alacsony végzettség és a jólét hiánya növeli a frusztrációt és a bűnbakképzési hajlandóságot, ami kedvez az antiszemita nézetek elterjedésének (Glaeser 2005; Staub–Kuper 1989).

A kontakthipotézis szerint az előítéletek és a diszkrimináció csökkenthetők a különböző csoportok közötti interakciók révén, feltéve, hogy ezek egyenrangú felek között, közös célok mentén és támogatott társadalmi normák keretében történnek (Allport 1977). Ennek fontos kerete a makro- és mikroszintű interperszonális

kapcsolatok megléte, és az ehhez kapcsolódó vagy ebből következő affektív és kognitív attitűdök. Kutatások szerint a zsidókkal való közvetlen kapcsolat és az ismeretek növelése hozzájárulhat az antiszemitizmus csökkentéséhez (Pettigrew–Tropp 2006).⁸

EREDMÉNYEK

A zsidókhoz való viszonyulás mérése és az antiszemitizmus tematizációja

Elfogadva Kovács András és Fischer György (2021) korábbi megkülönböztetését az elsődleges és a másodlagos – vagyis a holokauszttal kapcsolatos – antiszemitizmus között, további szempontokat is figyelembe vettünk, amelyek pozitívan közelítettek a zsidósághoz.

A zsidókhoz való viszonyulás mérése

Az elsődleges kognitív antiszemita tematika mérésére kutatásunkban a zsidókkal kapcsolatos előítéleteket szokásosan kifejező állításokat alkalmaztunk, amelyeket egy skálára (indexre) rendeltünk (az indexekhez tartozó skálakoherencia-vizsgálatokat, főkomponens elemzések formájában lásd a Függelék F21. táblázatában). Ezek a következő állítások voltak (a százalékok az inkább egyetértők és nagyon egyetértők arányának összegét, illetve zárójelben a nem tudja, nem válaszol arányt mutatják az alábbi táblázatokban)⁹:

1. táblázat. Elsődleges antiszemitizmus: a hagyományos, kognitív antiszemitizmus skálája

A zsidók általában pénzéhesek – 54% (NT/NV: 11%)
Létezik egy rejtett zsidó háttérhatalom – 53% (NT/NV: 19%)
Túl nagy a zsidók befolyása ma Magyarországon – 50% (NT/NV: 11%)
A zsidók sosem fognak tudni teljesen beilleszkedni a magyar társadalomba – 42% (NT/NV: 7%)
A zsidók hajlamosak becstelen eszközöket használni céljaik elérése érdekében – 40% (NT/NV: 19%)
A zsidók kihasználják a nem zsidókat – 40% (NT/NV: 12%)
A zsidóság szenvedése Isten büntetése – 35% (NT/NV: 13%)

A zsidókra nézve negatív, klasszikusnak mondható antiszemita állítások közül a válaszadók közül a legtöbben azzal értettek egyet, hogy *a zsidók általában pénzéhesek* (54%). Ugyancsak többségben voltak (53%) azok, akik szerint *létezik egy rejtett zsidó háttérhatalom*. A megkérdezettek fele osztotta azt a véleményt is, hogy *túl nagy a zsidók befolyása ma Magyarországon* (50%). Ennél alacsonyabb volt azok aránya, akik szerint *a zsidók sosem fognak tudni teljesen beilleszkedni a magyar társadalomba* (42%) és akik szerint *a zsidók kihasználják a nem zsidókat* (40%), valamint akik szerint *a zsidók hajlamosak becstelen eszközöket használni céljaik elérése érdekében* (40%). Egy kisebb csoport egyetértett azzal a több mint ezeréves hiedelemmel, hogy *a zsidóság szenvedése Isten büntetése* (35%).

⁸ A kontakthipotézis tesztelésére kutatásunk során egyrészt rákérdeztünk a zsidó ismerősök meglétére, másrészt 8 fokú indexet (0 és 7 között az átlag=2,74; szórás=1,9) készítettünk azokból a tudáselemekből, amelyek a holokauszt magyarországi áldozatainak számára kérdezett rá, valamint arra, hogy a kérdezett keresett-e már fel itthon vagy külföldön zsidó emlékhelyet, múzeumot, temetőt, zsinagógát vagy holokausztkiállítást, valamint arra, hogy a zsidók mikor ünneplik a sábeszt, mi a Hanuka, a Tóra, illetve melyik megadott kép ábrázolja a menórát – lásd a Függelék F13–20. táblázatait.

⁹ Az „inkább egyetértők” és a „nagyon egyetértők” összevonásának praktikus okai voltak, ugyanakkor felvethető, hogy az elemzést az egyes állításokkal kapcsolatos egyetértés fokozatának függvényében is elvégezhetjük volna. Ez esetben azonban túlléptük volna a cikkünk számára szabott terjedelmi korlátokat.

A konatív antiszemitizmus dimenziója a zsidókkal szembeni közvetlen hátrányos megkülönböztetést is helyeslő véleményeket foglal magába, amit két kérdéssel mértünk. Ezek a következők voltak:

2. táblázat. *Elsődleges antiszemitizmus: a konatív antiszemitizmus skálája*

A legjobb az lenne, ha a zsidók kivándorolnának az országból – 28% (NT/NV: 9%)
Bizonyos foglalkozási területeken korlátozni kellene a zsidók számát – 34% (NT/NV: 8%)

Erősen kisebbségben vannak a szélsőséges antiszemita állításokkal egyetértők a mintában. A megkérdezettek egyharmada osztotta azt a nézetet, miszerint bizonyos foglalkozási területeken *korlátozni kellene a zsidók számát*. A magyar lakosság 28%-a gondolja úgy, hogy *a legjobb az lenne, ha a zsidók kivándorolnának az országból*.

Az affektív antiszemitizmus dimenziójában a zsidókkal szembeni fizikai távolságtartást (Bogardus-skála) és negatív érzületeket mértünk két kérdéssel. Ezek a következők voltak:

3. táblázat. *Elsődleges antiszemitizmus: az affektív antiszemitizmus skálája*

Mennyire rokonszenvesek/ellenszenvesek a zsidók? – 31% (ellenszenv) (NT/NV: 4%)
Elfogadna-e a családtagjának egy zsidót? (az érték az elutasítás mértékét fejezi ki) – 36% (NT/NV: 19%)

A zsidók érzelmi elutasítása viszonylag alacsony a magyar társadalomban: nagyjából a minta kétharmada rokonszenvezik a zsidókkal és/vagy elfogadná őket családtagnak.

A másodlagos antiszemitizmus mérésére öt kérdés szolgált, amelyek a holokauszt témáján belül a holokauszttagadó, a holokausztot relativizáló, illetve a holokauszt emlékezetének fontosságát elvitató nézőpontokat vizsgálta.

4. táblázat. *A másodlagos antiszemitizmus skálája*

A zsidók még mindig túl sokat beszélnek a holokausztról – 54% (NT/NV: 9%)
Ennyi évtizeddel a zsidóüldözések után már le kellene venni ezt a témát a napirendről – 53% (NT/NV: 7%)
A zsidók még a háború alatti üldöztetésükből, a holokausztból is előnyöket próbálnak kovácsolni – 48% (NT/NV: 11%)
A zsidók is tehetnek arról, hogy üldözték őket – 44% (NT/NV: 9%)
A holokauszt zsidó áldozatainak száma sokkal kevesebb volt, mint azt általában állítják – 34% (NT/NV: 23%) ¹⁰

A kérdezettek több mint fele egyetértett azzal, hogy *ennyi évtizeddel a zsidóüldözések után már le kellene venni ezt a témát a napirendről* (53%), illetve, hogy *a zsidók még mindig túl sokat beszélnek a holokausztról* (54%). Több mint 40% volt azok aránya, akik szerint a zsidók is tehetnek arról, hogy üldözték őket (44%) és hogy *a zsidók még a háború alatti üldöztetésükből, a holokausztból is előnyöket próbálnak kovácsolni* (42%). Nagyjából a kérdezettek egyharmada szerint a *holokauszt zsidó áldozatainak száma sokkal kevesebb volt, mint azt általában állítják* (34%).

Ahogy fentebb már láthattuk, a hagyományos és a másodlagos antiszemitizmus vizsgálata mellett kér-

¹⁰ A magyarországi holokauszt áldozatainak száma tényszerűen vitatott. Karsai László azt írta, hogy „a köztudatban elterjedt 600.000 ezer magyar zsidó áldozati szám valószínűleg kissé eltúlzott. Megbízható becslések ennél kb. 50–100.000-rel kevesebbre teszik a magyar zsidó Holokauszt áldozatainak számát” (Karsai 1994:10). A skálánkban szereplő állítás azonban vélekedésre utal, amit a „sokkal kevesebb” szó szerkezet fejez ki.

dőívünk arra is lehetőséget kínált, hogy a negatív, a zsidókkal szembeni előítéletes beállítódások mellett megnézzük a zsidókra nézve pozitív állításokat is, amelyeket a filozemitizmus, a zsidók iránti nyitottság, elfogadás, megbecsültség vagy magyarként való azonosítás mentén határoztunk meg. A kérdésblokkokban a következő változók szerepeltek:

5. táblázat. A filozemitizmus skálája

A zsidók a munkájukban nagyon szorgalmasak – 78% (NT/NV: 8%)
A zsidók legfontosabb értéke a tudás és a tanulás – 75% (NT/NV: 8%)
Magyarország tudományos sikereiben a zsidóságnak jelentős szerepe volt – 72% (NT/NV: 12%) ¹¹
A zsidók ugyanúgy magyarok, mint a társadalom többsége – 72% (NT/NV: 4%)
Mindent meg kell tennünk a zsidó vallás és kultúra fennmaradása érdekében – 68% (NT/NV: 8%)
A magyar nagyipar megteremtői jelentős részben zsidók voltak – 68% (NT/NV: 14%)
Magyarország kulturális gyökerei a kereszténység mellett a zsidóság értékein is alapulnak – 62% (NT/NV: 11%)
A zsidókat nem szabad felelőssé tenni Jézus Krisztus keresztre feszítéséért – 61% (NT/NV: 13%)

A válaszokat áttekintve szembeötlő, hogy a klasszikus antiszemita állításokhoz képest a válaszadók nagyobb arányban értettek egyet a zsidókra nézve kedvező, filozemitának mondható állításokkal. Sőt, az állítások között az egyetértés értékében felállított rangsorban az első nyolc helyre azok az állítások kerültek, amelyek kedvező színben tüntették fel a zsidókat. A pozitív állítások közül a legtöbben (78%) azzal értettek egyet, hogy *a zsidók a munkájukban általában nagyon szorgalmasak*. A megkérdezettek 61%-a elutasította a vallási antijudaizmust, és egyetértett azzal, hogy *a zsidókat nem szabad felelőssé tenni Jézus Krisztus keresztre feszítéséért*. A többség egyetértett azzal, hogy *a zsidók legfontosabb értéke a tudás és a tanulás* (75%). A válaszadók 72%-a szerint *Magyarország tudományos sikereiben a zsidóságnak jelentős szerepe volt*, 68%-uk pedig osztotta azt az álláspontot, hogy *a magyar nagyipar megteremtői jelentős részben zsidók voltak*. Ugyancsak magas (68%) volt azok aránya, akik szerint *mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy a zsidó vallás és kultúra fennmaradjon*. A többség (62%) azon az állásponton volt, hogy *Magyarország kulturális gyökerei a kereszténység mellett a zsidóság értékein is alapulnak*. Ugyancsak többségi álláspont volt, miszerint *a zsidók ugyanúgy magyarok, mint a társadalom többsége* (72%).

A zsidókkal kapcsolatos és a kérdőívben szereplő attitűdkérdések alapján további öt dimenziót tudtunk rekonstruálni. Ezek részben a zsidók és a nem zsidók viszonyával, részben a konfliktus megítélésével, részben a magyar társadalom felelősségével, részben a zsidók és Izrael viszonyával, valamint Izraellel és Palesztinával kapcsolatosak. Az öt vizsgált dimenzióhoz tartozó kérdéseket itt is négyfokú skálákon mértük és indexáltuk. (A táblázatokban szereplő százalékok itt is az inkább egyetértők és nagyon egyetértők összegét mutatják.)

Fontos kérdés, hogy az emberek mennyire érzik különbözőnek a zsidókat, illetve hogy mennyire értékeli konfliktusosnak a zsidók és nem zsidók viszonyát.

¹¹ A filozemita állítások kapcsán felvethető, hogy azok tényekkel alátámasztható valóságra utalnak, ugyanakkor látni való, hogy az állítások pozitív kicsengésűek, azaz a szóban forgó állításokkal való egyetértés nem denotatív hanem konnotatív jelentésű okán minősül filozemitizmusnak.

6. táblázat. A zsidók és a nem zsidók közötti különbségek és konfliktusok tagadásának skálája

A zsidókat és nem zsidókat legtöbbször meg sem lehet különböztetni egymástól – 68% (NT/NV: 5%)
A zsidók és nem zsidók között nincs konfliktus – 48% (NT/NV: 11%)

A többség (68%) szerint *a zsidókat és a nem zsidókat legtöbbször meg sem lehet különböztetni egymástól*. A kérdezettek közel fele (48%) vélte úgy, hogy *a zsidók és nem zsidók között nincs konfliktus Magyarországon*.

Fontos megközelítés továbbá az emlékezetkultúra támogatása is, vagyis a zsidókkal kapcsolatos önkritikus emlékezet ápolása.

7. táblázat. A zsidókkal kapcsolatos önkritikus emlékezet skálája

Többet kellene tanítani az iskolákban a zsidóüldözésekről, hogy ilyesmi többé ne fordulhasson elő – 71% (NT/NV: 4%)
A holokauszt tagadását tiltani kell – 63% (NT/NV: 9%) ¹²
A magyar társadalom is felelős volt azért, ami a zsidókkal a háború alatt történt – 63% (NT/NV: 10%)

A kérdezettek közel kétharmada egyetértett azzal, hogy *a magyar társadalom is felelős volt azért, ami a zsidókkal a háború alatt történt*, és hogy *a holokauszt tagadását tiltani kell* (63%). A kérdezettek még nagyobb arányban (71%) értettek egyet azzal, hogy *többet kellene tanítani az iskolákban a zsidóüldözésekről, hogy ilyesmi többé ne fordulhasson elő*.

A következő blokk egy olyan skála, amely a magyar zsidók Izraellel szembeni vélt elfogultságát és a hazájuknál erősebb lojalitását méri, valamint az aktuális izraeli kormánypolitika miatt a világban élő zsidóságra a kollektív felelősséget vetíti ki.

8. táblázat. A magyar zsidók elfogultak Izraellel kapcsolatban skála

Az itt élő zsidók lojálisabbak Izraelhez, mint Magyarországhoz – 57% (NT/NV: 16%)
A zsidók mindenkit zsidóellenesnek tartanak, aki Izraelt kritizálja – 53% (NT/NV: 12%)
Izrael állam politikája miatt egyre ellenszenvesebbek nekem a zsidók – 37% (NT/NV: 9%)

Ebben a kérdéscsoportban a többség szerint a magyarországi zsidók elfogultak Izraellel kapcsolatban, túlságosan lojálisak hozzá (57%), és érzékenyek az ezzel ellentétes kritikákra (53%), és ez zsidóellenes érzéseket szülhet az emberekben (37%).

Megkérdeztük azt is, hogy az emberek mennyire támogatják Izrael és Palesztina államiségét és mennyire tekintik Izrael harcát jogos önvédelemnek.

9. táblázat. Izrael a zsidók anyaországa és jogos az önvédelme

Jogos, hogy a zsidóknak is legyen egy anyaországa, ami Izrael – 83% (NT/NV: 5%)
Izrael jogos önvédelmi harcot folytat az őt ért támadások ellen – 73% (NT/NV: 11%)

¹² A holokauszt tagadásának tiltását szorgalmazó állítással való egyetértés vagy annak hiánya elvben talán összefügghet a válaszadónak a véleménynyilvánítás szabadságára vonatkozó általános álláspontjával, de a skálához tartozó többi állítás kontextusában egyértelmű, hogy a tiltással való egyetértés a zsidókkal kapcsolatos pozitív, míg a tiltás ellenzése a zsidókkal kapcsolatos negatív nézetrendszer következménye.

10. táblázat. Palesztinok joga az önálló államukhoz

A palesztinoknak is joguk van a saját államukhoz – 77% (NT/NV: 9%)

A teljes és visszafogottabb egyetértés legmagasabb értékeit az Izraellel és Palesztinával kapcsolatos pozitív állítások mutatják. A válaszadók szerint Izrael és Palesztina államisége jogos, de jogosnak tartotta a válaszadók több mint 70%-a Izrael önvédelmi harcát is.

Összességében úgy tűnik, hogy a kognitív és a másodlagos antiszemitizmus iránti nyitottság nagyon jelentős volt a megkérdezettek körében: mindkét esetben a válaszadók gyakran fele azonosult vele, még ha nem is szélsőséges formában. A konatív antiszemitizmus megjelenési formái viszont a válaszadók túlnyomó többségének elfogadhatatlanok voltak és az affektív antiszemitizmus is „csak” a válaszadók nagyjából egyharmadát jellemezte. Ami pedig talán a legérdekesebb eredmény, hogy a zsidókkal kapcsolatos pozitív állításokkal való magas egyetértés óhatatlanul is előrevetíti azt, hogy a gondolkodási minták gyakran ellentmondásosak, inkonzisztensek lehetnek.

Magas volt az egyetértés azzal is, hogy a zsidók és a nem zsidók között a különbség nem jelentős, illetve hogy fontos szembenézni a magyar társadalom felelősségével a holokausztal kapcsolatban és ennek emlékeztétét életben kell tartani. Abban a kérdésben viszont, hogy van-e konfliktus a zsidók és a nem zsidók között, már közel fele-fele a válaszok megoszlása.

Úgy tűnik továbbá, hogy az izraeli helyzettel kapcsolatos témák inkább pozitívan ítéltettek meg a megkérdezettek körében, ami akár fékező erő is adhat az antiszemitizmus terjedésének.

A dimenziók közötti kapcsolat

A kutatás egyik fontos eredménye az inkonzisztencia nagymértékű jelenlétének megvilágítása, amely fontos kiindulópontot jelent a későbbi klaszteranalízishez. A finomabb elemzés eredményei szerint az elsődleges és másodlagos antiszemitizmus meglévő kapcsolata ugyan erős, de nem determinisztikus (a korreláció értéke: +0,704), és az elsődleges kognitív antiszemitizmus és a filoszemitizmus közötti kapcsolat sem kizárólagos (nem szignifikáns a negatív korreláció: -0,054). A filoszemitizmus ugyanakkor a másodlagos antiszemitizmussal már negatívan korrelál, még erősebb ez a negatív korreláció a konatív és az affektív antiszemitizmussal, míg az emlékezetpolitikával vagy a zsidó és nem zsidó megkülönböztetés elutasításával kifejezetten erős pozitív korrelációt tapasztalhatunk.

Amennyiben a különböző indexeket erősen, mérsékelten és nem azonosulókra bontjuk, megállapítható, hogy ugyan a szélsőséges elsődleges antiszemitizmus szorosan együtt jár a másodlagos antiszemita nézettel, de a mérsékelt elsődleges antiszemita egy része teljesen elutasítja a másodlagos antiszemitizmust, miközben egy kisebbségük kifejezetten erősen egyetért vele. Az elsődleges antiszemitizmus álláspontján állók kapcsolata a filoszemita beállítódással még ellentmondásosabb. Az elsődleges antiszemitizmussal erősen egyetértők kevesebb mint fele utasítja el a filoszemitizmust, miközben egy részük teljes mértékben, más részük inkább elfogadja a filoszemita álláspontot is.¹³

¹³ Mivel ez számunkra is meglepő eredményt hozott, ezért többféle eljárással validáltuk az eredményeinket. Egyszerű keresztábra-elemzéssel és logisztikus regresszióval teszteltük az összefüggés valódiságát, és arra jutottunk, hogy sem adatfelvételi hiba, sem egyéb módszertani probléma nem okozhatta a korrelációt.

A filoszemiták ezzel szemben – legyen szó akár a teljes mértékben vagy mérsékelten elfogadókról – sokkal konzisztensebben viszonyulnak az elsődleges antiszemitizmushoz (többségük elutasítja azt). A holokausztal kapcsolatos másodlagos antiszemitizmus esetében viszont már sokkal bizonytalanabbakká válnak ők is: az erősen filoszemiták egy része valamilyen szinten elfogadja a holokauszt kapcsán a zsidósággal szembeni relativizáló és elítélő nézetet, a mérsékelten filoszemiták pedig még gyakrabban azonosulnak ezzel a nézettel. A filoszemitizmus (legyen szó akár erős vagy mérsékelt típusról) és a magyar társadalommal szembeni önkritikus nézetek szorosan együtt járnak.

A konzisztencia mértékét úgy is vizsgálhatjuk, hogy az antiszemitizmus-indexekből egy a zsidókkal kapcsolatban negatív tartalmú, a pozitív itemekből pedig egy pozitív tartalmú négyfokú indexet hozunk létre, majd a pozitív indexből kivonjuk a negatívát. Így a konzisztensen gondolkodók magas (pozitív és negatív), míg az inkonzisztensek alacsony értéket kapnak. A konzisztens antiszemiták például magas negatív, míg a konzisztens filoszemiták magas pozitív értéket kapnak, és közöttük helyezkednek el a különböző inkonzisztens gondolkodású csoportok. Eredményeink szerint ez utóbbiak például azok, akiknek kevés zsidó ismerőse van, alacsony iskolai végzettségűek, férfiak, katolikusok vagy reformátusok, a jobboldal szavazói (de a hezitálókkal és a választási pártpreferenciájukat titkolókkal szemben a baloldal szavazói is inkonzisztensek), a kisebb településeken élők, a 60 év felettiek, az erősen, akár szélsőségesen konzervatívok, etnocentrikusok, tekintélyelvűek, idegenellenesek és a politikából kiábrándultak.

Amennyiben még mélyebbre ásunk az inkonzisztenciák vizsgálatában, azt találjuk, hogy három olyan állítás elfogadói között vannak felülreprezentálva a filozemita állításokkal egyetértők, amelyek a kognitív elsődleges antiszemitizmus sarokpontjai: „*Létezik egy zsidó háttérhatalom*”, „*A zsidóság szenvedése Isten büntetése*”, „*A zsidók sosem fognak tudni teljesen beilleszkedni a magyar társadalomba*”.

Mélyinterjú vizsgálat adhatna választ arra a kérdésre, hogy miért ismerik el a zsidók eredményeit, tudását, szorgalmát, modernizációban játszott kulcsszerepét azok, akik a zsidók háttérhatalmában, Isten rájuk rótt büntetésében és integrálhatatlanságában hisznek. Hipotetikusán azt válaszolhatjuk, hogy ebben az esetben a sikertelenek sikeres csoportokkal szemben jelentkező rosszérzése (*ressentiment*) jelenik meg, mely nem tagadja, de irigyl, féli a másik csoport sikereit.

A zsidókhöz való társadalmi viszonyulás típusai

A 2023. őszi adatainkat a konzisztenciák és inkonzisztenciák feltárása érdekében olyan szempontból is megnéztük, hogy a zsidókhöz való viszonyulás különböző mintái szerint miként különböztethetők meg a válaszadók. Ebben az esetben a válaszadókat csoportokra bonthatjuk a válaszaik szerveződése alapján, ami többféle módon lehetséges. Ezek egyike, hogy az egyes nézetek válaszadók szintjén történő szerveződésének felderítésére a klaszterelemzés módszerét hívjuk segítségül (k-means klaszterelemzés, *pairwise* módszer¹⁴ – 1 hiányzó eset, N=999, 25 iteráció, véletlen középpontból indítva,¹⁵ az F-értékek szignifikanciája minden esetben 0,000). Kutatói döntés, hogy az indikátorok közül az összes indikátort vagy az indikátorok egy szűkebben

¹⁴ A *pairwise* módszer lehetővé teszi, hogy klaszterelemzés során minden változó párra a rendelkezésre álló adatok alapján számoljunk, így minimalizálva az adatvesztést. Mivel a hiányzó adatok véletlenszerűek voltak ($p=0,065$), ezzel az eljárással pontosabb és megbízhatóbb klaszterstruktúrákat állíthattunk elő. A klaszterstruktúra *listwise* módszerrel és a *pairwise* módszerrel is azonos volt.

¹⁵ A véletlen középpontot az alábbi paranccsal választottuk ki: set seed 132516.
compute sort=uniorm (1). sort cases by sort. EXECUTE.

vett csoportját vonjuk be az elemzésbe. Ugyancsak mi dönthetjük el, hogy hány válaszadói csoport (klaszter) kialakítását várjuk a statisztikai eljárástól. Jelen tanulmányban az összes indikátort, beleértve az izraeli és a palesztin államisággal kapcsolatos változókat is, bevontuk az elemzésbe, és így öt klasztert alakítottunk ki. A vizsgálatot standardizált változókkal és standardizálatlan változókkal is elvégeztük, nagyon hasonló eredménnyel. A 11. táblázatban a standardizálatlan értékeket mutatjuk be a könnyebb interpretálhatóság és olvashatóság kedvéért (négyfokú skálákon), ahol a 3-as és 4-es értékek jelölik az egyetértést, vagyis 2,5 alatt az inkább tagadók, míg fölötte az inkább egyetértők találhatók.

A megkérdezettek öt csoportra való bontása során kapott eredmények

A 11. táblázat vízszintes sorai mutatják, hogy az egyes nézetcsoporthoz milyen mértékben értenek egyet vagy nem értenek egyet a kérdőív állításaival (négyfokúindex-átlagok). Emellett multinomiális logisztikus regresszió segítségével (N=803) azt is bemutatjuk, hogy a referenciacsoporthoz képest az egyes csoportoknak milyen megkülönböztető szociológiai, attitűdbeli és politikai jellemzői vannak (ha vannak). A regresszió adat-tábláját lásd a Függelék F23. táblázatában.

11. táblázat. A klaszterelemzés eredményei

N=999 fő	1. Konzisztens anti- szemita 8,5%	2. Konfliktus-érzékeny filoszemita 20,1%	3. Mérsékelt, elfogadó csoport 37%	4. Inkonzisztens csoport 25,3%	5. Habozó 9,1%	Átlag és szórás (zárójelben)
nincs különbség zsidók és nem zsidók között	2,04	3,40	2,93	2,97	2,00	2,87 (0,6)
nincs konfliktus zsidók és nem zsidók között	1,85	2,52	2,68	2,83	2,07	2,57 (0,7)
emlékezetkultúra	2,23	3,23	2,70	2,86	2,08	2,75 (0,6)
pozitív tulajdonságok (filoszemitizmus)	2,47	3,49	2,93	3,07	2,17	2,97 (0,5)
másodlagos antiszemitizmus	3,27	1,86	2,22	3,00	2,14	2,42 (0,6)
konatív antiszemitizmus	3,32	1,33	1,96	2,86	2,01	2,17 (0,8)
kognitív antiszemitizmus	3,26	1,96	2,27	2,97	2,07	2,44 (0,6)
Palesztina államiságának támogatása	3,49	3,41	2,93	3,31	2,32	3,11 (0,7)
Izrael államiságának támogatása	3,14	3,84	2,95	3,32	2,31	3,19 (0,7)
Izrael jogos önvédelme	2,61	3,76	2,90	3,31	2,10	3,09 (0,7)
Izrael és a magyar zsidók kapcsolata	3,39	2,18	2,35	3,16	2,25	2,61 (0,7)
affektív antiszemitizmus	3,30	1,53	2,08	2,81	2,62	2,69 (0,8)

Mérsékelt elfogadók (37%)

Először nézzük meg a logit modell referenciakategóriáját, amivel az elemzés során a többi csoportot összehasonlítjuk (ez a legnagyobb csoport és attitűdjeik alapján azt mondhatjuk, hogy egyfajta „középen állás” jellemzi őket). A mérsékelt elfogadók esetében mind a pozitív, mind a negatív állításokkal való egyetértés intenzitása mérsékelt, ugyanakkor a négyfokú skálák átlagai alapján egyértelműen az elfogadás felé hajlanak. Átlagos iskolai végzettségük erőteljesebb szubjektív jóléttel párosul, nincsenek kirekesztő attitűdjeik,

felülreprezentáltak közöttük a budapestiek és a nagyvárosiak, a Közép-Magyarországon (37%), a Közép-Dunántúlon (15%) és az Észak-Magyarországon (16%) élők, illetve a balközép ellenzéki szavazók is gyakrabban fordulnak elő e csoportban (29%). Kétötödüknek vannak zsidó ismerősei, ismeretszintjük a zsidókról átlagos.

Konzisztens antiszemiták (8,5%)

Az ide tartozók markáns különbséget és konfliktust látnak zsidók és nem zsidók között, szinte minden tekintetben erősen antiszemitának mondhatók, amit erősít az, hogy az emlékezetkultúrára vonatkozó kérdéseket is tagadják, noha a pozitív (filoszemita) állításokkal szemben némiképp habozónak tűnnek. A kétállamiság-modellben hisznek, amennyiben támogatják Izrael és a palesztin állam létét is. Izrael jogos önvédelmével kapcsolatban szintén habozó álláspontot foglalnak el, de az izraeli kormánnyal szembeni ellenszenvük az egész zsidóságra kivetül. A mérsékelt elfogadókkal összehasonlítva az Adorno és munkatársai által leírt tekintélyelvűség-szindróma jellemzi e csoportot. Körükben magasabb szintű az idegengyűlölet és a konzervativizmus, a zsidókról való tudásuk alacsonyabb, és a mérsékelt elfogadókkal összevetve inkább a Jobbik, a Mi Hazánk és a Fidesz szavazói.

Konfliktust érzékelő filoszemiták (20,1%)

E csoport tagjai nem látnak különbséget a zsidók és nem zsidók között, ugyanakkor konfliktusérzékelésük átlagos, ami mindenképpen jelzi, hogy sokan közülük nem érzik konfliktusmentesnek ezt a viszonyt. E csoport tagjai erőteljesen hívei az őszinte és szembenézésre sarkalló emlékezetkultúrának (egyedülállóan a minta egészében). A zsidókkal kapcsolatos pozitív állításokkal markánsan egyetértenek, a negatív állításokat határozottan elutasítják, Izrael mellett a palesztin államiséget is támogatják. A mérsékelt elfogadókhöz hasonlóan nincsenek kirekesztő attitűdjeik (sőt, az etnocentrizmus szintje alacsonyabb náluk, mint a mérsékelt elfogadónál), de szubjektív jólétük is alacsonyabb, ugyanakkor több a tudásuk a zsidókról. A referenciakategóriához képest inkább megyeszékhelyeken és városokban élnek és kevésbé Budapesten, ugyanakkor Közép-Magyarországon és a Nyugat-Dunántúlon nagyobb eséllyel, míg a Közép-Dunántúlon jóval kisebb eséllyel találkozhatunk velük.

Inkonzisztensek (25,3%)

E csoport tagjai többnyire nem látnak sem különbséget, sem konfliktust zsidók és nem zsidók között, az emlékezetkultúra, a kétállami-megoldás és a zsidókra vonatkozó pozitív állítások is egyetértésre találnak körükben, ugyanakkor hajlamosak egyetérteni az antiszemita állításokkal is. A mérsékelt elfogadókkal szemben inkább jellemzi konzervativizmus és idegenellenesség e csoportot, jóval kisebb eséllyel találkozhatunk velük Budapesten és a megyeszékhelyeken, a Közép-Dunántúlon és az Észak-Alföldön. Ha szavaznak, akkor pártjuk többnyire a Fidesz.

Habozók (9,1%)

E csoportban az általános tagadás mögé rejtőzhetnek látens antiszemiták: ennek egyik manifestuma a felszínre bukó, ha nem is túl erőteljes affektív antiszemitizmus; többek között nem hívei az őszinte emlékezetkultúrának, nem értenek egyet Izrael államisége, önvédelmi harcának jogosságával, bár a palesztinok esetében is elutasítják az önálló államiséget. A mérsékelt elfogadókkal összehasonlítva e csoport tagjait kevésbé jellemzi a politikai kiábrándultság, Budapesten és Észak-Magyarországon kisebb eséllyel találkozhatunk velük.

ÖSSZEGZÉS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

A kutatási eredmények alapján meglehetősen összetett képet kapunk a magyar társadalom zsidósággal kapcsolatos attitűdjeiről, amely számos ambivalens és ellentmondásos elemet tartalmaz. A kutatás egyik legfontosabb eredménye éppen az inkonzisztencia jelenlétének megvilágítása, amely arra utal, hogy egyes emberek egyszerre képviselnek egymással ellentétes nézeteket, mint például az antiszemitizmus és a filoszemitizmus. Ez a jelenség különösen fontos, mert azt sugallja, hogy a magyar társadalom jelentős része nem rendelkezik egyértelműen kialakult és koherens véleménynel a zsidóságot érintő kérdésekben.

Az inkonzisztenciák fő forrása, hogy a társadalom többsége a pozitív állítások nagymértékű elfogadása és – különösen a holokauszt vonatkozásában – a zsidók szenvedéstörténete iránti megértés mellett egyetért azzal, hogy a holokauszt túlhangsúlyozott és hogy a zsidók túlzottan lojálisak Izraelhez, valamint ugyanígy a klasszikus antiszemita előítéletekkel is (pénzéhség, befolyás, háttérhatalom). Ezek az inkonzisztenciák egyértelműen arra utalnak, hogy a társadalom egy részében a zsidókról olyan kép él, amely alapján hatalmi elitként tekintenek rájuk, amely egyidejűleg hívja elő a félelmet, az irigységet és a másság vízióját, valamint a holokauszt miatti kollektív szégyenérzetet és bűntudatot és a bűntudat miatti kognitív disszonancia-csökkenés igényét.

A kutatás rámutatott arra is, hogy a zsidókkal kapcsolatos ismerethiány nem elhanyagolható: a társadalom jelentős része például nincsen tisztában a holokauszt áldozatainak számával és nem rendelkezik a zsidó kultúrával kapcsolatos ismeretekkel. Ugyanakkor a zsidó kultúra iránti érdeklődés és az emlékhelyek látogatottsága a lakosság egyharmadánál kimutatható, ami pozitívumnak tekinthető.

Izrael megítélése szintén vegyes képet mutat. A társadalom nagyrésze támogatja Izrael jogát az államisághoz és az önvédelemhez, ugyanakkor az izraeli kormány politikája miatti ellenszenv is jelen van, ami részben a zsidósággal szembeni negatív attitűdöket is befolyásolja (*„Izrael politikája miatt egyre ellenszenvesebbek a zsidók”*). Ezen túlmenően azonban az antiszemitizmus nem hozható összefüggésbe az Izraellel kapcsolatos attitűdökkel.

A klaszterelemzés során létrehozott öt véleménycsoport vizsgálata is megerősítette, hogy az antiszemita nézetek és a filoszemitizmus nem zárják ki egymást, gyakoriak az inkonzisztens vélemények, melyek az inkonzisztens csoport tagjain kívül a habozókat és valamelyest a mérsékelt elfogadókat is jellemzik. A szélsőséges antiszemiták kis csoportot alkotnak, erősen elutasítóak a zsidókkal szemben. Úgy vélik, hogy jelentős különbségek és konfliktusok vannak a zsidók és a nem zsidók között. Elutasítják a holokauszt emlékezetének fontosságát, és gyakran hisznek a zsidó háttérhatalom teóriájában is. Ugyanakkor körükben is inkonzisztens gondolkodásra vall, hogy a pozitív állításokkal és Izrael jogos önvédelmével kapcsolatban is inkább habozóknak tűnnek, és a palesztin állam mellett egyértelműen támogatják Izrael létét is. Körükben magasabb szintű az idegengyűlölet, a tekintélyelvűség és a konzervativizmus is, a zsidókról való tudásuk alacsonyabb, és a mérsékelt elfogadókkal összevetve inkább a Jobbik, a Mi Hazánk és a Fidesz szavazói.

Ezzel szemben a konfliktust érzékelő filoszemiták nagymértékben elutasítják az antiszemitizmust és a kirekesztő attitűdöket, valamint erősen egyetértenek a zsidókkal kapcsolatos pozitív állításokkal. A mérsékelt elfogadók hasonlóan gondolkodnak, de nagyobb inkonzisztencia mellett. E csoportok tagjainak többsége városi miliőben vagy a budapesti agglomerációban él, különbség közöttük a konzisztens-inkonzisztens gondolkodásvariáción túl a jólét percepcióiban van. A filoszemita és a mérsékelt elfogadó csoportok erőteljes

jelenléte arra utal, hogy a magyar társadalomban markánsan jelen van a zsidósággal szembeni pozitív hozzáállás (ami egyébként az inkonzisztens csoportra is jellemző), és hogy magyar társadalom egy jelentős része nyitott és elfogadó a zsidó kultúra és történelem iránt, még ha a konzisztens filozemita csoport tagjai nem is látják feltétlenül konfliktusmentesnek a zsidók és a nem zsidók együttélését.

Az inkonzisztensek az antiszemita és filozemita állításokkal is egyetértenek, ami arra utal, hogy inkább bizonytalanok és befolyásolhatók a zsidósággal kapcsolatos kérdésekben. Politikai hovatartozásuk a jelenlegi hatalomhoz húz, egyértelműen felülreprezentáltak a jobboldali populista szimpatizánsok közöttük, és idegenellenes attitűdjeik is erőteljesebben vannak jelen. Elképzelhető, hogy az inkonzisztencia forrása napjaink tekintélyelvű kormánypártjainak politikai szocializációs hatása, amely egyrészt nulltoleranciát hirdet az antiszemitizmussal szemben, másrészt gerjeszti a kirekesztő, ókonzervatív, gyakran szélsőséges, bűnbakképző nézeteket. Talán e csoportnál a legjellemzőbb a félelem, a gyanakvás, az irigység, a bűntudat és a disszonancia-hárítás kombinációja.

A habozók csoportjának jellemzői pedig rávilágítanak arra, hogy nagyfokú ellenállás mutatkozik a társadalom egy kisebb részében a téma iránt. E csoport tagjai egyszerre tagadják a zsidókkal kapcsolatos negatív és pozitív állításokat, ahogyan elutasítják a másságot is, aminek oka lehet ugyanúgy a téma hárítása, ahogyan a rejtett antiszemitizmus vagy a félelem a válaszaik nyilvánosságra kerülésétől, esetleges felháborodásuk a kérdések provokatívnak érzett jellege miatt.

Összességében a kutatás rámutat arra, hogy bár az antiszemitizmus bizonyos formái továbbra is jelen vannak a magyar társadalomban, a zsidósággal kapcsolatos pozitív állítások és a filozemita nézetek is jelentős támogatottsággal bírnak. Az eredmények alapján a kollektív társadalmi emlékezetpolitika és az Izraellel kapcsolatos pozitív attitűdök hozzájárulhatnak az antiszemitizmus visszaszorításához. Az inkonzisztens nézetek és a különböző csoportok közötti különbségek megértése azonban elengedhetetlen ahhoz, hogy pozitív irányba lehessen változtatni a társadalomnak a zsidósággal kapcsolatos attitűdjeit, amelyhez további kvalitatív és nemzetközi összehasonlító vizsgálatok szükségesek.

HIVATKOZÁSOK

- Adorno, T. W. (1986) What does coming to terms with the past mean? In Hartman, G. (szerk.) *Bitburg in moral and political perspective*. Bloomington: Indiana University.
- Adorno, T. W. – Frenkel-Brunswik, E. – Levinson, D. J. – Sanford, R. N. (1950) *The authoritarian personality*. New York: Harper & Brothers.
- Allport, G. W. (1977) *Az előítélet*. Budapest: Gondolat.
- Aronson, E. – Wilson, T. D. – Akert, R. M. – Sommers, S. R. (2010) *Social psychology*. London: Pearson.
- Bauer, Y. (1980) Genocide: Was It the Nazis' Original Plan?. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 450(1), 35-45.
- Becker, M. J. – Ascone, L. – Placzynka, K. – Vincent, C. (2024) *Antisemitism in Online Communication: Transdisciplinary Approaches to Hate Speech in the Twenty-First Century*. Cambridge: Open Book Publishers.
- Bergmann, W. (2011) *Geschichte des Antisemitismus (Vol. 2187)*. München: CH Beck.
- Berger, R. J. (2017) *The Holocaust, religion, and the politics of collective memory: beyond sociology*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315132495>.
- Bilewicz, M. – Soral, W. (2020) Hate speech epidemic. The dynamic effects of derogatory language on intergroup relations and political radicalization. *Political Psychology*, 41, 3–33. <https://doi.org/10.1111/pops.12670>.
- Brown, R. (2010) *Prejudice: Its social psychology*. New Jersey: John Wiley & Sons.
- Bruneau, E. G. – Saxe, R. (2012) The power of being heard: The benefits of 'perspective-giving' in the context of intergroup conflict. *Journal of experimental social psychology*, 48(4), 855–866. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2012.02.017>
- Cottrell, L. S. (1942). The analysis of situational fields in social psychology. *American Sociological Review*, 7(3), 370-382.
- Csepeli Gy. (2016) *Meg nem gondolt gondolat: A zsidóellenességtől a népiirtásig*. Budapest: Kossuth.
- Eatwell, R. (2011) *Fascism: A history*. New York: Random House.
- Fein, H. (szerk.) (1987) *The persisting question: sociological perspectives and social contexts of modern antisemitism (Vol. 1)*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Festinger, L. (1962). Cognitive dissonance. *Scientific American*, 207(4), 93-106.
- Fredrickson, G. M. (2002) *Racism: A short history*. New Jersey: Princeton University.
- Glaeser, E. L. (2005) The political economy of hatred. *The Quarterly Journal of Economics*, 120(1), 45–86. <https://doi.org/10.3386/w9171>.
- Glick, P. (2002) Sacrificial lambs dressed in wolves' clothing: Envious prejudice, ideology, and the scapegoating of Jews. In Erber, R. – Newman, L. (szerk) *Understanding genocide: The social psychology of the Holocaust*, 113–142. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195133622.003.0006>.
- Glick, P. – Fiske, S. T. (2001) An ambivalent alliance: Hostile and benevolent sexism as complementary justifications for gender inequality. *American psychologist*, 56(2), 109. <https://doi.org/10.1037//0003-066x.56.2.109>
- Goldhagen, D. J. (2007) *Hitler's willing executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York: Vintage Books. <https://doi.org/10.4324/9781912281480>.
- Hess, J. M. (2002) *Germans, Jews and the claims of modernity*. New Haven: Yale University. <https://doi.org/10.2307/1433097>.
- Hirsh, D. (2007) *Anti-zionism and antisemitism: Cosmopolitan reflections*. Chapel Hill: Working Paper Hirsh.
- Holz, K. (2010) *Nationaler Antisemitismus: Wissenssoziologie einer Weltanschauung*. Hamburg: Hamburger Edition. <https://doi.org/10.2307/1432630>.
- Hunyady Gy. (1997) A konzisztencia, mint a vélekedések szervező elve. In Lengyel Zs. (szerk.) *Szociálpszichológia szöveggyűjtemény*. Budapest: Osiris. 164–171.
- Hyman, P. E. (2023) *The Jews of Modern France (Vol. 1)*. Berkeley: University of California. <https://doi.org/10.1525/9780520919297>.
- IHRA (2016) Az antiszemitizmus IHRA által elfogadott munkadefiníciója. Elérhető: <https://holocaustremembrance.com/resources/az-antiszemitizmus-ihra-altal-elfogadott-munkadefinicioja> [Letöltve: 2025-04-16].

- Imhoff, R. – Banse, R. (2009) Ongoing victim suffering increases prejudice: The case of secondary anti-Semitism. *Psychological Science*, 20(12), 1443–1447. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2009.02457.x>.
- Karsai L. (2024) Holokauszt Magyarországon és a környező országokban. In J. Molnár (szerk.) *A magyar holokauszt 80 év távlatából: Jogfosztás – deportálás – emlékezés. Program, absztraktok*. Magyar Történelmi Társulat Szegedi és Dél-alföldi Csoportja, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Politológiai Tanszék. 10.
- Kovács A. – Fischer Gy. (2021) *Antisemitic prejudices in Europe: Survey in 16 European countries*. Budapest: Action and Protection League.
- Kovács A. (2010) *The stranger at hand: Antisemitic prejudices in post-communist Hungary (Vol. 15)*. Leiden: Brill. <https://doi.org/10.1080/13501674.2012.730730>.
- Kotwas, M. – Kubik, J. (2019) Symbolic thickening of public culture and the rise of right-wing populism in Poland. *East European Politics and Societies*, 33(2), 435–471. <https://doi.org/10.1177/0888325419826691>.
- Küpper, B. – Wolf, C. – Zick, A. (2010) Social status and anti-immigrant attitudes in Europe: An examination from the perspective of social dominance theory. *International Journal of Conflict and Violence*, 4(2), 205–219.
- La Piere, R. T. (1981) Az attitűdök mások, mint a cselekvések. In Csepeli Gy. (szerk.) *A kísérleti társadalomlélektan főárama*. Budapest: Gondolat, 160–118. (Eredeti munka megjelent: 1934).
- Laqueur, W. (2006) *The changing face of anti-Semitism: From ancient times to the present day*. Oxford: Oxford University.
- Nussbaum, M. C. (2018) *The monarchy of fear: A philosopher looks at our political crisis*. New York: Simon & Schuster. <https://doi.org/10.1086/705770>.
- Pettigrew, T. F. – Tropp, L. R. (2006) A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(5), 751. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.90.5.751>.
- Perry, B. (2001) *In the name of hate: Understanding hate crimes*. London: Routledge. <https://doi.org/10.5860/choice.39-1899>.
- Postone, M. (1980) Anti-Semitism and National Socialism: Notes on the German Reaction to "Holocaust". *New German Critique*, (19), 97–115. <https://doi.org/10.2307/487974>.
- Pulzer, P. G. (1988) *The rise of political anti-Semitism in Germany & Austria*. Cambridge: Harvard University. <https://doi.org/10.2307/40200365>.
- Salzborn, S. (2010) The politics of antisemitism. *Journal for the Study of Antisemitism*, 1, 89–115.
- Sartre, J.-P. (1946) *Anti-Semite and Jew*. New York: Schocken Books. <https://doi.org/10.5040/9781350250321-0015>.
- Sharansky, N. (2004) 3D test of anti-semitism: Demonization, double standards, delegitimization. *Jewish Political Studies Review*, 16(3–4), 3.
- Sherif, M. (2015) *Group conflict and co-operation: Their social psychology*. London: Psychology. <https://doi.org/10.4324/9781315717005>.
- Smith, C. D. (2017) *Palestine and the Arab-Israeli conflict: A history with documents (Vol. 464), 466*. Boston: Bedford/St. Martin's.
- Staub, E. – Kuper, L. (1989) *The roots of evil: The origins of genocide and other group violence*. Cambridge: Cambridge University. <https://doi.org/10.2307/2072322>.
- Stern, F. R. (2023) *The politics of cultural despair: A study in the rise of the Germanic ideology*. Berkeley: University of California. <https://doi.org/10.1525/9780520342699>.
- Tajfel, H. – Turner, J. C. – Austin, W. G. – Worchel, S. (1979) An integrative theory of intergroup conflict. In *Organizational identity: A reader*, 56–65.
- Wistrich, R. S. (1991) *Antisemitism: The longest hatred*. New York: Pantheon Books.
- Wistrich, R. S. (2010) *A lethal obsession: Anti-Semitism from antiquity to the global jihad*. New York: Random House.
- Zick, A. – Küpper, B. – Hövermann, A. (2011) *Intolerance, prejudice and discrimination: A European report*. Tübingen: Universität Tübingen.

FÜGGELÉK

F1. táblázat. KSH régió (Összes válaszadó, %)

Közép-Magyarország (Bp.-Pest)	31,1
Közép-Dunántúl (Fejér-Komárom-Veszprém)	10,9
Nyugat-Dunántúl (Győr-Vas-Zala)	10,1
Dél-Dunántúl (Baranya-Somogy-Tolna)	9,3
Észak-Magyarország (BAZ-Heves-Nógrád)	11,8
Észak-Alföld (Hajdú-Szabolcs-Szolnok)	13,5
Dél-Alföld (Bács-Békés-Csongrád)	13,3

*F2. táblázat. Konzervativizmus (az első 4 állítás) és tekintélyelvűség (az utolsó 3 állítás)
– az állításokkal való egyetértés (összes válaszadó, %)*

	nagyon nem ért egyet	nem ért egyet	egyetért	teljes mérték- ben egyetért	nem tudja vagy nem válaszol
A terhességmegszakítást jobban kellene korlátozni.	26%	35%	23%	9%	7%
Súlyos bűncselekmények esetén legyen kiszabható halálbüntetés is.	11%	21%	40%	24%	4%
A kábítószerfogyasztók börtönbüntetést érdemelnek.	8%	22%	44%	23%	3%
Az országba érkező idegenek számát jelentősen korlátoznunk kell.	3%	13%	41%	41%	1%
A legfontosabb erény, amit a gyerekeknek meg kell tanulniuk, a tekintély tisztelete.	6%	20%	40%	33%	1%
A legtöbb problémánk megoldódna, ha meg tudnánk szabadulni az erkölcstelen és antiszociális emberektől.	5%	17%	50%	25%	3%
Erős vezetőkre van szükségünk, akik megmondják, mit tegyünk.	8%	21%	41%	27%	3%

F3. táblázat. Etnocentrizmus – az állításokkal való egyetértés (Összes válaszadó, %)

	nagyon nem ért egyet	nem ért egyet	egyetért	teljes mértékben egyetért	nem tudja vagy nem válaszol
A világ jobb lenne, ha más országok lakói olyanok lennének, mint a magyarok.	17%	33%	35%	9%	6%
Az embereknek akkor is támogatniuk kell hazájukat, ha annak nincs igaza.	14%	36%	37%	11%	3%
Van néhány olyan dolog a mai Magyarországon, ami miatt szégyellem a hazámat.	12%	26%	46%	16%	1%

F4. táblázat. Politikai elégedetlenség (Összes válaszadó, %)

	nagyon nem ért egyet	nem ért egyet	egyetért	teljes mértékben egyetért	nem tudja vagy nem válaszol
Bármelyik pártra is szavaznak az emberek, a dolgok úgysem változnak.	7%	22%	41%	28%	2%
Az olyan emberek, mint én, nem tudják befolyásolni, hogy mit tesz a kormány.	4%	15%	44%	38%	0%

F5. táblázat. Rokonszenvsík (Összes válaszadó, %) – az affektív antiszemitizmus és a xenofóbia részeként

	1 - nagyon ellenszenves	2	3	4 - nagyon rokonszenves	nem tudja vagy nem válaszol
arabok	35%	41%	19%	2%	3%
cigányok	34%	39%	20%	5%	2%
kínaiak	18%	36%	38%	6%	2%
fekeete afrikaiak	34%	35%	25%	4%	4%
románok	11%	34%	42%	10%	3%
svábok	7%	14%	48%	26%	5%
szlovákok	7%	20%	49%	22%	3%
zsidók	9%	22%	49%	17%	4%
menekültek, migránsok	40%	38%	16%	2%	4%

F6. táblázat. Társadalmi távolság (Elfogadná-e a következő csoportok tagjait családtagjának?)
Összes válaszadó, % – az affektív antiszemitizmus és a xenofóbia részeként

	egyáltalán nem	inkább nem	inkább igen	teljes mértékben igen	nem tudja vagy nem válaszol
német	7%	10%	50%	29%	4%
határon túli magyar	8%	10%	46%	32%	4%
amerikai	8%	14%	51%	23%	5%
zsidó	14%	22%	45%	14%	4%
román	16%	31%	39%	10%	3%
ukrán	20%	31%	38%	7%	4%
oros	20%	33%	37%	4%	5%
kínai	26%	34%	33%	3%	3%
homoszexuális	39%	30%	21%	5%	5%
fekeete afrikai	40%	34%	19%	3%	5%
cigány	40%	35%	18%	4%	4%
arab	40%	38%	15%	2%	4%
menekült, migráns	45%	33%	14%	2%	5%

F7. táblázat. Izraellel kapcsolatos attitűdök (Összes válaszadó, %)

	egyáltalán nem ért egyet	inkább nem ért egyet	inkább egyet-ért	teljes mértékben egyetért	nem tudja vagy nem válaszol
Jogos, hogy a zsidóknak is legyen egy anyaszága, ami Izrael.	3%	9%	51%	32%	5%
A palesztinoknak is joguk van a saját államukhoz.	2%	12%	51%	26%	9%
Izrael jogos önvédelmi harcot folytat az őt ért támadások ellen.	3%	13%	45%	28%	11%
Az itt élő zsidók lojálisabbak Izraelhez, mint Magyarországhoz.	7%	19%	37%	20%	16%
A zsidók mindenkit zsidóellenesnek tartanak, aki Izraelt kritizálja.	9%	26%	37%	16%	12%
Izrael állam politikája miatt egyre ellenszenvesebbek nekem a zsidók.	23%	32%	29%	8%	9%

F8a táblázat. Szubjektív jólét - elégedettség (Összes válaszadó, %)

	egyáltalán nem	inkább nem	inkább igen	teljes mértékben	nem tudja vagy nem válaszol
Mennyire elégedett az életével?	10%	19%	53%	18%	0%

F8b táblázat. Szubjektív jólét – anyagi helyzet változás (Összes válaszadó, %)

	sokat romlott	inkább romlott	nem változott	inkább javult	sokat javult	nem tudja vagy nem válaszol
Hogyan változott az elmúlt 5 évben a háztartása anyagi helyzete?	22%	42%	29%	6%	1%	0%

F8c táblázat. Szubjektív jólét – szubjektív anyagi helyzet (Összes válaszadó, %)

	nem elegendő, komoly megélhetési gondjaink vannak	nem elegendő, és néha nehezen boldogulunk	éppen csak arra elég, hogy megéljünk nehézségek nélkül	pénzünk több mint elegendő, félre is tudunk tenni belőle	nem tudja vagy nem válaszol
Hogyan értékelné a háztartása összjövedelmét?	5%	24%	57%	12%	2%

F9. táblázat. A kérdezett neme (Összes válaszadó, %)

férfi	nő
47%	53%

F10. táblázat. Korcsoportok (Összes válaszadó, %)

18–39	37%
40–59	34%
60+	29%

F11. táblázat. Iskolai végzettség – csoportok (Összes válaszadó, %)

alapfokú	51%
középfokú	31%
felsőfokú	18%

F12. táblázat. Településtípus (Összes válaszadó, %)

Budapest	18%
Megyeszékhely	17%
Város	35%
Község	30%

F13. táblázat. Zsidó ismerősök megléte (Összes válaszadó, %)

van	nincs	nem tudja/ nincs válasz
27%	60%	13%

F14. táblázat.

Keresett-e fel itthon vagy külföldön zsidó emlékhelyet, holokausztmúzeumot vagy -kiállítást?

igen	nem	nem tudja/ nincs válasz
32%	68%	0%

F15. táblázat. Volt-e valaha zsinagógában, vagy zsidó temetőben?

igen	nem	nem tudja/ nincs válasz
34%	66%	0%

F16. táblázat. Ön szerint Magyarországon hány áldozata volt a holokausztnak?

100 ezer-nél kevesebb	100 és 200 ezer között	200 és 400 ezer között	400 és 600 ezer között	600 ezernél több	nem tudja vagy nem válaszol
3%	12%	16%	17%	19%	33%

F17. táblázat. Mikor ünneplik a zsidók a sabbathot /sábeszt? (Összes válaszadó, %)

minden szombaton	48%
minden vasárnap	8%
az év egy bizonyos napján	10%
mindig változó napon egy évben (mint a húsvét)	5%
nem tudja vagy nem válaszol	30%

F18. táblázat. Mi a Tóra? (Összes válaszadó, %)

a legfontosabb zsidó ünnep	6%
a keresztény Biblia héber neve	18%
Mózes öt könyve	36%
zsidó öltözék	9%
nem tudja vagy nem válaszol	30%

F19. táblázat. Mi a Hanuka? (Összes válaszadó, %)

a zsidó húsvét	21%
az egyiptomi fogságból való szabadulás ünnepe	8%
a fény ünnepe	41%
nem tudja vagy nem válaszol	29%

F20. táblázat. Melyik kép ábrázolja a Menórát? (Összes válaszadó, %)

	8%
	27%
	65%

F21. táblázat.

A tanulmányban használt antiszemitizmussal kapcsolatos indexek skálakoherenciájának tesztjei: a főkomponensek megőrzött megmagyarázott hányadai (zárójelben) és komponensmátrixainak értékei

	Kognitív antiszemitizmus (49%)	Konatív antiszemitizmus (80%)	Affektív antiszemitizmus (83%)	Másodlagos antiszemitizmus (59%)	Filoszemitizmus (47%)	Önkritikus emlékezet (57%)	Izrael és a magyar zsidók kapcsolata (61%)
Létezik egy rejtett zsidó háttérhatalom	.742						
A zsidóság szenvedése Isten büntetése	.562						
A zsidók hajlamosak becsstelen eszközöket használni céljaik elérése érdekében	.776						
A zsidók sosem fognak tudni teljesen beilleszkedni a magyar társadalomba	.732						
A zsidókkal kapcsolatban nem lehet őszintén beszélni.	.663						
A zsidók kihasználják a nem zsidókat	.618						
Túl nagy a zsidók befolyása ma Magyarországon	.761						
A legjobb az lenne, ha a zsidók kivándorolnának az országból		.898					
Bizonyos foglalkozási területeken korlátozni kellene a zsidók számát		.898					
Mennyire rokonszenvesek vagy ellenszenvesek a zsidók?			.913				
Elfogadna-e a családtagjának egy zsidót?			.913				
A zsidók még mindig túl sokat beszélnek a holokausztról.				.802			
A zsidók is tehetnek arról, hogy üldözték őket.				.727			
A holokauszt zsidó áldozatainak száma sokkal kevesebb volt, mint azt általában állítják.				.754			
Ennyi évtizeddel a zsidóüldözések után már le kellene venni ezt a témát a napirendről.				.793			
A zsidók még a háború alatti üldöztetésükből, a holokausztból is előnyöket próbálnak kovácsolni.				.757			
Magyarország kulturális gyökerei a kereszténység mellett a zsidóság értékein is alapulnak.					.681		
A zsidókat nem szabad felelőssé tenni Jézus Krisztus keresztre feszítéséért.					.586		
A zsidók ugyanúgy magyarok, mint a társadalom többsége.					.649		
Mindent meg kell tennünk a zsidó vallás és kultúra fennmaradása érdekében.					.702		
A zsidók legfontosabb értéke a tudás és a tanulás					.740		
A zsidók a munkájukban nagyon szorgalmasak					.731		
Magyarország tudományos sikereiben a zsidóságnak jelentős szerepe volt.					.738		
A magyar nagyipar megteremtői jelentős részben zsidók voltak.					.645		
A magyar társadalom is felelős volt azért, ami a zsidókkal a háború alatt történt.						.748	
Többet kellene tanítani az iskolákban a zsidóüldözésekről, hogy ilyesmi többé ne fordulhasson elő.						.777	
A holokauszt tagadását tiltani kell.						.738	

	Kognitív antiszemitizmus (49%)	Konatív antiszemitizmus (80%)	Affektív antiszemitizmus (83%)	Másodlagos antiszemitizmus (59%)	Filoszemitizmus (47%)	Önkritikus emlékezet (57%)	Izrael és a magyar zsidók kapcsolata (61%)
Az itt élő zsidók lojálisabbak Izraelhez, mint Magyarországhoz							.734
A zsidók mindenkit zsidóellenesnek tartanak, aki Izraelt kritizálja.							.825
Izrael állam politikája miatt egyre ellenszenvesebbek nekem a zsidók.							.774

F22. táblázat. A magyarázó változók főkomponenseinek megőrzött megmagyarázott hányadai (zárójelben) és komponensmátrixainak értékei

	Szubjektív jólét (61%)	Konzervativizmus (47%)	Tekintélyelvűség (83%)	Etnocentrizmus (54%)	Politikai kiábrándultság (73%)
Mennyire elégedett az életével?	.770				
Hogyan értékelné a háztartása összjövedelmét?	.751				
Hogyan változott az elmúlt 5 évben a háztartása anyagi helyzete?	.823				
A terhességmegszakítást jobban kellene korlátozni.		.539			
Súlyos bűncselekmények esetén legyen kiszabható halálbüntetés is.		.725			
A kábítószerfogyasztók börtönbüntetést érdemelnek.		.766			
Az országba érkező idegenek számát jelentősen korlátoznunk kell.		.676			
A legfontosabb erény, amit a gyerekeknek meg kell tanulniuk, a tekintély tisztelete.			.805		
A legtöbb problémánk megoldódna, ha meg tudnánk szabadulni az erkölcstelen és antiszociális emberektől.			.579		
Erős vezetőkre van szükségünk, akik megmondják, mit tegyünk.			.724		
A világ jobb lenne, ha más országok lakói olyanok lennének, mint a magyarok.				.813	
Az embereknek akkor is támogatniuk kell hazájukat, ha annak nincs igaza.				.819	
Van néhány olyan dolog a mai Magyarországon, ami miatt szégyellem a hazámat.				-.544	
Bármelyik pártra is szavaznak az emberek, a dolgok úgysem változnak.					.853
Az olyan emberek, mint én, nem tudják befolyásolni, hogy mit tesz a kormány.					.853

F23. táblázat. A multinominális logisztikus regresszió eredményei (Nagelkerke pseudo r négyzet=0,57; $N=803$). A függő változó referenciakategóriája a mérsékelt elfogadó csoport

	Antiszemiták		Filoszemiták		Inkonzisztensek		Habozók	
	Sig.	Exp(B)	Sig.	Exp(B)	Sig.	Exp(B)	Sig.	Exp(B)
Szubjektív jólét	,367	,847	,000	,419	,591	1,075	,423	,885
Konzervativizmus	,025	1,618	,229	,776	,000	1,743	,841	,966
Tekintélyelv	,039	1,434	,080	1,555	,135	1,261	,066	,732
Xenofóbia	,000	2,301	,557	1,112	,005	1,467	,856	,974
Etnocentrizmus	,237	,810	,000	,500	,173	,827	,804	,961
Politikai kiábrándultság	,640	1,084	,564	,905	,162	1,196	,006	,679
Zsidókról való tudás index	,041	,837	,000	1,396	,975	,998	,185	,906
Van zsidó ismerőse	,555	,830	,625	1,174	,703	1,090	,246	,742
Nincs zsidó ismerőse	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.
18–39 éves	,609	,818	,845	1,082	,271	1,378	,548	1,223
40–59 éves	,576	,807	,965	,982	,751	,912	,597	1,191
60 év feletti								
Alapfokú végzettség	,306	,581	,005	,256	,644	,844	,219	,617
Középfokú végzettség	,561	,739	,098	,489	,494	,783	,284	,669
Felsőfokú végzettség	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.
Budapest	,864	,875	,036	,281	,013	,293	,038	,357
Megyeszékhely	,105	,448	,009	4,612	,005	,379	,639	,832
Város	,811	1,101	,045	2,820	,919	1,031	,134	1,670
Falu	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.
Közép-Magyarország (Bp–Pest vármegye)	,961	,961	,001	7,998	,852	,909	,821	1,130
Közép-Dunántúl (Fejér– Komárom–Veszprém)	,150	,393	,008	,048	,000	,203	,146	,519
Nyugat-Dunántúl (Győr–Vas–Zala)	,526	1,619	,003	7,766	,433	,643	,861	1,109
Dél-Dunántúl (Baranya–Somogy–Tolna)	,188	2,386	,795	,809	,680	,814	,285	1,792
Észak-Magyarország (BAZ–Heves–Nógrád)	,084	,209	,043	,186	,941	,968	,007	,150
Észak-Alföld (Hajdú–Szabolcs–Szolnok)	,660	1,312	,086	,257	,029	,376	,200	,539
Dél-Alföld (Bács–Békés–Csongrád)	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.
Jobbik és Mi hazánk szavazók	,026	2,798	,459	,531	,080	2,137	,618	1,283
Fidesz szavazók	,003	3,369	,999	1,001	,001	2,784	,124	1,697
Balliberális ellenzéki szavazók	,630	,798	,089	,493	,113	1,618	,237	,671
Még nem döntött/ nem tudja, kire szavazna	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.

OLVASS SOKAT ÉS SOKFÉLÉT! 7.

A FELSZÍNES ISTENHIT MINT A FASIZMUS MELEGÁGYA

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2025.2.195>

Azon meggyőződésünktől hajtva, hogy a túlzásba vitt specializáció, a semmiről való mindentudás irányába mutató szakszerűség eluralkodása árt a szakmának, Hajdu Gáborral és Huszár Ákossal évek óta közösen áttanulmányozunk és megvitatunk olyan tanulmányokat, amelyeknek semmi köze nincs ahhoz, amit kutatunk. Úgy is lehet ezt mondani, hogy munkánkban nem használható, felesleges műveket olvasunk. Ám közben sokat tanultunk belőlük (s nem csupán erényeikből, de hibáikból is!), s úgy vélem, hogy talán érdemes ezekre a művekre felhívni mások figyelmét is, ezért elhatároztam, hogy a beszélgetéseink alapján készülő kritikai ismertetést ebben a rovatban közreadom.

„Miután a vallásos hitük eltűnt, az emberek kétségbeesetten kerestek egy új hitrendszert és általános elveket, amelyek köré újraszerveződhetek ... így végtelen számú új »egyházat« hoztak létre.”
(Gramsci)

Nem egy, de több könyvtárnyi irodalom foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy milyen tényezők hatására jött létre a fasizmus Németországban. Az általunk elemzett műben felidéznek azokat a gondolatmeneteket, amelyek ennek magyarázatát az első világháború után kialakuló világrend igazságtalan voltában és a gazdasági nehézségekben látják. Létezett még a német nagytőke önzésén alapuló marxista eszmefuttatás (lásd az imperializmust mint a kapitalizmus legfelsőbb fokát), az etnikai alapú propaganda (zsidóellenesség és általában a német felsőbbrendűség), a késleltetett modernizáció ötlete, miszerint a fasizmus segítségével tudott a német társadalom modernizálódni. A tanulmány (Becker, S. O. – Voth, H.-J. (2023) *From the Death of God to the Rise of Hitler*. IZA Discussion Papers, No. 16538, <https://repec.iza.org/dp16538.pdf>) szerzői nem foglalnak állást a fent említett elméletek mellett vagy azokkal szemben, csak azt állítják, hogy bármi is volt a fasizmus oka, sajátos történelmi véletlenek sorozata (lehet ilyen a történelemben?) teremtett kiváló feltételeket a majdani Német Birodalom egyes területein ahhoz, hogy korán és gyorsan elterjedjen a fasiszta világnézet mint politikai vallás.²

A mű kiinduló tétele szerint, miután a hagyományos vallásos hit eltűnik, az emberek olyan hiteket keresnek és olyan „egyházakat” alapítanak, amelyek alkalmasak a közösség akolmelegét nyújtani számukra. Azonban a szerzők nem ragadnak le a történetfilozófiai általánosság szintjén, hanem elősorolják a modern pszichológia és politológia azon eredményeit, amelyek megerősítik, hogy az emberek mindig és mindenütt

¹ HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet.

² Annak az Olvasónak, aki az itt felsorolt elméletekkel behatóbban meg akar ismerkedni, javasolt az eredeti mű bibliográfiájának tanulmányozása.

igényelték a vallási hitet – vagy jobb híján annak valamely pótlékát –, illetve hogy az ilyen „politikai valláspótlékok” iránti vágy elősegíti az autokráciák megerősödését, a de-demokratizálódás folyamatának beindulását.³

A tanulmány számomra legizgalmasabb kérdése az, hogy miképpen lehetséges a „valláspótlás” menetét, vagy ahogy ezt más kontextusban említik, Isten lecserélését a Vezérrel, empirikusan elemezni. Az ugyanis könnyen belátható, hogy egy ilyen hosszú ideig eltartó, sokszereplős, ideológiailag erőteljesen terhelt, sokféle gazdasági és politikai hatásnak egyidejűleg kitett és kultúraspecifikus folyamatot nem lehet egyszerű kutatni.

A tanulmány az ősrégi és a második világháború előtti Németország területén mutatja be a kereszténység és a faszizmus elterjedése területi egybeesésének sajátosságait, és ennek összefüggését különféle jelenségekkel (és ezek változásával), mint például a vallásosság mértéke vagy a protestantizmus elterjedtsége. Nem törekszik tehát a németországi faszizmus létrejöttének folyamatát vagy az ennek során ható tényezők összességét bemutatni. A mű célja nem több mint a keresztény vallás elterjedtségének ebben a folyamatban játszott szerepét bizonyítani. Egy kvázi kísérleti modell segítségével vizsgálták, hogy a náciizmus kialakulásának esélye összefügg-e azzal, hogy mikor és miképpen vált uralkodóvá a kereszténység a német területeken. Azt feltételezték, hogy azokon a területeken, ahol a kereszténység már a Római Birodalom idején elterjedt az időszámítás utáni első századokban, ott a vallásosság mélyen átélte, s ezért szilárd erkölcsi alapot nyújtó világnézetté válhatott sokak számára, míg ott, ahová csupán ezer évvel később érkezett – és a megtérés jellemzően királyok és nemesek erőszakos térítése miatt történt –, ott a keresztény érzület, erkölcs és világnézet felszínes maradt. Másként megfogalmazva, megmaradt a pogány gondolkodásmód, a barbár erkölcs, s a kereszténység ezeket csak vékony mázként vonta be (illetve használta fel, ha erre oka és módja volt). Modelljük arra épül, hogy a nemzetiszocializmus alternatív hitként (vagyis pótlékvallásként) ott jutott hatalomra, ahol a kereszténység csak felszínesen volt jelen, vagyis közel ezer évvel később nem nyújtott védelmet az „ordas eszmék” terjedése ellen, esetleg, sőt⁴... Ugyanakkor a keresztény máz arra igen alkalmas volt, hogy – mint azt majd a továbbiakban bemutatom – a faszizmus propagandája a pogány elemek mellé hatékonyan tudta hozzárendelni a keresztény eszmék azon elemeit, amelyek használhatók voltak a faszizmusnak mint alternatív hitvilágnak a terjesztésére.⁵ A náci párt

„rendszeresen használt olyan vallási nyelvezetet és képeket, valamint közösségi szertartásokat, mint a megváltás ... a haza szentsége. Hitler számos beszédét »Ámennel« fejezte be. A náci propaganda Hitlert úgy állította be, mint Németország „megváltóját”, és a párttagok »hitet« tettek Hitler küldetése mellett, hogy feltámassza Németország nagyságát. A párt kongresszusait a »fény katedrálisaiban« rendezte meg, megünnevelte a mozgalom mártírjait, megszentelve az ereklyéket (»véres zászlók« stb.). [...] a náci párt kifejezetten »vallásos« fanatizmust követelt meg követőitől» (3. oldal).

3 Mivel megfelelő tudás híján inkorrekt lett volna ennek a gazdag szakirodalomnak a felületes áttekintésével becsapni az Olvasót, ezért inkább ismét az eredeti mű bibliográfiájának a tanulmányozását javaslom.

4 Megjegyzendő, hogy a különféle keresztény egyházak kapcsolata a faszizmus huszadik századi terjedésének folyamán nem mindenben hasonlított a német faszizmus és a katolikus, illetve a protestáns egyházak kapcsolatára. Az olasz faszizmus esetében a római birodalmi tudat és a katolikus egyház ereje együttesen szolgáltatta azt a politikai valláselegyet, amire a Duce a maga karizmatikus (vagy karikatúrisztikus) viselkedését alapozhatta (https://en.wikipedia.org/wiki/Clerical_fascism). Léteztek még a kisebb helyi faszizmusváltozatok, mint az osztrák, a magyar, az ukrán stb.

5 Hitler köszöntése („Heil Hitler” – Üdv Hitler) is kvázi vallásos motívumnak tekinthető.

A FASIZMUS MINT PÓTLÉKVALLÁS

A német fasiszta propaganda erősen dolgozott azon, hogy felhasználja azokat a misztikus, mitológiai, ezoterikus világképeket, amelyekből a hatalom táplálkozhatott, egyedisége és emberfeletti volta levezethető volt. A diktatúra propagandagépezete a fasizmus ideológiáját ezután lefordította a köznép számára, valamennyi társadalmi csoport és réteg számára alkalmas módon „kiszerezve” és minden korabeli médiumot felhasználva. Mivel ennek a folyamatnak hatalmas – s a mindenkori diktatúrák számára is jól használható – szakirodalmát az általunk elemzett mű nem taglalja részletesen, ezért én sem teszek mást, mint kiemelem ebből az árja/északi/pogány irányultságot, ami jól illeszkedik a tanulmány érveléséhez. A viking múltra való hivatkozás a pogány hitvilágból vezeti le a fasizmus ősi/hősi előéletét.

1. ábra. A német fasizmus viking „előéletének” megjelenítése plakátokon

Forrás: <https://crosssection.gns.wisc.edu/2017/09/06/norse-mythology-and-nazi-propaganda/>

A múlt dicsőítése igazolható volt a pogány vallási szimbólumnak tekinthető szent helyek (állókövek vagy megalitok) nagy számával is, amelyek napjainkban is nagy számban fordulnak elő a korábbi és a mai német régiókban.⁶ Az ilyen „kézzel fogható” pogány emlékek kiváló alapot szolgáltathattak egy barbár világképen alapuló politikai vallás megalapozásához.

2. ábra. Megalitok a mai észak-német régióban⁷

Forrás (balról jobbra): <https://tw.strahlen.org/praehistorie/niedersachsen/stenum.html>, <https://www.megalithic.co.uk/article.php?sid=11434>, <https://www.megalithic.co.uk/article.php?sid=11489>

⁶ https://www.megalithic.co.uk/leaflet_megalith_map.php?country=36

⁷ Az első kép a Delmenhorst közeli egyik kerékpárút mellett található megalitról készült, a másik kettő közeli kisvárosok melletti erdőkben (<https://www.strassdermegalithkultur.de/en/the-interactive-outline-map>).

3. ábra. A lovagi múlt, a népiség és a munkakultusz, illetve az antiszemitizmus és a kommunista/szlávellenség megjelenítése a fasiszta plakátokon

Forrás (balról jobbra): <https://www.facinghistory.org/resource-library/visual-essay-impact-propaganda>,
<https://www.shutterstock.com/es/image-illustration/nazi-party-poster-german-presidential-election-249572929>,
<https://encyclopedia.ushmm.org/content/hu/photo/poster-for-the-antisemitic-museum-exhibition-der-ewige-jude>

A tanulmány utal, de nem foglalkozik részletesen a barbár világlátáshoz jól illeszkedő olyan fasiszta propagandaelemekhez, mint a mágia, az okkultizmus vagy az ezoterikus világ,⁸ továbbá a 3. ábra képsorában megidézett hősi (lovagi) múlt, a munka becsülete, a vér tisztasága (leginkább az antiszemitizmus témaköréhez kötődve, de a szlávellenségnek is megágyazva) látható.⁹

A MODELL ÉS A MÉRÉS

A mű elméleti és módszertani szépsége abban rejlik, hogy talált egy olyan történelmi helyzetet, amelyben kvantitatív eszközökkel képesek voltak igazolni, hogy a „pótlékvallás” elősegítheti egy diktatúra létrejöttét. Ehhez modelljükben két történelmi helyzetet kellett empirikusan vizsgálniuk, hiszen tételük, amit igazolni akartak, lényege az, hogy a kereszténység elterjedésének folyamata (ami maga is két, több száz év különbséggel végbemenő fázisból állt) közel ezer évvel később kihatott egy másik folyamatra. Ugyanezt visszafelé elmondva: a huszadik század elején történt politikai folyamatok megértéséhez érdemes bepillantnunk a történelem „mélységesen mély kútjába”.

A modell kidolgozása során két mérési feladat adódott: a kereszténység felszínes változatának elterjedése az első évezred idején, illetve a németországi fasizmus első sikereinek területi eloszlása az 1930-as évek elején.

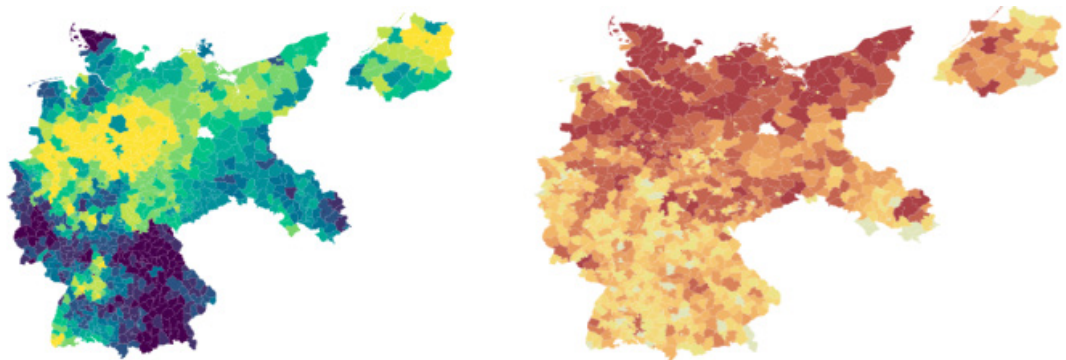
A felszínes kereszténység elterjedtségét a következő módon közelítették: feltételezték, hogy a reformáció előtti időszakban, vagyis a római kortól a koraközépkorig ott épültek kolostorok, ahol a nép mélyen vallásos lehetett, hiszen nem az uralkodók kényszerítették rájuk a kereszténységet. Ezek a régiók tehát az „igazi” hit területei. Ezzel szemben találtak olyan régiókat, ahol sosem voltak kolostorok, de az adott területen sok nyoma maradt a pogány vallásoknak, vagyis sok – fentebb bemutatott – megalitot találtak. Azt feltételezték, hogy ahol ezek a pogány szent helyek sűrűn megtalálhatók voltak, ott a pogány hit is tovább élhetett, s ez akadályozta a keresztény vallásosság elmélyülését. Vagyis a felszínes kereszténység ott jelent meg, amikor a vallást a népre kényszerítette a feudális hatalom.¹⁰ Később aztán a protestantizmus könnyebben terjedhetett

8 A fasiszta propaganda ezen aspektusai iránt érdeklődők számára javasoljuk a bibliográfiában összegyűjtött Kurlander által írt műveket.

9 Előfordult még a fajnemesítés, a művészetek elfajzása, a „Nyugat alkonya” stb.

10 A szerzők felidéztek a tizenegyedik században élt brémai Ádám által használt „pseudo-keresztények” fogalmát, ami arra utalt, hogy az újonnan betérők hite gyengécske, illetve egy lutheri sirámot, mely szerint a falusiak semmit nem tudnak a kereszténységről, mégis tagjai az egyháznak.

4. ábra. A bibliai nevek (balra, kék) és a „látók” (jobbra, barna) elterjedésének jellemzői (a sötétebb szín a magasabb arányt jelzi)

Forrás: Becker–Voth 2023:16.

el ott, ahol a kereszténység nem mélyen átért katolikus hitet, hanem csupán a vallásosság látszatát jelentette.

A náciizmus korai (1928–1932) megjelenésének vizsgálatához az első lépés a már ekkor – tehát a fasizmus hatalomra kerülése (1933) előtt – a náci pártba belépők azonosítása volt. Ehhez jól használható archívumok állnak rendelkezésre, amelyek segítségével meg lehetett rajzolni a fasizmus korai elterjedésének (a fasizmusban vallásosan hívők, összesen 37 000 fő lakóhelyének) a határait. A kereszténység felszínességére a bibliai keresztnévek¹¹ és a vallási foglalkozások¹² ritkaságából, illetve a pogány hitvilágban hívők magas arányából¹³ következtettek.¹⁴ Mint azt az 4. ábrán látható két térkép mutatja, a felszínes vallásosság két közelítő változójának¹⁵ földrajzi megjelenése a feltételezés jogosságát sejteti, amennyiben ott elterjedtebbek a bibliai nevek, ahol kevesebben hisznek a „látók” létezésében.

Mivel a három tényező közötti kapcsolat regressziós elemzése is igazolta az összefüggést, ezért a szerzők úgy vélték, hogy főkomponensük alkalmas lesz a „felszínes kereszténység” látens változóban történő egyezésére.

Az alábbi térképek (5. ábra) a felszínes kereszténység és a náci párt létrejöttének földrajzi egybeesését mutatják. Jól látható: ahol a kereszténység csupán felületesen érintette meg a híveket, ott jó eséllyel sok száz

11 Az ehhez használt adatbázis az első világháború halotti névjegyzéke volt. Azokat a neveket tekintették „nagyon kereszténynek” (a továbbiakban bibliainak), amelyeket a középkori egyházban ily módon használtak. Mivel azonban nyilvánvalóan a lakosság egészében is elterjedtek voltak ezek a nevek, ezért azokat a neveket, amelyek az egyházban sokszor, de a lakosság körében ritkán fordultak elő, nagyobb súllyal vették figyelembe és fordítva (az elsőre hozott példájuk a Kornelius, az utóbbira a Karl).

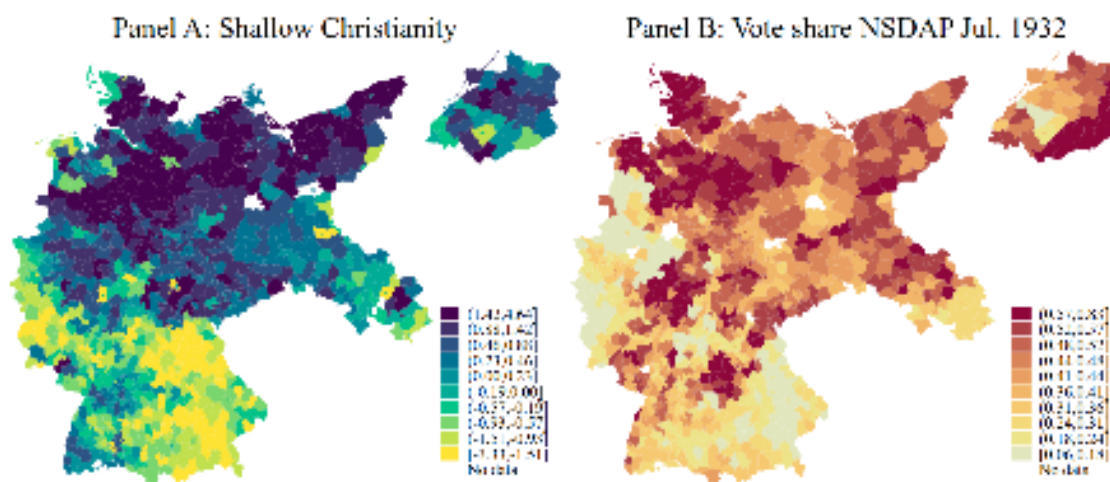
12 Az 1900-as és 1930-as években elhalálozott értelmiségi foglalkozásuk és/vagy helyi vezetőik (a szerzők a „neves” emberek fogalmát használják) közül az egyházi tevékenységeket végzők aránya (ellentétben például az orvosok és ügyvédek arányával).

13 Egy 1930-ban végzett össznémet területen végzett néprajzi adatfelvétel segítségével, amiben rákérdeztek arra, hogy mennyire elterjedt az adott területen (13 953 településen, jellemzően általános iskolai tanárok végezték a felmérést) a „látókba” vetett hit.

14 Ezek mellett két további becslést is végeztek, amelyeket azonban az adatbázis korlátai miatt csak kiegészítő elemzésnek tekintettek. Az egyik vizsgálat során 1700 vezető fasiszta funkcionárius keresztnéveit vizsgálták (a forrás az 1934-ben kiadott *Führerlexikon* volt). Azt feltételezték, hogy körükben ritkább lesz a bibliai keresztnévek gyakorisága, mint születési helyükön (az adott időszakban) a lakosságé volt. A másik elemzés eredményeit – a sírokon található vallási szimbólumok (kereszt, imádkozó kezek, vallásos idézetek stb.) ritkasága a felszínes kereszténység területén – azért használták csupán ellenőrző tesztelésre, mivel a rendelkezésükre álló adatbázis nem fedte le a vizsgált területet. Mindazonáltal az adatbázis 192 000 esetét tartományi szinten aggregálva (N=519) a feltételezés érvényességét így is tudták igazolni.

15 A harmadik változó földrajzi elterjedtségét nem használom az illusztráció során, mivel a sok adathiány miatt nagy az üres terület aránya.

évvel később a náci párt sok szavazatot kapott már hatalomra jutásának első szakaszában is.

5. ábra. A felszínes kereszténység (balra, kék) és a náci pártra 1932-ben leadott szavazatok (barna, jobbra) elterjedésének jellemzői (a sötétebb szín a magasabb arányt jelzi)

Forrás: Becker–Voth 2023:20.

Ugyanez a számok nyelvén: a területi egybeesés közepesen erős pozitív korrelációt mutat, s ez az összefüggés legfeljebb gyengül, de szignifikáns marad akkor is, amikor másféle lehetséges magyarázó tényezők hatását kiszűrték.

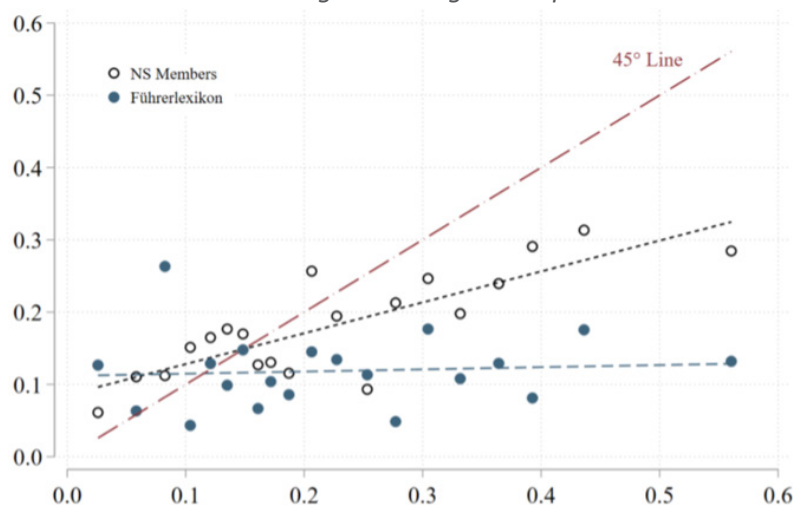
Ez a modell azért tekinthető okságnak, mert könnyen belátható, hogy a valaha létezett kolostorok és pogány szent helyek ezer évvel később nem befolyásolhatták közvetlenül a korai fasizmus kialakulásának valószínűségét. Ha viszont ezek a változók jó közelítő változói a felszínes kereszténység létrejöttének, s ez majd ezer évvel később a fasizmus vallássá válásával erősen összefügg, akkor állítható, hogy az előbbi az utóbbinak okozója.

Ennek a megállapításnak fontos következménye, hogy noha a protestantizmus – mint azt egyébként számos korábbi elemzés igazolta – szorosan kapcsolódik a korai nácizmus gyors elterjedéséhez, ám mégsem tekinthető okozójának. A tanulmány azt sejteti, hogy a felszínes kereszténység segítette elő a protestantizmus elterjedését azáltal, hogy a pogány hit ereje késleltette a kereszténység korai elterjedését, s ezzel mintegy megágyazott a protestantizmus későbbi megerősödésének. Következésképpen nem a protestantizmus hitvilága, hanem előtörténete lehet inkább az oka a protestantizmus és a korai nácizmus közötti kapcsolatnak.

Azt a céljukat, hogy kimutassák a protestantizmus „alatt” meghúzódó felszínes kereszténység oksági hatásának erejét, oly módon érték el, hogy a már korábban bemutatott „ősrégi” változóknak (azaz a kereszténység korai elterjedésének vagy annak elmaradásának) a felszínes kereszténység változójára (ami a bibliai nevek, a „látók” és a vallási vezetők arányának főkomponenseként állt elő) való hatását beépítették a modellekbe. Azt találták, hogy az instrumentális változók (ahol voltak 1500 előtt kolostorok, illetve pogány szent helyek) a kereszténység felszínességén keresztül, tehát közvetetten, nagyon is hatottak (a valaha volt kolostor csökkentette, a megalit növelte) a náci pártra való szavazás valószínűségére.¹⁶ Vagyis igazolható, hogy

¹⁶ Hipotézisük szellemes tesztjének tekinthető, hogy megnézték, vajon a Wittemberghez, a protestantizmus bölcsőjéhez közel eső (250 kilométeren belül található) településeken, ahol a lakosság 92%-a protestáns volt, is magasabb lesz a náci párt népszerűsége azokon a településeken, ahol a kereszténység elterjedése később (tehát felületesebben) történt. Ezzel igazolták, még ha csupán egy speciális helyzetben is, hogy önmagában a protestantizmus még a protestantizmus bölcsőjében sem tünteti el a felszínes kereszténység náci szimpátiát növelő hatását.

6. ábra. A bibliai nevek aránya a náci párttagok és a vezető náciak körében az adott régió lakosságához képest*

*A 45 fokos egyenes mutatja azt az arányt, ahol a két náci csoport (a függőleges tengely értékei) és a népesség körében (a vízszintes tengely értékei) azonos lenne a bibliai nevek aránya. Az üres körök a párttagok, a teli körök a vezetők arányát mutatja.

Forrás: Becker–Voth 2023:31.

a pogány „érzület” láthatatlan megmaradása, másként a keresztény civilizáció barbárság ellen védelmet nyújtó hatásának gyengesége, ezer évvel később egy lehetett a fasizmus hatalomra jutását segítő okok közül.

A modellek az 1928 és 1933 közötti választások mindegyikében szignifikánsnak mutatták a felszínes kereszténység hatását, és ez akkor is érvényes maradt, ha kontrollváltozókat¹⁷ vontak be a modellekbe.

Ezután azt vizsgálták meg, hogy egyéni szinten is megtalálható-e az előzőekben megismert összefüggés, vagyis a felszínes kereszténység náciszimpátiát növelő hatása. Ezt a náci párttagok körében a népességhez képest (amit az első világháborús elhalálózások listájából készítettek) előforduló bibliai nevek gyakoriságán (vagyis a szülői szocializáció keresztény voltának erején) keresztül tették meg.

Azt találták, hogy ugyanabban a régióban (településen) a náci párt tagjainak nevei között a bibliai nevek aránya az ott élőkénél sokkal alacsonyabb volt (6. ábra).

¹⁷ Ezek közül a régió hatása volt a legerősebb (ami nem meglepő, hiszen a korábbi térképeken is látható volt, hogy a felszínes kereszténység területei településenként, régiókként töredeztettek), a társadalmi összetétel (munkások és „fahérgallérosok” aránya) és a népsűrűség hatása pedig kisebb volt.

ÖSSZEFOGLALÁS ÉS NÉMELY TOVÁBBGONDOLÁSRA ALKALMAS ÖTLET

„Hitler választása nem politikai döntés volt, nem programja vagy ideológiája miatt választották az emberek, hanem egy kvázi-vallásos tömegmozgalomhoz, hitük alapján, csatlakoztak.” (Lacqueur)

Összefoglalásképpen elég annyi, hogy a tanulmány csak annyit akart, hogy a politikai vallás fogalmán alapuló elemzés¹⁸ érvényességét tesztelje. Azt, hogy a totalitarizmus könnyebben kerül hatalomra ott, ahol a szekularizáció előrehaladása miatt (és persze ceteris paribus, vagyis minden más tényező hatásának kiszűrése után, ami természetesen teljes mértékben természetellenes) tere nyílik egy valláspótló hitvilág megerősödésének. Empirikus eredményeik ezt a tételt egy nagyon különleges helyzetben, amikor a kereszténység csak a barbárság felszínén tudott úgy-ahogy megkapaszkodni, igazolják is. Instrumentális változók beillesztésével olyan oksági modellt tudtak kidolgozni, amely közel ezer év múltán megfigyelhető viselkedést volt képes megmagyarázni: vagyis, hogy egy régióban egy valaha létezett kolostor, illetve ugyanitt a pogány kegyhelyek hiánya, évek sokasága múltán is védelmet nyújt a náci eszmék gyors terjedésével szemben. És fordítva, ahol nem erősödött meg korán a keresztény hit, ott előbb könnyebben terjedt el a protestantizmus, hogy aztán a gazdasági romlás, a politikai felfordulás és a társadalom (és értelmisége) polarizálódása idején a karizmatikus vezérhit, a professzionalizálódó propaganda által jól megtámogatott idegengyűlölet és etnocentrizmus, a hatalmi örület és a revansvágy könnyen vesse meg a lábát.

A tanulmány olvasása további kutatási kérdések felvetését teszi lehetővé. Íme egy kis csokor a lehetséges kérdésekből, amiket az érdeklődő Olvasó számára felajánlhatok:¹⁹

Vajon érdekes lehet-e egy hasonló kutatás Magyarországon? Mondjuk a nyilas párt(ok?) létrejöttének területi átfedése a török hódoltság idején a királyi és az Oszmán Birodalom által elfoglalt és letarolt területekkel? Vagy a reformáció és az ellenreformáció által érintett területekkel, s ennek előzményeként és folyamánként a katolikus és a református egyház által dominált területekkel?

Legalább ilyen izgalmas lehet egy kelet európai elemzés, ahol a pogányság sokáig (máig?) meg tudott valamennyit őrizni valamikori erejéből, s ez akár – természetesen mindig mutatis mutandis – a mai világban is hathat. Mivel a korábban bemutatott megalittérképeken csak a mai országok szerinti keresés lehetséges, ezért – elkerülendő a módszertani nacionalizmus hibáját – csak megfelelő történelmi előtanulmányok után tanácsos ebbe belevágni (lásd: viking kereskedelmi utak, Hanza-városok és Kelet-Poroszország, a protestantizmus és az ellenreformáció területi aspektusai stb.), de esetleg még ez is megéri a fáradságot.

¹⁸ Erről magyarul lásd: Balogh 2011; Somogyvári et al. 2021.

¹⁹ Meg sem említve itt és most a politikai vallás és az ezen alapuló propaganda szerepét a huszonegyedik század globális és mediatizált világában, lásd: https://qubit.hu/2025/04/02/komoly-veszelyekkel-jar-amikor-a-politika-vallassa-valik?_gl=1*1qsv64k*_ga*MTQoOTYzMDY2OS4xNzQxMDYxMzU3*_ga_HMDPT06JV9*MTcoMzU3NzQyNC44MS4xLjE3NDM1Nzc-1NjEuNjAuMC4w*_ga_QPY5B8L919*MTcoMzU3NzQyNC44MS4xLjE3NDM1Nzc1NjEuNTkuMC45NTY4MDY5Njc.https://www.opendemocracy.net/en/countering-radical-right/political-religions-and-fascism/

HIVATKOZÁSOK

Balogh L. L. (2011) Totalitarizmus és politikai vallások. *Kommentár*, (1), 75–85.

The Impact of Nazi Propaganda: Visual Essay – Explore a curated selection of primary source propaganda images from Nazi Germany (2024) Elérhető: <https://www.facinghistory.org/resource-library/visual-essay-impact-propaganda> [Letöltve: 2025-06-18].

Kurlander, E. (2012) Hitler's monsters: The occult roots of Nazism and the emergence of the Nazi 'supernatural imaginary'. *German History*, 30(4), 528–549.

Kurlander, E. (2015) Hitler's Supernatural Sciences: Astrology, Anthroposophy, and World Ice Theory in the Third Reich. *Revisiting the "Nazi occult": histories, realities, legacies*, 132–56.

Kurlander, E. (2015) The Nazi magicians' controversy: enlightenment, "Border Science," and occultism in the Third Reich. *Central European History*, 48(4), 498–522.

Somogyvári L. – Polyák Zs. – Németh A. (2021) Új elméleti keretek a szocialista neveléstudomány vizsgálatára: A politikai vallás. *Magyar pedagógia*, 121(1), 85–97. <https://doi.org/10.17670/MPed.2021.1.85>